

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Adviesraad

Mieke Bal (hoogleraar Theoretische Literatuurwetenschap UvA), Riet Bons-Storm (hoogleraar Vrouwenstudies met betrekking tot het pastoraat RUG), Jeanne de Bruijn (hoogleraar Vrouw en Beleid VU), Joyce Outshoorn (hoogleraar Vrouwenstudies RUL), Selma Sevenhuijsen (hoogleraar Vergelijkende Vrouwenstudies RUU)

Redactie

Dr. Marrie Bekker, dr. Geert ten Dam, dr. Joke Hermes, dr. Annelies van Heijst,
dr. Alkeline van Lenning, dr. Janneke Plantenga, drs. Evelien Tonkens,
dr. Mieke Verloo, Ingrid Visser, drs. Monique Volman, drs. Hélène Vossen

Redactieraad

Dr. Tjitske Akkerman, drs. Liesbeth Bervoets, mr. drs. Titia Bos, drs. Freda Dröes, dr. Joke J. Hermesen, drs. Sylvia Lammers, dr. Els Maeckelberghe, dr. Ilja Mottier, drs. Riet Paasman, dr. Sawitri Saharso, dr. Agnes Verbiest, dr. Marion den Uyl, dr. Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in viervoud – getikt op regelafstand 2, 30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres. Zie voor aanwijzingen binnenzijde achterflap.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00 (tussen 9.00 en 13.00 uur).
Fax (080) 235493.

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 54,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 44,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 79,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 19,50.

Inhoud

	<i>Artikelen</i>
275	Psychologie en het subject van vrouwenstudies. Inleiding op het thema 'Sekse als sociale categorie' <i>Marrie Bekker, Geert ten Dam, Agneta Fischer en Tineke Willemsen</i>
280	Denken over sekse als sociale categorie <i>Susan Condor</i>
295	De hardnekkigheid van sekse als sociale categorie, een socio-cognitieve benadering van sekse <i>Agneta Fischer, Caroline van Frankenhuyzen, Krystyna Rojahn en Tineke Willemsen</i>
311	Vrouwelijkheid in het bijzonder. Van sekse naar een meer gedifferentieerde opvatting van gender-identiteit <i>Marrie Bekker</i>
322	Sociale identiteit en sekse: het dilemma van succesvolle vrouwen <i>Naomi Ellemers</i>
337	Doorgroei naar een managementfunctie: een kwestie van ambitie? <i>Annelies E.M. van Vianen en Karin van der Velde</i>
	<i>Besprekingsartikel</i>
349	Het vrouwelijk lichaam als historisch slagveld. Sekse, lichaam, politiek en geschiedenis <i>Lidy Schoon</i>
	<i>Proefschriftfragmenten</i>
362	Easily put down. Women's magazines, readers, repertoires and everyday life <i>Joke Hermes</i>
365	Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling <i>Liesbeth Bervoets</i>
	<i>Verslagen van bijeenkomsten</i>
368	Internationaal congres 'The point of theory', Amsterdam, 10-13 januari 1993 <i>Babs Boter en Isabel Hoving</i>
	<i>Recensies</i>
371	'Sex differences in cognitive abilities' van Diana F. Halpern <i>Sabine Severiens en Geert ten Dam</i>

373	Van sekse naar gender in de psychologie. 'Psychologie en sekse' onder redactie van Titia Top en José Heesink <i>Sylvia Lammers</i>
376	'Vrouwenhulpverlening en psychiatrie' van Nelleke Nicolai <i>Jacqueline Soetenhorst en Majone Steketee</i>
377	'Moeders en vaders, scheiden en delen. Constructies van gelijkheid in de verdeling van het ouderschap na echtscheiding' van Margreet Wegelin <i>Heleen van Luijn</i>
379	'Getting personal. Feminist occasions and other autobiographical acts' van Nancy K. Miller <i>Riet Paasman</i>
382	'Well-being and sexuality in the climacteric. A survey based on 6622 women' van Anna Oldenhave <i>Katja van Vliet</i>
384	'Male subjectivity at the margins' van Kaja Silverman <i>Anneke Smelik</i>
386	'De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis' van Marianne Braun <i>Titia Bos</i>
388	Kroniek
393	IIAV-inventarisatie
397	Summaries
400	Gegevens over de auteurs

Marrie Bekker, Geert ten Dam, Agneta Fischer en
Tineke Willemsen

Psychologie en het subject van vrouwenstudies Inleiding op het thema 'Sekse als sociale categorie'

Onder de titel 'Sekse als sociale categorie' organiseerde de vrouwenstudies-groep van de faculteit psychologie aan de Universiteit van Amsterdam in februari 1993 een congres over seksevraagstukken. De bedoeling van het congres was om vanuit de psychologie een bijdrage te leveren aan het debat rondom gelijkheid en verschil.¹ In vrijwel dezelfde periode verscheen het boek *Psychologie en sekse*,² waarin een beeld wordt geschetst van de beoefening van vrouwenstudies binnen de verschillende subdisciplines psychologie aan de Nederlandse universiteiten. Het voor u liggende themanummer van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* bevat een selectie van de lezingen die tijdens het congres 'Sekse als sociale categorie' zijn gehouden.

Het themanummer vormt geen getrouwe afspiegeling van de belangrijkste seksevraagstukken, thema's en theorieën die in de verschillende subdisciplines van de psychologie centraal staan.³ We richten veeleer de schijnwerper op die richting binnen de psychologie waarin vragen aan de orde komen als: in hoeverre is sekse een eenduidige en onveranderlijke sociale categorie? Welke invloed kunnen seksecategorieën hebben op sociale interacties en gedragingen van mannen en vrouwen en op iemands sociale identiteit? Op welke wijze maken mensen in het dagelijks leven zelf gebruik van sociale categorieën als sekse?

Psychologie en veranderende subjectopvattingen binnen vrouwenstudies

In het 'postmoderne tijdperk' onderhouden veel feministische psychologen een tamelijk conflictueuze relatie tot de vigerende subjectopvatting binnen vrouwenstudies. De verhouding tussen vrouwenstudies en de (feministische) psychologie was in de jaren zeventig en tachtig in Nederland ongecompliceerder. In de eerste helft van de jaren tachtig is immers binnen vrouwenstudies ruimschoots gebruik gemaakt van bijdragen vanuit de psychologie en de psychoana-

1. Zie J.J. Hermesen en A. van Lenning (red.), *Sharing the Difference. Feminist Debates in Holland*. Londen/New York (Routledge) 1992, voor een selectie van de artikelen die hierover zijn verschenen in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*.

2. Titia Top en José Heesing (red.), *Psychologie en sekse*. Houten/Zaventem (Bohn Stafleu Van Loghum) 1992. Zie voor een recensie elders in dit nummer.

3. Hiervoor verwijzen we naar Top en Heesing, a.w.

lyse. Veel opgang maakten de onderzoeken met betrekking tot de aard en omvang van seksueel geweld tegen vrouwen en de invloed daarvan op hun psychisch functioneren⁴. Er zijn talrijke psychologische onderzoeken over vrouwenvraagstukken rond gezondheid⁵ en arbeid⁶ verricht. Ook op het gebied van interpersoonlijke machtsmechanismen⁷ en seksestereotypering⁸ is interessant psychologisch inzicht verworven. Bovendien werden eind jaren zeventig psychologische theorieën ontwikkeld die een aantrekkelijke verklaring vormden voor de verschillen tussen de persoonlijkheden van vrouwen en mannen. De theorie van Nancy Chodorow⁹ heeft de gemoederen hevig beroerd.¹⁰ We formuleren de centrale gedachtengang bij Chodorow nog eens: de onbewuste en bewuste psychische structuur van meisjes/vrouwen en jongens/mannen in westerse gezinnen vertoont verschillende kenmerken als gevolg van het feit dat doorgaans alle kinderen worden verzorgd en opgevoed door een vrouw. Het nieuwe van haar socialisatietheorie was dat ze psychische verschillen situeerde in een relationele en maatschappelijke context (de arbeidsdeling naar sekse).

Chodorows theorie is echter na de aanvankelijke euforie van verschillen-de kanten onder vuur genomen.¹¹ Een van de kritiekpunten luidde toen al dat in *The Reproduction of Mothering* 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' als vaststaande en eenduidige gegevens worden opgevat. Een manier van denken die later het predikaat 'postmodernisme' zou krijgen. Enerzijds had Chodorows

4. Zie onder meer N. Draijer, *Sexueel misbruik van meisjes door verwanten*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1988; R. Römkens, *Geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties*. Stichting tot Wetenschappelijk Onderzoek bij de Universiteit van Amsterdam omtrent Sexualiteit en Geweld, Amsterdam 1989; I. Vanwesenbeeck, *Wiens lijf eigenlijk. Een onderzoek naar dwang en geweld in de prostitutie*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1986.

5. Zie voor een overzicht L. Meeuwesen, M. Ruiter, J. Westerbeek van Eerten en C. Brinkgreve, *Vrouwen en gezondheid. Een overzicht van onderzoek naar gezondheidsklachten van vrouwen*. STEO, Den Haag 1991.

6. M.I. Demeninth en C.E. Disselen (red.), *Vrouwen, leiderschap en management*. Utrecht (Lemma) 1992.

7. A. Komter, *De macht der vanzelfsprekendheid. Relaties tussen mannen en vrouwen*. Den Haag (VUGA) 1985.

8. A. van Vianen, *Het selectie-interview. Over de rol van seksestereotypen*. Rijksuniversiteit Leiden 1987.

9. N. Chodorow, *The reproduction of mothering*. Berkeley, Cal. (University of California Press) 1978.

10. Een ander voorbeeld van een psychologische theorie met grote impact binnen vrouwenstudies is C. Gilligan, *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, Mass. (Harvard University Press) 1982.

11. J. Withuis, 'Het moederen als vicieuze cirkel. Gezinsstructuur en persoonlijkheidsvorming aan de hand van Nancy Chodorow', in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 35 (1980), nr. 6/7, pp. 552-566; A. Sommer en M. Dornekater, 'De algemene theorie van vrouwelijkheid nader bezien', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 16, 4 (1983) nr. 4, pp. 544-563; S. Lammers, 'Het zit dieper. Vrouwenstudies en de theorie van Nancy Chodorow', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 22, 6 (1985) nr. 2, pp. 173-188; P. de Vries, 'Psychoanalyse en de macht van de vader', in: S. Sevenhuijsen, P. de Vries en J. Outshoorn (red.), *Socialisties-Feministische Teksten* 9. Baarn (Ambo) 1986, pp. 54-70.

aandacht voor de psychoanalyse haar op het spoor moeten zetten dat onbewuste processen de socialisatie doorkruisen en maken dat deze nooit geheel slaagt. Het resultaat van socialisatie is geen eenduidige identiteit. Anderzijds liggen de posities 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' in de cultuur niet vast. De betekenis ervan is afhankelijk van de historische en culturele context waarin ze zijn ingebed.

Vanaf het midden van de jaren tachtig doet het 'constructiedenken' zijn intrede in de Nederlandse vrouwenstudies. De psychologische inbreng in deze vrouwenstudies-discussies omtrent het vrouwelijk subject is dan op een zijspoor gerangeerd. De interesse binnen vrouwenstudies richt zich op het subject als constructie en de aandacht gaat in de eerste plaats uit naar de talige processen die het subject constitueren. Het gaat niet meer om het gedrag en de beleavingswereld van vrouwen, maar om de vraag hoe vrouwelijkheid in teksten wordt geproduceerd. Het autonome en coherente subject maakt hier plaats voor het fragmentarische, lokale, schuivende subject. Ter beantwoording van de vraag naar de wording van vrouwelijkheid en mannelijkheid wordt minder gekeken naar processen die zich – al dan niet onder invloed van maatschappelijke verhoudingen – op *individueel* niveau afspelen (het object van de psychologie), en meer naar 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' als *in de cultuur in te nemen posities*. Er is relatief weinig aandacht voor de vraag hoe vrouwen en mannen de in verschillende situaties aangeboden constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid beleven en in hun gedrag transformeren. Het accent ligt op 'de aanspreking', niet op 'de receptie'. Deze accentuering komt tot uiting in het type onderzoek dat vanuit vrouwenstudies in de schijnwerper wordt gezet: kleinschalig kwalitatief, veelal historisch onderzoek waarin gewerkt wordt met tekst- of vertooganalyse, in plaats van (kwantitatief) empirisch onderzoek naar de ontwikkelingsprocessen of identiteiten van individuele vrouwen en mannen.¹² Het inzicht dat teksten en beelden de betekenis van vrouwelijkheid en mannelijkheid construeren, laat onverlet dat 'seks' via onderzoek op beleavings- en gedragsniveau op een niet-essentialistische wijze empirisch onderzocht kan worden. De artikelen in dit themanummer zijn hier voorbeelden van.

De discussie over postmodernisme en vrouwenstudies heeft ook binnen de psychologie tot een hernieuwde belangstelling voor wetenschapsfilosofische aspecten geleid. Er zijn onder vrouwenstudies-psychologen globaal twee visies te onderscheiden die de bandbreedte van het debat representeren. Degenen die vrouwenstudies opvatten als feministische wetenschap vinden het uitgangspunt dat vrouwen onderdrukt worden, de wens tot solidariteit tussen vrouwen als groep en de aanname dat vrouwen een aantal gemeenschappelijke waarden en aspiraties hebben, belangrijke kenmerken van vrouwenstudies. Dit perspectief is vooral terug te vinden in de feministische therapie en de vrouwenhulpverlening.

12. G. ten Dam, 'Verbeteren en handelen. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek in het postmoderne', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 51, 13 (1992) nr. 3, pp. 370-385.

De nadruk ligt dan op overeenkomsten tussen vrouwen, in elk geval wat hun positie betreft.¹³ Anderen leggen juist de nadruk op de heterogeniteit van de sociale wereld en verzetten zich tegen reducerende categorisaties zoals de man-vrouwdualiteit. Bij het beoefenen van vrouwenstudies vanuit dat gezichtspunt wordt de categorie vrouwen ter discussie gesteld en krijgen juist de verschillen en verscheidenheid binnen de categorie vrouwen de aandacht.¹⁴

In met name de sociaal-psychologische onderzoekspraktijk is gezocht naar een iets andere benaderingswijze. Onder de noemer 'seks als sociale categorie' wordt gebalanceerd tussen enerzijds seks als dualistische categorie en anderzijds seks als veelvormig concept. Het begrip 'sociale categorie' is gebaseerd op een al wat oudere theoretische stroming binnen de sociale psychologie die zich bezighoudt met de invloed van het groepslidmaatschap van mensen (de sociale categorie waartoe ze behoren) op de manier waarop ze door anderen, en door zichzelf, beschouwd worden.¹⁵ In een bepaald opzicht heeft seks het karakter van een dualistische theorie. De meeste mensen nemen namelijk in meerdere of mindere mate de sociale werkelijkheid waar en verwerken deze in termen van (onder andere) de categorieën 'man' en 'vrouw'. De Engelse Susan Condor behandelt in dit themanummer de vraag hoe mensen in het dagelijks spraakgebruik omgaan met de categorie seks. Op basis van haar bevindingen bekritiseert zij in 'Denken over seks als sociale categorie' enkele sociaal-psychologische uitgangspunten op dit terrein. Ook doet zij suggesties voor een nieuwe terminologie met betrekking tot seks-identiteit.

De cognitieve categorisering van de sociale werkelijkheid kan de waarneming van, gedrag tegenover, en beslissingen van vrouwen en mannen aangaande individuele mensen verregaand beïnvloeden. Tegelijkertijd is deze categorisering situatiegebonden. De verwachtingen over sekseverschillen, zowel bij anderen als bij het subject zelf, zijn niet steeds dezelfde. In 'De hardnekkigheid van seks als sociale categorie, een socio-cognitieve benadering van seks' betogen Agneta Fischer, Caroline van Frankenhuyzen, Krystyna Rojahn en Tineke Willemsen dat vrouwen en mannen ondanks de verscheidenheid in vrouwelijkheid en mannelijkheid prototypische, gemeenschappelijke kenmerken hebben die in het dagelijkse leven continu worden gebruikt om te categoriseren naar seks. Vanuit de socio-cognitieve benadering die zij voorstaan, geven zij hiervan een uitvoerige beschrijving.

We kunnen de leidende vraagstelling binnen (sociaal-)psychologische vrouwenstudies als volgt typeren: hoe beïnvloeden seksestereotypen en sekse-

13. Zie G.T.M. ten Dam, R. Rijkschroeff en M. Stekete, 'Integration and Professionalization of Women's Care in the Netherlands', in: *Women & Therapy*, vol. 15 (ter perse).

14. Zie bijv. W. Hollway, *Subjectivity and method in psychology. Gender meaning and science*. Londen (Sage) 1989; J. Henriques, W. Hollway, C. Urwin, C. Venn en V. Walkerdine, *Changing the subject. Psychology, social relations and subjectivity*. Londen (Methuen) 1984.

15. H. Tajfel, 'Cognitive aspects of prejudice', in: *Journal of Social Issues* 25 (1969), pp. 79-97; H. Tajfel, 'La categorisation sociale', in: S. Moscovici (red.), *Introduction à la psychologie sociale* I. Parijs (Larousse) 1972.

rolverwachtingen het gedrag van mannen en vrouwen, de interactie tussen vrouwen en mannen en de waardering van het gedrag van vrouwen en mannen? Voor zover sekseverschillen expliciet bestudeerd worden, gaat het niet om een inventarisatie van verschillen op zich,¹⁶ maar veelal om de vraag in welke situaties zich welke verschillen voordoen.¹⁷

De vraag in hoeverre sekse als sociale categorie een relevant of nuttig uitgangspunt voor theorievorming en onderzoek is, blijft onderwerp van heftige debatten. Dit themanummer heeft als doel om vanuit een *psychologisch perspectief* aan dit debat over 'sekse' een bijdrage te leveren. Opvallend is dat de huidige psychologiebeoefening goed past in de discussies die onder andere in dit tijdschrift zijn gevoerd over vrouwelijkheid tussen essentialisme en differentie. Marrie Bekker betoogt in haar artikel 'Vrouwelijkheid in het bijzonder' dat het begrip sekse als sociale categorie in elk geval voor een deel van het psychologisch onderzoek niet (meer) voldoet. Dit wordt door haar gedemonstreerd aan de hand van haar eigen onderzoeksactiviteiten. Zij doet enkele suggesties tot gerichte gebruikmaking van, voor de desbetreffende studie relevante aspecten van gender-identiteit.

In alle artikelen is ook het kenmerkende van de psychologie terug te vinden: theorieën worden telkens weer getoetst aan de empirie, aan ervaringen en belevingen van mensen. Naomi Ellemers laat in 'Sociale identiteit en sekse: het dilemma van succesvolle vrouwen' op basis van enkele sociaal-psychologische theorieën zien, dat de mate waarin mensen zich identificeren met de eigen sekse onder meer te maken heeft met status-aspecten. Ze illustreert dit met resultaten van een door haar verricht onderzoek onder Nederlandse hoogleraren. Tenslotte doen Annelies van Vianen en Karin van der Velde in 'Doorgroei naar een managementfunctie: een kwestie van ambitie?' verslag van een onderzoek naar de factoren die van invloed zijn op de doorstroom van vrouwen naar een leidinggevende positie.

16. Zie bijv. E.E. Maccoby en C.N. Jacklin, *The psychology of sex differences*. Stanford (Stanford University Press) 1974; D.F. Halpern, *Sex differences in cognitive abilities*. Hillsdale, NJ (Lawrence Erlbaum Associates) 1992 (zie voor een recensie elders in dit nummer).

17. K. Deaux, 'From individual differences to social categories. Analysis of a decade's research on gender', in: *American Psychologist* 39 (1984), pp. 105-116.

Susan Condor

Denken over sekse als sociale categorie

In dit artikel zal ik ingaan op een aantal hedendaagse vertogen over seksecategorieën en de menselijke natuur. Ik zal eerst kort de culturele representaties van 'geslacht' bespreken. Aan de hand van recente debatten over transseksualiteit zal ik aannemelijk maken dat sociale representaties van 'gender' zeer ambigu zijn, en gekenmerkt worden door onzekerheden en contradicties. Voorts zal ik ingaan op de academische psychologie als een specifieke verzameling van laat-moderne vertogen over (het bestaan van) het geslachtsonderscheid. Ik zal suggereren dat ondanks de zekerheid die academisch psychologen uitstralen (ze zouden met behulp van de wetenschap in staat zijn de 'ware' feiten over het sekseverschil te ontdekken), psychologische debatten over sekseverschillen in feite twijfels, ambigüiteiten en onzekerheden weerspiegelen van de algemene cultuur waarvan zij deel uitmaken.

In tegenstelling tot het psychologisch onderzoek dat de ware feiten over sekseverschillen beoogt vast te stellen, is er een tweede type academische psychologie dat het *alledaagse* denken over sekse als sociale categorie in kaart probeert te brengen. Dit laatste onderzoek speelt zich niet af op het niveau van de cultuur, maar op het niveau van individuele opvattingen, attitudes en cognities. In dit perspectief worden populaire opvattingen over sekse als sociale categorie als onproblematisch en vol zekerheden gerepresenteerd, maar ik zal betogen dat dit als het resultaat van de specifieke methodologie van dit soort onderzoek kan worden gezien. Als we kijken naar de manier waarop gewone mensen over sekse praten (in tegenstelling tot de manier waarop ze antwoorden op gesloten vragen in een vragenlijst), zien we dat hun begrip van sekse helemaal niet zo zeker is, en evenmin onproblematisch, of onnadenkend. Integendeel, 'gewone' mensen hebben in hun spreken over mannen en vrouwen dezelfde dilemma's, en zijn verwikkeld in dezelfde debatten als wetenschappelijk psychologen.

Het probleem van sekse-categorieën in de laat-moderne cultuur

Enkele jaren geleden stond in de *Sun* (een populaire Engelse sensatiekrant) een ironisch artikel getiteld 'Tien manieren om erachter te komen of je vrouw een vent is'. Dit was het antwoord op een recent nieuwsbericht van een geval waarin de ouders van een bruidegom enige tijd na het huwelijk hadden ontdekt dat hun nieuwe schoondochter een geslachtsveranderingsoperatie had ondergaan. De *Sun* had tien tips voor de toekomstige bruidegom om 'erachter te komen of

je bruid soms meer heeft dan je was overeengekomen...'.¹ Negen van deze tips waren gebaseerd op het advies van een toparts uit de plastische chirurgie en gingen over lichamelijke kenmerken van sekse (lichaamshaar, grootte van de neusvleugel, verdeling van lichaamsvet enzovoort). De laatste, en zagezegd 'grootste weggever', behelsde een aantal common-sense-opvattingen over gedragskenmerken (zoals 'klagen over je rijgedrag') die gebruikt kunnen worden als een betrouwbare sociale markering om 'echte' vrouwen van bedriegers te onderscheiden.

Natuurlijk is er niets vreemds aan deze tekst. In feite vormt deze een bijna getrouwe weergave van de bezorgdheid die in onze moderne samenleving heerst over de menselijke identiteit en het lidmaatschap van sociale categorieën. Tot op zekere hoogte kan de transseksueel worden gezien als een figuur in dezelfde traditie als de middeleeuwse monsters, de music-hall-travestieten en pantomime-dames; grotesque en lachwekkende afwijkingen en omkeringen die, door een beeld van de omgekeerde wereld te tonen, dienen om het idee van de natuurlijke orde te bevestigen en te dreigen met chaos, als die orde ineen zou storten.² Ik zal hier echter het hedendaagse spreken over transseksualiteit gebruiken ter illustratie van een aantal essentieel *moderne* ideeën en angsten over persoonlijke identiteit, de menselijke natuur en sociale verschillen.

Hedendaagse debatten over transseksualiteit reflecteren de geest van deze tijd – een tijd die wordt gekenmerkt door een enorme woordenvloed (gesprekken, betogen, debatten en beschrijvingen) over sekse. Uit het feit dat deze kwesties serieus onderwerp van debat (en soms van spot) zijn in de media, blijkt bij uitstek een reflectie over sociale categorieën en sociale identiteit die in de historische en culturele context van het moderne tijdperk vreemd is. In de bekende woorden van Berman: 'To be modern ... is to experience personal and social life as a maelstrom, to find one's world and oneself in perpetual disintegration and renewal, trouble and anguish, ambiguity and contradiction: to be part of a universe in which all that is solid melts into air.'³

Zoals dit vertoog over transseksualiteit duidelijk maakt, is deze reflexiviteit bovendien noodzakelijk geworden, omdat er een repertoire aan tegengestelde ideeën, opvattingen en waarden bestaat die de basis vormen voor 'ideologische dilemma's'⁴ over de menselijke natuur in het algemeen en het onderscheid tussen de seksen in het bijzonder. Het is zeer simplistisch om te beweren dat in

1. Dit komt overeen met de observatie dat de aan- of afwezigheid van de penis wordt gebruikt als het essentiële kenmerk van hedendaagse westerse maatschappijen. Als de vrouwelijke reproductieorganen op een zelfde manier zouden worden gebruikt, dan zouden we over mannelijke transseksuelen kunnen zeggen dat ze 'minder hebben dan was overeengekomen'! S. Kessler en W. McKenna, *Gender: An ethnomethodological approach*. New York (Wiley) 1978.

2. Zie M. Bakhtin, *Rabelais and his world*. Cambridge (Harvard University Press) 1968.

3. M. Burman, *All that is solid melts into air: The experience of modernity*. New York (Verso) 1982.

4. M. Billig, S. Condor, D. Edwards, M. Gane, D. Middleton en A. Radley, *Ideological dilemmas. A social psychology of everyday thinking*. Londen (Sage) 1988.

de huidige cultuur een coherente verzameling van 'Verlichtingsideeën' over het menselijk subject (inclusief het geloof in de menselijke individualiteit, in een eenduidig 'waar' zelf dat zich *in* het individu ophoudt, in de individuele ontwikkeling in de loop van de tijd, en in coherentie en consistentie door de tijden heen) eenvoudigweg is ingeruild tegen een pakket postmoderne beelden (die de gedecentreerde, gefragmenteerde aard van de menselijke subjectiviteit benadrukken, en de ontologische realiteit van individualiteit en het zelf ontkennen⁵). Integendeel, we kunnen in hedendaagse sociale teksten een grote hoeveelheid representaties van de menselijke natuur zien (die zowel moderne als postmoderne visies behelzen), die in elke discussie over identiteit in het algemeen en seks-identiteit in het bijzonder strijden om de prioriteit. Een gebied waarin dat heel duidelijk het geval is, zijn de huidige feministische vertogen. Hierin wordt steeds meer gereflecteerd op een spanning tussen de politiek die een stem aan 'vrouwen' belooft, en postmoderne pogingen om de categorie 'vrouw' te deconstrueren.⁶

Hoewel vragen rond sekse als sociale categorie veel manieren laten zien waarop het vraagstuk van het sekse-onderscheid 'problemen en angst, ambiguïteit en contradictie' representeert, blijken bepaalde thema's steeds terug te keren als onderwerp van bezorgdheid en debat. In dit artikel zal ik drie hedendaagse strijdpunten illustreren aan de hand van de gangbare constructies van transsexualiteit.

Geslachtsonderscheid en individuele verschillen

Elders⁷ heb ik geïllustreerd hoe wijdverbreid het dilemma is over de vraag in hoeverre het gerechtvaardigd is om te generaliseren over individuen op basis van hun geslacht. Dit dilemma komt voort uit het feit dat er twee tegengestelde common-sense-stellingnamen zijn: het (liberale) geloof in het primaire bestaan van individuen, en de natuurlijke attitude⁸ die geslachtscategorieën als een levensfeit beschouwt. Terwijl we aan de ene kant geneigd zijn te geloven dat mensen alleen als afzonderlijke individuen bestaan, kunnen we aan de andere kant niet met personen omgaan zonder eerst hun status als man-of-vrouw te weten.⁹ Zoals wordt geïllustreerd door het artikel in de *Sun*, is de behoefte om de 'waarheid' over het geslacht van een ander vast te stellen in feite het belang-

5. Zie bijv. S. Hall, 'The question of cultural identity', in: S. Hall, D. Held en T. McGrew (red.), *Modernity and its futures*. Cambridge (Polity Press) 1992.

6. Zie bijv. J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the subversion of identity*. Londen (Routledge) 1990; A. Jardine, *Gynesis: Configurations of Woman and Modernity*. Ithaca (Cornell University Press) 1985; E. Weed, *Coming to terms: Feminism, Theory, Politics*. Londen (Routledge) 1989.

7. S. Condor, 'Gender and individuality', in: M. Billig e.a., a.w., pp. 124-142.

8. H. Garfinkel, 'Passing and the management of sex status in the "intersexed" person', in: *Studies in ethnomethodology*. Englewood Cliffs (Prentice Hall) 1967.

9. Kessler en McKenna, a.w.

rijkst in de, vermoedelijk meest interpersoonlijke van alle ontmoetingen: het huwelijk.

Interne consistentie versus gefragmenteerde subjectiviteit

De transseksueel zou op een bepaalde manier kunnen worden gezien als de ultieme postmoderne persoon. De verzameling kenmerken die normaal gesproken als componenten van de constellatie 'geslacht' wordt gezien, is gefragmenteerd doordat het psychologisch geslacht is los komen te staan van de biologische sekse. Paradoxaal genoeg illustreren vertogen over transseksualiteit tegelijkertijd het hardnekkige idee dat seksecategorieën zoals belichaamd door de individuele man of vrouw, intern coherent en consistent zijn. Het feit dat er een medische categorie 'geslachtsdysforie' bestaat (die de dimensies van een eenduidig transseksueel syndroom of persoon definiëren en afbakenen), is een voorbeeld van dit proces. Bovendien hebben verschillende commentatoren gewezen op de inspanningen die individuele mannen en vrouwen met de medische classificatie 'transseksueel' zich moeten getroosten om een gevoel van coherentie te bereiken door hun lichaam en gedrag zo te reconstrueren dat deze met hun gevoel van geslachtsidentiteit overeenkomen.¹⁰ Kessler en McKenna hebben vooral gewezen op de paradoxale druk die geslachtsveranderingspatiënten ervaren om over de tijd heen een beeld van zelfconsistentie te verkrijgen en uit te dragen. Dit resulteert in diagnostische criteria die vereisen dat individuen, voordat een diagnose van transseksualiteit wordt gesteld, in staat zijn om aan te tonen dat ze altijd al van zichzelf dachten dat ze tot de 'verkeerde' sekse behoorden. Dit resulteert ook in sterke pogingen van transseksuelen om hun autobiografie zo te reconstrueren alsof ze altijd man of vrouw zijn geweest.¹¹

Essentialisme versus sociaal-constructionisme

Aan deze druk om iemand als lid van de ene of de andere seksecategorie te kunnen identificeren ligt een algemeen gedeeld geloof ten grondslag in de mogelijkheid om namaak van echt te onderscheiden – de overtuiging dat er een 'echt' of 'fundamenteel' onderscheid bestaat tussen mannen en vrouwen. Hoewel mensen zich kunnen voordoen als lid van de 'andere' sekse, kunnen mensen in feite nooit van sekse 'veranderen', omdat de fundamentele kenmerken van hun 'echte' sekse in hun geest en lichaam geprent blijven.

10. J. Shapiro, 'Transsexualism: Reflections on the persistence of gender and the mutability of sex', in: J. Epstein en K. Straub (red.), *Body guards: The cultural politics of gender ambiguity*. Londen (Routledge) 1991; S. Stone, 'The Empire strikes back: a posttranssexual manifesto', in: Epstein en Straub, a.w.

11. Shapiro, a.w.

Baumeister¹² heeft opgemerkt dat moderniteit de ontwikkeling van bezorgdheid over persoonlijke authenticiteit met zich meebracht. De kern van het menselijke zelf werd beschouwd als iets 'binnen' het individu, en kon daarom voor de openbaarheid verborgen worden gehouden. Met betrekking tot het sekse-onderscheid komen zorgen om authenticiteit veel voor, en veel van de huidige debatten betreffen de basis waarop een 'echt' sekse-onderscheid vastgesteld kan worden.¹³ Vaak wordt in deze debatten een ontologische prioriteit van het biologische aangenomen. Verschillen tussen vrouwen en mannen die worden geacht het resultaat van 'socialisatie' te zijn, worden meestal als minder 'echt' beschouwd dan verschillen waarvan men meent dat ze op een biologische basis zijn gefundeerd.¹⁴ Dit is zo'n normaal onderdeel van het dagelijks denken geworden dat veel sociaal-theoretici voorbijgaan aan het feit dat de huidige aannames waarin biologisch geslacht het 'echte' sekse-onderscheid vormt, in feite historisch-specifiek zijn, en in de westerse geschiedenis naar voren zijn gekomen toen de ontwikkeling van het liberale begrip van de universele mensenrechten de bestaande seksehiërarchie dreigde te ondermijnen.¹⁵ Zoals het artikel in de *Sun* illustreerde, staan we niet altijd toe dat de biologie 'het laatste woord' heeft bij het onderscheiden van 'waarheid' en 'verdichtsel'. Aan de ene kant geloven we dat het 'echte' sekse-onderscheid in het biologische geslacht zit. Aan de andere kant zijn we ook in staat onszelf voor te stellen dat psychologische sekse in sommige omstandigheden 'echter' en 'fundamenteler' zou kunnen zijn dan biologisch geslacht (zulke aannames liggen bijvoorbeeld ten grondslag aan de chirurgische 'behandeling' van *gender dysphorie*, en aan sommige etnomethodologische studies in de sociale wetenschappen).

Psychologische vertogen: zekerheid en conflict in besprekingen van 'sekseverschillen'

In het vorige deel heb ik geprobeerd enkele complexe manieren te schetsen waarop men in laatmoderne culturen over het sekse-onderscheid zou kunnen denken en het ter discussie zou kunnen stellen. De wetenschappelijke psychologie is wel 'het kind van de moderniteit'¹⁶ genoemd vanwege haar opmars binnen de historische en culturele context waarin zorgen over persoonlijke identiteit en de grenzen van sociale categorieën het object worden van denken en

12. R. Baumeister, *Identity: cultural change and the struggle for self*. New York/Oxford (Oxford University Press) 1986.

13. Zie Kessler en McKenae, a.w., voor een bespreking van dit verschijnsel in de medische praktijk.

14. Zie Condor, a.w.

15. T. Laqueur, *Making sex: body and gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, Mass. (Harvard University Press) 1990.

16. S. Kvale, 'Introduction: from the archeology of the psyche to the architecture of cultural landscapes', in: S. Kvale (red.) *Psychology and Postmodernism*. Londen (Sage) 1992.

debat. Vanuit een empiristisch gezichtspunt wordt het vaak als de rol van de wetenschappelijke psychologie gezien om in debatten over menselijke identiteit en over sekse als sociale categorie met oplossingen te komen.

Laten we als voorbeeld eens een boek beschouwen van John Nicholson, met de titel *Mannen en vrouwen; hoe verschillend zijn ze?* Dit boek doet op 'populair'-wetenschappelijke wijze aan een lekenpubliek verslag van psychologische 'kennis' met betrekking tot sekseverschillen. Het wekt een indruk van totale zekerheid; de titel van het boek belooft de lezer een definitief antwoord op deze intrigerende vraag van het moderne leven. Deze illusie wordt verder in stand gehouden door de flaptekst van de uitgever op de omslag:

'Klopt het dat mannen agressiever zijn, meer seks willen, intelligenter zijn en minder romantisch dan vrouwen? Of dat vrouwen emotioneler zijn, afhankelijker, meer in mensen geïnteresseerd, en niet zoveel plezier in seks hebben als mannen?

John Nicholson verkent ieder aspect van deze schijnbare verschillen – in intelligentie, emotie, relaties, seksualiteit, lichamelijkeheid – en geeft soms verrassende antwoorden. Als er echte verschillen bestaan, worden ze dan veroorzaakt door biologische beperkingen ... of kunnen ze eenvoudig verklaard worden door cultureel opgelegde stereotypen of verschillen in de manier waarop baby's en kinderen worden behandeld? En als er geen echte verschillen bestaan, hoe komt het dan dat mannen nog steeds de meeste machtsposities in het openbare leven bezetten?

Dr. Nicholson heeft een verfrissend duidelijk en onbevooroordeeld boek geschreven, waarin al zijn conclusies op wetenschappelijk onderzoek en statische gegevens gebaseerd zijn. Het is zijn doelstelling om te ontdekken hoe mannen en vrouwen zichzelf en elkaar zien, om vast te stellen hoe correct die waarnemingen zijn, en te bekijken of het mogelijk, of wenselijk, is dat er dingen veranderen.'

Dit korte verhaal geeft veel verschillende thema's weer waarvan we al opgemerkt hebben dat ze kenmerkend zijn voor het huidige vertoog over seksecategorieën. Zo is er bijvoorbeeld een reflectie op de politieke betekenis van ideeën over sekse-'verschillen' in een maatschappij waarin een hiërarchie vaker wordt gerechtvaardigd door verwijzing naar individuele verdienste in plaats van lidmaatschap van een sociale categorie ('hoe komt het dan dat mannen nog steeds de meeste machtsposities ... bezetten?'). En er wordt verwezen naar het verschil tussen 'echte', 'onveranderbare' sekseverschillen (die worden 'veroorzaakt door biologische beperkingen') en de sociaal geconstrueerde aspecten van gender die 'eenvoudig' het resultaat van socialisatie zijn.¹⁷

Een bijzonder belangwekkend kenmerk van dit verhaal is de constructie van 'wetenschappelijke deskundigheid' in tegenstelling tot 'common sense'. Het verhaal begint met 'common sense' te karakteriseren in termen van 'twijfel' – het geeft het 'gezonde verstand' van de lezer weer in termen van een reeks vragen die kennelijk een antwoord behoeven ('klopt het dat mannen agressiever

17. Zie Condor, a.w., voor een uitgebreidere bespreking.

zijn...?'). Tegen deze achtergrond van common-sense-angstgevoel wordt de heldhaftige, zelfverzekerde figuur neergezet van de wetenschappelijke psycholoog die een eind kan maken aan twijfels en controversen door het antwoord te 'ontdekken' door een 'onbevooroordeelde' benadering van de resultaten van 'wetenschappelijk onderzoek'. Er wordt op gezinspeeld dat de 'wetenschap' niet alleen de antwoorden zal leveren, maar ook de naïviteit van algemeen aanvaarde veronderstellingen zal aantonen (sommige antwoorden, zo wordt ons beloofd, zullen 'verrassend' zijn). En deze wetenschappelijke ('onbevooroordeelde') feiten zullen het ons mogelijk maken een moreel oordeel te vellen over sociale rechtvaardigheid – gewapend met de resultaten van empirisch onderzoek zal de wetenschapper in staat zijn ons te vertellen 'of het mogelijk, of wenselijk, is dat er dingen veranderen'.

Hoewel we op de omslag van Nicholsons boek een illustratie hebben gezien van het verschijnsel dat Squire¹⁸ heeft omschreven als de 'love-affair tussen psychologie en zekerheid', is het belangrijk om te erkennen dat psychologische vertogen ook minder zelfverzekerde gezichtspunten kunnen weergeven. Hoewel in ontwikkelde industriële culturen inderdaad vaak wordt aangenomen dat de wetenschap de sleutel kan bieden tot de oplossing van de ergerlijke problemen van alledag, betekent dat nog niet dat iedereen aanneemt dat de wetenschap tot een zorgenvrij Utopia zal leiden. Mensen zijn ook sceptisch over de uiteindelijke autoriteit van de wetenschap, en kunnen zelfs van mening zijn dat de wetenschap evenzeer een bedreiging als een belofte inhoudt.¹⁹ In het artikel in de *Sun* zagen we al een voorbeeld van dit populaire geloof in en scepticisme over de macht van wetenschap. Terwijl de journalist aan de ene kant zijn verhaal 'hoe kom je erachter of je bruid een vent is...' onderbouwt met een referentie naar medische deskundigheid (de 'toparts uit de plastische chirurgie'), krijgt de lezer tegelijkertijd de indruk dat serieuze wetenschappelijke 'kennis' niet het laatste woord hoeft te hebben. Met betrekking tot seksespecifiek gedrag en seksespecifieke attitudes kunnen wetenschappelijke feiten zelfs minder nuttig zijn dan observaties van gewone mensen.

Het is duidelijk dat we tot nu toe slechts het publieke gezicht van de psychologie onder de loep genomen hebben. Daarin ligt de nadruk op de empirische basis en de onomstreden aard van 'feiten'. Het wekt de suggestie dat de zekerheid van de wetenschap geen ruimte overlaat voor verdere speculatie of debat.²⁰ Hoewel dit soort zelfverzekerde bevestiging van de macht van de psychologie om de ware feiten over sekseverschillen te ontdekken alle wetenschappelijke psychologen bekend zal zijn, is het voor hen tegelijkertijd gebruikelijk om een dergelijke claim met een zekere scepsis tegemoet te treden. Hoewel het

18. C. Squire, *Significant differences; feminism in psychology*. Londen (Routledge) 1989, p. 76.

19. J.F. Lyotard, *The postmodern condition: a report on knowledge*. Manchester (Manchester University Press) 1984.

20. G. Gilbert en M. Mulkay, *Opening Pandora's box; A sociological analysis of scientists' discourse*. Cambridge (Cambridge University Press) 1984.

beslist waar is dat zelfs de feministische psychologie over het algemeen niet kan loskomen van een empiristisch referentiekader,²¹ is daarmee nog niet gezegd dat verhalen van psychologen altijd worden gekenmerkt door absolute zekerheid ten aanzien van de macht van de psychologie om problemen op het terrein van sekseverschil 'op te lossen'. Dat is vooral manifest in recente feministische publikaties die oproepen tot de ontwikkeling van een radicale onzekerheid²² of zich distantiëren van het empiricisme door een wetenschapssociologisch kader aan te nemen.²³ Niettemin is een zeker scepticisme – hoewel minder ontwikkeld of vergaand – ook aanwezig bij psychologen in minder prominente delen van de psychologie die zich bezighouden met sekseverschil. Hoewel Nicholsons boek niet die indruk wekt, zijn psychologen best in staat om over hun werk en hun eigen vooronderstellingen na te denken. Al vanaf het begin is psychologisch onderzoek naar sekseverschillen omgeven door twijfel en debat.²⁴ Zelfs de meest onverstoorbare empirische psychologen houden zich wel eens bezig met – deels kritische – reflectie op de aard en de implicaties van hun wetenschappelijke observaties.²⁵

Buiten het blikveld van de publieke opinie – op wetenschappelijke congressen, in tijdschriftartikelen en wetenschappelijke monografieën bestemd voor een 'intern' publiek – zijn geschriften van psychologen die zich bezighouden met sekseverschillen vaak wel doorspekt met twijfel en onzekerheid; ook erkennen de auteurs dan meestal wel dat academici het niet altijd met elkaar eens zijn en met elkaar in debat zijn. De vragen, onzekerheden en tegenspraken cirkelen rond de diverse, vaak concurrerende interpretaties van die befaamde afbeelding van onderzoek naar sekseverschil: de twee, elkaar deels overlappende normaalverdelingen.²⁶ Het zal geen verbazing wekken dat deze debatten veel te danken hebben aan de complexiteiten van hedendaagse culturele constructies van sekseverschil en de menselijke natuur.

Het soort vragen dat onderzoekers en commentatoren stellen zal alle psychologen bekend in de oren klinken: in hoeverre is het mogelijk een onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen? En in hoeverre kunnen we genera-

21. J. Morawski, 'Toward the unimagined: feminism and epistemology in psychology', in: R. Hare-Mustin en J. Mareck (red.), *Making a difference: Psychology and the construction of gender*. New Haven (Yale University Press) 1990.

22. Bijv. R. Unger, 'Through the looking glass: no wonderland yet! The reciprocal relation between methodology and models of reality', in: *Psychology of Women Quarterly* 8 (1983), pp. 9-32.

23. Bijv. C. Kitzinger, *The social construction of lesbianism*. Londen (Sage) 1987.

24. Bijv. J. Angel, 'Some reflections upon the reaction from coeducation', in: *Popular Science Monthly* 62 (1902), pp. 5-26; L. Hollingworth, 'Comparisons of the sexes in mental traits', in: *Psychological Bulletin* 15 (1918), pp. 427-432.

25. Bijv. E. Maccoby en C. Jacklin, *The psychology of sex differences*. California (Stanford University Press) 1974; D. Halpern, 'The disappearance of cognitive gender differences: what you see depends on where you look', in: *American Psychologist* 44 (1989), pp. 1156-1157.

26. Een statistische term voor de wijze waarop scores van mannen en vrouwen op enkele psychologische (persoonlijke)tests verdeeld zijn (red.).

liserende uitspraken doen over de leden van een sekse? Zouden we ons vooral moeten richten op de relevante verschillen tussen de testcores van mannen en vrouwen? Of zouden we (op basis van de spreiding van de scores binnen een sekse) moeten concluderen dat 'individuele verschillen' belangrijker zijn en de waarheid meer recht doen dan 'sekseverschillen'? Of moeten we misschien onze aandacht vooral richten op de overlap tussen de scores van mannen en vrouwen en concluderen dat de data wijzen op een 'gemeenschappelijke menselijke natuur'? Maar zelfs als we uitgaan van de onvermijdelijke waarheid dat 'we allemaal individuen zijn' en 'allemaal mensen', dan is het toch onwaarschijnlijk – en misschien zelfs onvoorstelbaar – dat mannen en vrouwen niet op de een of andere manier 'echt' verschillend zijn? En als we voorlopig onze aandacht wel richten op de statistisch significante verschillen tussen vrouwen en mannen, wat moeten we daar dan van maken? 'Spreken de feiten voor zichzelf' of moeten we erkennen dat de feiten zelf afhankelijk zijn van de technieken waarmee ze verzameld zijn? En vinden die feiten, voor zover ze wèl 'waar' zijn, hun oorsprong in de biologie of zijn ze een produkt van socialisatie?

Na de verhitte discussies van de jaren zeventig ontstonden er in de jaren tachtig enige nieuwe pogingen van wetenschappelijke psychologen om een definitief antwoord te geven op het probleem van het bestaan (of niet-bestaan) van psychologische sekseverschillen.²⁷ Er was een groeiende tendens bij sommige psychologen om 'verschil' eerder als een kwestie van geloof te zien dan als een empirische observatie.²⁸ Meestal echter probeerde men een definitief antwoord te vermijden en de hele kwestie links te laten liggen. De meest bekende poging in die richting was Bems theorie over psychologische androgynie uit 1974, waarin de aandacht verschoof naar 'psychologische mannelijkheid en vrouwelijkheid'. Velen verwelkomden deze poging als een tegenwicht tegen het onderzoek naar 'echte' sekseverschillen.²⁹ Anderen uitten echter de kritiek dat deze theorie zich baseerde op de notie van sekseverschil die men juist wilde vermijden.³⁰ Weer anderen hebben geprobeerd om een (postmoderne?) visie te ontwikkelen waarin sekseverschillen als lokaal in plaats van als universeel werden gezien en als gebonden aan specifieke gebeurtenissen in plaats van als wezenlijke eigenschappen van mannen en vrouwen.³¹

In het algemeen kunnen we stellen dat de jaren tachtig werden geken-

27. Bijv. A. Eagly, *Sex differences in social behavior: a social-role interpretation*. Hillsdale, NJ (Lawrence Erlbaum) 1987.

28. Bijv. M. Belenky, B. Clinchy, N. Goldberger en J. Tarule, *Women's ways of knowing: the development of self*. New York (Basic Books) 1986; C. Gilligan, *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA (Harvard University Press) 1982.

29. A. Kaplan en J. Bean (red.) *Beyond sex role stereotypes*. Boston, Mass. (Little, Brown & Co) 1976.

30. Bijv. M. Wetherell, 'Linguistic repertoires and literary criticism: new directions for a social psychology of gender', in: S. Wilkinson (red.), *Feminist social psychology*. Milton Keynes (Open University Press) 1986.

31. Bijv. C. West en D. Zimmerman, 'Doing gender', in: J. Lorber en S. Farrell (red.) *The social construction of gender*. Beverly Hills/Londen (Sage) 1991.

merkt door het verlangen om een uitweg te forceren uit het moeras van het denken in termen van 'sekseverschil'. Zoals Margaret Gentry over haar eigen bundel zegt:

'In plaats van expliciet de vraag te beantwoorden of mannen en vrouwen gelijk zijn of verschillend, of zowel gelijk als verschillend, behandelen onze auteurs vragen als: hoe kunnen we gelijkheid en verschil conceptualiseren en herkennen, en hoe kunnen we diversiteit tot eenheid maken?'³²

Sekse niet beschouwen als een sociale categorie? Hoe sociale psychologie het alledaagse denken voorstelt

Onder degenen die zich met de geschiedenis van de psychologie bezighouden is het tegenwoordig gangbaar om te wijzen op een algemene verandering in de laatste dertig jaar – een beweging die Deaux³³ heeft beschreven als een verschuiving van de aandacht van 'sekse' als 'subjectvariabele' (onderzoek naar sekseverschil) naar nadruk op 'sekse als stimulusvariabele' (onderzoek naar alledaagse ideeën over vrouwen en mannen). Er zijn ongetwijfeld talloze redenen waarom de aandacht van psychologen is afgeleid van de opwindende zoektocht naar de 'waarheid' over sekseverschil en is verschoven naar interesse in wat *gewone mensen denken over* sekseverschillen. Veranderende modes binnen de psychologie in het algemeen vormen ongetwijfeld een van die redenen.³⁴ En ongetwijfeld is, zoals Deaux suggereert, een andere reden dat het nu politiek gezien meer opportuun is om je met populaire stereotypen en hun mogelijke 'waarheidseffecten' (om met Foucault te spreken) bezig te houden dan om uitspraken te doen over de 'ware verschillen' tussen ondergeschikte en dominante groepen. Ook de erkenning dat onderzoek naar 'sekseverschil' niet bleek te resulteren in gemakkelijke antwoorden, maar slechts aanzet gaf tot explosieve discussies, debatten en strijd, kan deze verschuiving voor een deel verklaren.

Terwijl psychologen steeds meer erkennen dat hun dilemma's en debatten typerend zijn voor tot mislukking gedoemde pogingen om de 'waarheid' van het sekseverschil te ontdekken, worden gewone mensen geacht om op een ongecompliceerde en zelfs *gedachtenloze* wijze te geloven in sekseverschillen en daaruit van alles af te leiden. Hoewel de flaptekst van het boek van Nicholson ten behoeve van het retorisch effect lijkt te veronderstellen dat het grote publiek wordt geplaagd door twijfels en vragen omtrent het bestaan en de aard van sekseverschillen, menen hedendaagse sociaal-psychologen dat hun onderzoeksob-

32. M. Gentry, 'Feminist perspectives on gender and thought: paradox and potential', in: M. Crawford en M. Gentry (red.) *Gender and thought*. New York (Springer Verlag) 1989, pp. 1-17, aldaar p. 1.

33. K. Deaux, 'From individual differences to social categories: analysis of a decade's research on sex and gender', in: *American Psychologist* 39 (1984), pp. 105-116.

34. Unger, a.w.

jecten over het algemeen niet gekweld worden door dergelijke zorgen. Generalisaties op basis van sekse (seksecategorisering) en ideeën over seksecategorieën (seksestereotypen) worden niet gezien als onderwerpen voor alledaagse gedachten, dilemma's en debatten. Seksecategorisering en -stereotypering worden eerder beschouwd als automatische gedachtenloze reacties op 'informatie' vanuit de omgeving. In feite suggereren sociaal-psychologen steeds vaker dat mensen op het moment dat ze seksecategorieën gebruiken, gewoon niet nadenken. Mensen gebruiken doorgaans stereotypen en categorieën, zo luidt de redenering, omdat (en alleen wanneer) ze niet de tijd hebben om na te denken – wanneer ze lijden onder een 'overdaad aan aandachtopeisende stimuli'.³⁵ Zoals Gilbert en Hixon³⁶ recentelijk stelden: 'Stereotypen en vooringenomen ideeën ontdoen mensen niet van de moeite om *en passant* na te denken, maar wel ontnemen ze het denken diens meest fundamentele functie'.³⁷

Het is echter duidelijk dat de gangbare onderzoekstechnieken zelden gelegenheid bieden tot het naar voren komen van onzekerheid of contradicties.³⁸ Onderzoek naar seksestereotypen bijvoorbeeld dwingt de ondervraagden vaak tot generaliserende uitspraken over mensen op basis van hun sekse. De gangbare methode, waarin de ondervraagde wordt gedwongen om het met datgene wat de onderzoeker naar voren brengt 'eens' of 'oneens' te zijn, sluit bij voorbaat de mogelijkheid uit tot het 'ontdekken' van enige blijk van contradictie of twijfel bij de ondervraagde.

Volgens het dominante beeld in de sociaalpsychologische literatuur zetten individuen op een vrij gedachtenloze wijze seksecategorieën in, dat wil zeggen: automatisch, niet reflexief, en ongecompliceerd. Kijken we echter naar de manier waarop mensen praten over mannelijke en vrouwelijke personen, dan is het moeilijk vol te houden dat alledaagse *beliefs* ofwel opvattingen over seksecategorieën worden gekenmerkt door niet-reflexieve zekerheid.³⁹ Integendeel, we kunnen juist constateren dat deze alledaagse verhalen een weerslag vormen van de complexiteit en tegenstrijdigheden die zich voordoen in de cultuur van de sprekers. We kunnen daarom aannemen, dat gewone mensen in hun denken en praten over sekseverschillen niet gedachtenloos zijn, maar over dezelfde zaken nadenken en zich in dezelfde soort debatten mengen als psychologische wetenschappers. Ook gewone mensen goochelen bijvoorbeeld met enerzijds hun ideeën over 'sekseverschillen' en anderzijds hun diep-gewortelde overtuigingen

35. F. Pratto en J. Bargh, 'Stereotyping based on apparently individuating information', in: *Journal of experimental social psychology* 27 (1991), pp. 26-47, aldaar p. 30.

36. D. Gilbert en J. Hixon, 'The trouble of thinking: activation and application of stereotypic beliefs', in: *Journal of Personality and Social Psychology* 60 (1991), pp. 509-517.

37. Het lijkt wel alsof psychologen die de ideeën van gewone mensen over sekseverschillen op zo'n simplistische wijze weergeven, hun verloren modernistische zekerheidsutopie aan hun subjecten hebben overgedragen.

38. Zie ook Condor, a.w.

39. Zie ook S. Condor, 'Gender and individuality', in: Billig e.a., a.w.

omtrent 'individuele verschillen' en 'de algemeen-menselijke natuur'. In veel conversaties wordt het gebruik van seksecategorieën (zoals 'vrouwen zijn knap lastig' of 'in het algemeen zijn vrouwen inschikkelijker') gepareerd met observaties die de spreker herinneren aan het bestaan van individuele verschillen ('mensen verschillen', 'iedereen is een ander persoon', 'je kunt niet generaliseren'). Seksecategorieën worden in gesprekken zelden zonder voorbehoud gepresenteerd; het is heel ongebruikelijk om flagrante beweringen over 'alle mannen' of 'alle vrouwen' aan te treffen. Uitspraken waarin seksecategorieën voorkomen lijken in plaats daarvan alleen gedaan te worden met het voorbehoud dat men zich ook rekenschap geeft van het bestaan van verschil tussen individuen ('over het algemeen' is een gebruikelijke zinsnede die men aan uitspraken over seksecategorieën vooraf laat gaan). Op sekse gebaseerde generalisaties formuleert men vaak in termen van een persoonlijke mening ('volgens mij...'), een strategie waarmee men impliciet het bestaan van alternatieve gezichtspunten erkent of, omgekeerd, zich als spreker juist probeert te distantiëren van het gebruik van de desbetreffende categorie ('volgens de boeken'). Beide strategieën laten zien dat de inzet van op sekse gebaseerde generalisaties niet zo simpel en ongecompliceerd is als sociaal-psychologen ons willen doen geloven. Vooral de gebruikelijke opvatting dat mensen generaliseren op basis van sekse als ze geen tijd hebben om na te denken over individuele verschillen, wordt door de genoemde observaties aan het wankelen gebracht. Mensen blijken namelijk, ook als ze veel waarde hechten aan het bestaan van individuele verschillen, de even valide aanname van een op sekse gebaseerde generalisatie niet per se te verwerpen. En omgekeerd hechten ze, ook als ze generaliseren over anderen op basis van sekse, tegelijkertijd waarde aan het bestaan van individuele verschillen.

Een gebruikelijke assumptie in de literatuur over sociale cognitie is, dat sociale categorisatie het cognitieve leven er voor het waarnemend individu 'gemakkelijker' op maakt. Meer specifiek wordt beweerd dat de toepassing van (sekse)categorieën een set gepre-prepareerde stereotypen met zich meebrengt. Ofwel: 'de reeds opgeslagen stereotiepe kennis kan worden toegepast door individuen zonder dat zij voor elke unieke persoon informatie hoeven te verzamelen, te integreren en specifiek af te leiden'.⁴⁰ Via sociaal-psychologisch onderzoek over stereotypen zijn wij op de hoogte gebracht van 'de' inhoud van deze seksestereotypen: mannen worden gezien als 'agressief', 'avontuurlijk', 'dominant', 'krachtig' enzovoort, en vrouwen als 'gevoelig', 'emotioneel', 'gevoelsmatig', 'vriendelijk' enzovoort.⁴¹ Deze sets van stereotypen worden beschouwd als vaststaand, hoewel verschillende auteurs de mogelijkheid van historische en culturele variatie in stereotypen openlaten. Door mijn eigen onderzoek naar het gebruik van seksecategorieën in conversaties wordt deze aanname ter discussie

40. Pratto en Bargh, a.w.

41. J. Williams en M. Bennett, 'The definition of sex stereotypes via the ACL', in: *Sex Roles* 1 (1975), pp. 327-337; Wetherell, a.w.

gesteld. In de context van een conversatie geven mensen vaak stem aan meer-voudige en tegenstrijdige noties rond mannelijkheid en vrouwelijkheid. Heel vaak maken mensen onderscheid tussen 'typen' mannen en vrouwen (de 'onderdanige huisvrouw', het 'moderne meisje', de 'macho man', de 'nieuwe man' enzovoort). Wat dit betreft weerspiegelt het gedrag van mensen in conversaties recente ontwikkelingen in de sociale psychologie volgens welke mensen zich niet zozeer verlaten op globale gender-categorien, maar eerder een eindig aantal subcategorieën van gender inzetten die elk afzonderlijk vergezeld gaan van een gepre-definieerde set stereotypen.⁴²

Tegelijkertijd geldt echter dat mensen in een conversationele context tegenstrijdige stereotypen binnen één categorie blijken te hanteren. Zo kunnen vrouwen worden beschouwd als in het algemeen onderdanig,⁴³ maar ook als in het algemeen 'lastig' en 'bazig'. Over mannen kan worden gepraat als in de meeste gevallen 'onafhankelijker dan vrouwen', maar ook als in de meeste gevallen 'minder goed in staat om voor zichzelf te zorgen dan vrouwen'. Er lijkt dus in de loop van een conversatie niet zozeer één prototype van de categorie te zijn, maar meer een variëteit van culturele figuren waarop door sprekers wordt teruggevallen; elk van deze figuren wordt, als dat in het gesprek te pas komt, gebruikt als exemplarisch voor de desbetreffende gender als geheel. Zo bleken jonge vrouwen in één conversatie nu eens naar Madonna, dan weer naar prinses Diana, Margaret Thatcher, of 'mijn oma' te verwijzen als voorbeelden van vrouwen-in-het-algemeen.⁴⁴ Een analyse van de wijze waarop individuen converseren over sekse als sociale categorie, reflecteert enkele feministische ideeën over populaire representaties van mannelijkheid en vrouwelijkheid zoals die bijvoorbeeld in analyses van de media naar voren komen. Deze analyses wijzen op het bestaan van een scala aan mannelijke en vrouwelijke 'karakters'⁴⁵ en op flexibiliteit in de betekenis van mannelijkheid en vrouwelijkheid.⁴⁶ Dit gezichtspunt wordt geïllustreerd in de volgende bewering:

'De notie van vrouwelijkheid impliceert geen vaststaand en eenduidig verschijnsel. De inzet van vrouwelijkheid als descriptieve categorie lokaliseert geen begrenste set gebeurtenissen, toestanden of zaken. Hoogstens produceert deze notie

42. Zie bijv. K. Deaux, W. Crowley en L. Lewis, 'Level of categorization and content of gender stereotypes', in: *Social Cognition* 3 (1985), pp. 145-167; E. England, 'College student gender stereotypes: Expectations about the behavior of male subcategory members', in: *Sex Roles* 27 (1992), pp. 699-716; B. Sis en T. Eckes, 'A closer look at the complex structure of gender stereotypes', in: *Sex Roles* 24 (1991), pp. 57-71.

43. Williams en Bennett, a.w.

44. Condor, nog ongepubliceerd onderzoek.

45. M. McNeil, 'Making and not making the difference: the gender politics of Thatcherism', in: S. Franklin e.a. (red.), *Off-Centre: Feminism and cultural studies*. Londen (Harper-Collins) 1991.

46. Wetherell, a.w.

een uitgebreide verzameling voorbeelden. Naarmate er meer voorbeelden verzameld worden, blijken ze steeds gevarieerder en uiteenlopende.⁴⁷

In het voorgaande heb ik beweerd dat de wetenschappelijke psychologie waarin sekse als stimulusvariabele wordt bekeken, geneigd is tot een onderschatting van de complexiteit en van de potentieel tegenstrijdige aard van common-sense-opvattingen en waarden met betrekking tot de sociale categorie sekse. Deze neiging om common-sense-ideeën over seksecategorieën te simplificeren komt ook tot uiting in het nogal bizarre idee dat sekse in de waarneming van ons, mensen, soms (en mogelijk: vaak) niet relevant, niet zichtbaar, of zonder betekenis zou zijn. Sociaal-psychologen beschouwen het gebruik van seksecategorieën dus als het gevolg van 'niet denken'. Bovendien zijn mensen volgens hen in staat om over andere mensen na te denken zonder hen daarbij als geseksueerde wezens te zien.

De opvatting dat de menselijke sociale perceptie wel eens 'sekseloos' is, komt in twee takken van de sociaal-psychologische literatuur duidelijk naar voren. In haar gender-schema-benadering presenteert Bem (1981) 'psychologische androgynie' als het resultaat van een proces van gender a-schematische informatieverwerking. Volgens onderzoek binnen de *mainstream* sociale cognitie- en sociale identiteitstheorie is het sekse-onderscheid simpelweg afwezig in de waarneming van een sociale actor, indien sekse daarin geen opvallend aspect vormt.⁴⁸

De gedachte dat seksecategorieën en onderscheid naar sekse voor sociale waarneming (door bepaalde mensen of op bepaalde momenten) irrelevant zouden kunnen zijn, komt gedeeltelijk voort uit het feit dat sommige sociaal-psychologen stereotypen (reeksen persoonstrekken) beschouwen als vaststaande kenmerken van een sociale categorie. Is eenmaal beweerd dat vrouwen 'worden gezien als' afhankelijk en mannen als assertief, en wordt iemand *niet* beschreven in bij zijn of haar sekse behorende termen (bijvoorbeeld een vrouw niet als onderdanig of afhankelijk, of een man niet als assertief of dominant), dan is het een kleine stap naar de bewering dat sekse geen opvallende component vormt van de sociale perceptie⁴⁹ of het individu gender a-schematisch⁵⁰ is.

Hoe dan ook, deze vigerende sociaal-psychologische observaties met betrekking tot de mogelijke afwezigheid van sekse in de waarneming stemmen niet overeen met de eerder genoemde studies naar toeschrijving van geslacht aan personen als iets dat altijd in het menselijk denken aanwezig is. Zoals met

47. D. Smith, 'Femininity as discourse', in: L. Roman e.a. (red.), *Becoming feminine: The politics of popular culture*. Brighton (Falmer Press) 1988, pp. 17-36.

48. Zie Condor, a.w., voor kritiek op deze zienswijze.

49. P. Oakes en J. Turner, 'Distinctiveness and salience of social category memberships; is there an automatic perceptual bias towards novelty?', in: *European Journal of Social Psychology* 16 (1986), pp. 325-344.

50. Bem, a.w.

het voorbeeld van transseksualiteit duidelijk wordt geïllustreerd, is het in wezen extreem moeilijk om elke willekeurige routineuze interactie met een ander goed te volbrengen zonder diens geslacht te weten. Seksecategorieën zijn altijd relevant voor onze sociale perceptie en interacties, hoewel de implicaties hiervan enorm per context kunnen variëren.⁵¹ We kunnen alleen ‘gedachtenloos’ schijnen over ons eigen lidmaatschap van een seksecategorie voor zover we onszelf daar (misschien stilzwijgend) bewust van zijn, en het als vanzelfsprekend beschouwen. We moeten schommelingen in de beschrijving van mannen en vrouwen niet verwarren met de afwezigheid van gender als een organiserend principe van sociale waarneming.

Vertaling: Marrie Bekker, Agneta Fischer, Evelien Tonkens, Tineke Willemsen

51. G. Breakwell, ‘Woman: group and identity?’ in: *Women’s Studies International Quarterly* 2 (1979), pp. 9-17.

Agneta Fischer, Caroline van Frankenhuyzen,
Krystyna Rojahn en Tineke Willemsen

De hardnekkigheid van sekse als sociale categorie, een socio-cognitieve benadering van sekse

Op een verjaardagsfeestje zit een kind van drie jaar heel lief aan tafel te tekenen. Een van de gasten complimenteert de moeder van het kind en zegt hoe lief en stil zij aan het tekenen is, en dat ze er zo schattig uitziet. De moeder knikt, en zegt: 'Het is trouwens een jongen, hoor, maar 't geeft niet.' De gast is duidelijk in verlegenheid gebracht, wordt een beetje rood en mompelt verontschuldigend dat ze nooit zo goed is in deze dingen, en dat ze dacht dat het een meisje was, omdat hij zo braaf en rustig was en zijn haar zo leuk geknipt is.

Deze anekdote illustreert een aantal belangrijke vanzelfsprekendheden rond het seksevraagstuk. Ten eerste is het onmogelijk om een persoon, ook al is het een baby of een kind, sekse-neutraal te benaderen. We hebben dringend behoefte om te weten tot welke sekse iemand behoort. Een verkeerde interpretatie van iemands sekse zal dan ook nooit worden genegeerd en altijd tot een verstoring in het normale sociale verkeer leiden. De bovenstaande verlegenheid van de gaste is hiervan nog slechts een onschuldig voorbeeld.

In de tweede plaats wordt van mensen verwacht dat ze ogenblikkelijk kunnen vertellen of iemand een man of een vrouw is. Het uitkomen van deze verwachtingen is een van de meest basale voorwaarden voor het sociale evenwicht tussen mensen. De kennis over iemands sekse is zo vanzelfsprekend en impliciet, dat expliciteren ervan al genant is. Uit bovenstaande anekdote blijkt bijvoorbeeld dat de moeder de fout van de gast zo onbelangrijk mogelijk laat zijn om de ander niet te erg in verlegenheid te brengen.

In de derde plaats bestaan er allerlei stereotiepe ideeën over jongens en meisjes, en mannen en vrouwen, en normen over hoe leden van beide seksen zich behoren te gedragen, kleden, of denken. Interessant is dat dergelijke generalisaties waarnemingen, beoordelingen en gedrag vergaand beïnvloeden. Stereotypen worden immers niet alleen gehanteerd door seksisten of racisten. Iedereen gebruikt algemene kennis over groepen mensen in situaties waarin niet voldoende informatie beschikbaar is of de betekenis van een gebeurtenis voor meerdere uitleg vatbaar is. Zo wordt rustig gedrag als meisjesachtig geïnterpreteerd en wordt het kind daarom in eerste instantie als meisje gezien. Allerlei andere kenmerken worden hier vervolgens feilloos ingepast.

Er bestaan, kortom, verschillende psychische mechanismen die sekse als sociale categorie bestendigen. Onze cultuur is doordrenkt van sekse, en dienten-

gevolge ook onze levens, hoofden en lichamen. In recente debatten, gevoerd vanuit feministisch, postmodern perspectief worden de vanzelfsprekendheid van het belang en de eenduidigheid van sekse als sociale categorie op zijn kop gezet. De psychologische implicaties van dergelijke opvattingen zijn van groot belang, maar nog weinig onderwerp van discussie geweest. Vanuit een psychologische optiek kan immers worden ingegaan op de vragen waarom en onder welke omstandigheden sekse zo belangrijk wordt gevonden en welke gevolgen dat heeft voor het sociale verkeer.

De vraag die in dit artikel centraal staat is in hoeverre het mogelijk is om sekse als sociale en psychologische, of specifieker: als sociaal-psychologische categorie te zien, zonder tot essentialisme te vervallen. Hoe kunnen we omgaan met de spanning tussen heterogeniteit en stereotypen, fragmentatie en consistentie, verschuivingen en continuïteit? Hiertoe zal een korte samenvatting worden gegeven van een aantal postmoderne stellingnames om vervolgens te beargumenteren waarom dergelijke radicale opvattingen van sekse volgens ons niet vruchtbaar zijn. Wij bepleiten een socio-cognitieve benadering waarbij de aanname dat sekse een sociaal construct is gepaard gaat met de veronderstelling dat er prototypische kenmerken van zo'n construct bestaan die vergaande implicaties kunnen hebben voor ons denken, beleven, voelen en gedrag, omdat ze onze verwachtingen in sociale interacties structureren.

De relatie tussen psychologie, feminisme en postmodernisme

Psychologen hebben zich al sinds jaar en dag met het seksevraagstuk beziggehouden en zich daarbij vooral gericht op het analyseren van *verschillen tussen* vrouwen en mannen. Dit begon in het begin van deze eeuw toen sociaal-darwinistische gezichtspunten vigeerden in de psychologie.¹ Deze sociaal-darwinistische optiek was niet gebaseerd op objectieve of systematisch verzamelde gegevens, maar het resultaat van speculaties van hoofdzakelijk mannelijke filosofen, medici en biologen. Kritiek op deze nogal speculatieve benadering, onder andere door vrouwelijke onderzoeksters, luidde een psychologische traditie in waarin men voor ogen had de sekseverschillen in denken, probleemoplossen, verbale, ruimtelijke, mathematische en sociale vaardigheden systematisch en empirisch in kaart te brengen.

1. Zie bijvoorbeeld van J. van Ginneken en J. Jansz (red.), *Psychologische praktijken. Een 20e-eeuwse geschiedenis*. Den Haag (VUGA) 1986; M. Lewin, *In the shadow of the past: Psychology portrays the sexes*. New York (Columbia University Press) 1984; R. Rosenberg, *Beyond separate spheres*. New Haven (Yale University Press) 1982. Volgens deze opvattingen stonden vrouwen dicht bij de natuur en dus lager op de evolutionaire ladder: de mannelijke hersenen waren vooral uitgerust voor hogere mentale functies, zoals abstract en logisch redeneren, terwijl de vrouwelijke biologie vooral voor lagere functies, bijvoorbeeld emoties, intuïties en instincten voorbestemd was. Sekse was dus hoofdzakelijk een biologisch kenmerk, met psychologische en sociale implicaties.

Hoe de gevonden verschillen moesten worden geïnterpreteerd is echter tot op de dag van vandaag onderwerp van discussie. Zo concludeerden Maccoby en Jacklin in hun invloedrijke en bekende overzicht *The psychology of sex differences*² (1974) dat het reuze meeviel met die verschillen tussen mannen en vrouwen. Deze conclusie dat de overeenkomsten tussen de seksen veel groter zijn dan de verschillen is lange tijd onaangevochten gebleven. Met de ontwikkeling van een nieuwe statistische techniek, de meta-analyse, waarmee de grootte van het sekseverschil over een groot aantal verschillende onderzoeken kon worden berekend, is hierin echter verandering gekomen.³ Uit deze analyses zou blijken dat er toch meer systematische verschillen tussen de seksen bestonden dan onder anderen door Maccoby en Jacklin werd verondersteld.⁴ Algemene conclusies over het sekseverschil op basis van deze meta-analyses blijven echter ook een kwestie van interpretatie:⁵ sommige auteurs benadrukken dat er systematische verschillen zijn, hoewel niet zo groot,⁶ terwijl anderen eruit afleiden dat de overeenkomsten tussen mannen en vrouwen veel opvallender en groter zijn dan de verschillen.⁷ De conclusies dat de seksen meer gelijk dan wel verschillend zijn, zegt meer over het algemeen perspectief op sekseverschillen van de auteur, of de retorische context waarin de conclusie wordt getrokken,⁸ dan over de aard van de empirische gegevens.

Terwijl de psychologie zich dus concentreerde op de documentatie van sekseverschillen, gingen binnen het feminisme vanaf de jaren zeventig stemmen op voor een ander perspectief op het sekseverschil, namelijk dat van de *verschillen tussen vrouwen* onderling. Wellicht waren deze verschillen tussen vrouwen wel groter dan die tussen vrouwen en mannen en moest er maar eens een eind komen aan de voortdurende nadruk op dualismen, zowel in het alledaagse leven als in de filosofie en de psychologie. Natuur versus cultuur, man versus

2. E.E. Maccoby en C.N. Jacklin, *The psychology of sex differences*. Stanford, CA (Stanford University Press) 1974.

3. Zie o.a. A. Eagly, *Sex differences in social behavior: a social role interpretation*. Hillsdale, NJ (Lawrence Erlbaum Ass.) 1987; A. Eagly en W. Wood, 'Explaining sex differences in social behavior: a meta-analytic perspective', in: *Personality and Social Psychology Bulletin* 17 (1991), nr. 3, pp. 306-315; J.A. Hall, *Nonverbal sex differences*. Baltimore (John Hopkins University Press) 1984; J.S. Hyde en M.C. Linn (red.), *The psychology of gender. Advances through meta-analysis*. Baltimore (John Hopkins University Press) 1986.

4. Een paar voorbeelden: vrouwen stemmen vaker met anderen in, ze zijn beter in het signaleren en sturen van non-verbale boodschappen, glimlachen vaker, raken anderen meer aan, ze hebben een meer democratische leiderschapsstijl, ze zijn minder agressief, ze zijn slechter in ruimtelijke vaardigheden.

5. Eagly, a.w.; T.M. Willemsen en K. Rojahn, 'In de ban van sekseverschillen', in: M. Dementin en C.E. Disselen (red.), *Vrouwen, leiderschap en management*. Utrecht (Lemma) 1992.

6. Bijv. Eagly, a.w.

7. Hyde, a.w. Zie ook T. Top en J. Heesink (red.), *Psychologie en sekse*. Houten (Bohn Stafleu Van Loghum) 1992.

8. Zie ook A. Komter, *De macht van de dubbele moraal; verschil en gelijkheid in de verhouding tussen vrouwen en mannen*. Amsterdam (Van Gennep) 1990.

vrouw, rede versus emotie, waren dergelijke categorieën wel zo tegengesteld? Ook in vrouwenstudieskringen rees steeds meer twijfel, en de vraag werd gesteld of het wel vruchtbaar was om te spreken over sekse in termen van opposities, waardoor elke persoon slechts tot één categorie kon behoren. Dit dualistische perspectief hield immers geen rekening met de diversiteit van de ervaringen en behoeften van vrouwen. In Nederland komen de verschillende argumenten duidelijk naar voren in het debat dat ter gelegenheid van het eerste lustrumcongres (1985) van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* is gevoerd, onder de titel: 'Het verschil en de gelijkheid'. Hierop volgden verschillende discussies over de consequenties van het differentieperspectief.⁹

Deze nieuwe benadering waarin de meerduidigheid van het vrouwelijke centraal stond is een van de aanleidingen geweest voor de feministische toenaadering tot het postmodernisme.¹⁰ Er zijn immers verschillende punten van overlap tussen beide stromingen: beide zijn vormen van sociale en culturele kritiek en beide zijn een uitdaging voor de fundamenteën van de westerse filosofie: het dualistisch denken wordt gekritiseerd, het zoeken naar de Waarheid wordt opgegeven en de rol van constructie in het betekenisverleningsproces wordt benadrukt. Volgens sommigen zou het feminisme er daarom goed aan doen zich in postmoderne wateren te begeven: een nieuw analytisch denkraam, namelijk het feministisch postmodernisme, zou een uitdaging zijn om het seksvraagstuk beter te kunnen analyseren en begrijpen. Hieronder volgt een aantal belangrijke kenmerken van het feministisch postmodernistische gedachtengoed.¹¹

Ten eerste zijn feministisch postmodernisten niet geïnteresseerd in de vraag op welke manier mannen en vrouwen daadwerkelijk verschillen, maar alleen in de manier waarop sekse *geconstrueerd* wordt: 'The very notion that there exists a prototypical woman who can be described in ways that reflect and have meaning for the lives of many different women living in many different geographical, economical, political and social settings needs to be challenged.'¹² Er bestaan dus geen algemene kenmerken van vrouwelijkheid die in verschil-

9. Zie bijvoorbeeld K. Vintges, 'De verdwenen vrouw en stijlen van subjectiviteit', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 27, 7 (1986), nr. 3, pp. 290-302; I. Costera Meyer, 'Welk geschil maakt het verschil? Over conceptualisering van het sekseverschil', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 32, 8 (1987), nr. 4, pp. 403-417; M. Aerts, 'Gewoon hetzelfde of nu eenmaal anders? Een feministisch dilemma', in: *Te Elfder Ure* 39 (1986), pp. 4-14; A. Komter, 'De constructie van dilemma's in het feminisme', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 34, 9 (1988), nr. 2, pp. 176-193; zie ook het tweede lustrumcongres 'Het gedeelde verschil' (1992).

10. Zie bijvoorbeeld L.J. Nicholson (red.), *Feminism/postmodernism*. New York (Routledge) 1990.

11. Wij willen hiermee natuurlijk niet pretenderen Het Postmoderne Feminisme te kunnen samenvatten. We beperken ons hier tot een aantal *algemene* stellingen die in meer of minder extreme vorm terug te vinden zijn in het recente werk van postmodernisten, poststructuralisten en feministen.

12. R. Gagnier, 'Feminist Postmodernism: The end of feminism or the ends of theory?', in: D.L. Rhode (red.), *Theoretical perspectives on sexual difference*. New Haven (Yale University Press) 1990, p. 24.

lende contexten vorm krijgen. Er wordt dan ook tegen een essentialistische visie gewaarschuwd, waarin mannelijkheid en vrouwelijkheid als een van tijd, cultuur en context onafhankelijke essentie wordt voorgesteld. De vraag moet niet zijn: hoe verschillend zijn vrouwen van mannen, maar: hoe verschillend worden ze voorgesteld, wat is de betekenis van mannelijkheid en vrouwelijkheid in een bepaalde context, en hoe kunnen die betekenissen veranderen?¹³

Ten tweede zijn feministisch postmodernisten sceptisch ten aanzien van sekse als sociale categorie, omdat ze vinden dat categorieën als sekse, klasse, etniciteit en dergelijke, te beperkend zijn om de complexiteit van sociale identiteit mee te kunnen vangen. Sociale identiteit is heterogeen, zelfs gefragmenteerd: 'Where we used to see simple sex difference or a crude dualism we now see heterogeneity.'¹⁴ Sociale identiteit kan dus niet beschreven worden met behulp van algemene dimensies, zoals vrouwelijkheid of mannelijkheid.¹⁵

Een consequentie van deze veronderstelde heterogeniteit is, ten derde, het idee dat sekse *geen vaste betekenis* heeft.¹⁶ Integendeel, de betekenis van sekse is vloeiend, grenzeloos, en verschuift voortdurend. Er is een eindeloze multipliteit van betekenissen. De betekenis van vrouwelijkheid kan zelfs binnen een culturele context continu variëren. Dit heeft te maken met het feit dat in de ogen van postmoderne feministen de taal centraal staat in de vorming en betekenisverlening van categorieën. Sekse wordt niet gezien als een reflectie van reëel bestaande verschillen, maar als een produkt van de taal en van discursieve praktijken. Sekse kan dus alleen begrepen worden door gedeconstrueerd te worden, door de steeds verschuivende, en vaak vanzelfsprekende en impliciete betekenissen ervan te achterhalen.

Omdat er, ten vierde, geen simpele categorieën in de sociale wereld zijn, zijn er ook geen simple oorzaken of oplossingen te noemen van bijvoorbeeld vrouwenonderdrukking of machtsongelijkheid tussen de seksen. Dit impliceert dat algemene sociale theorieën, zogenaamde meta-narratieven, moeten worden verworpen.¹⁷ Feministisch postmodernisten moeten zoeken naar lokale, contextgebonden, ad hoc theorieën die geen universele of anderszins algemeniserende pretenties hebben. Op basis van dit argument worden theorieën als die

13. Zie ook R.T. Hare-Mustin en J. Marecek (red.), *Making a difference. Psychology and the construction of gender*. New Haven (Yale University Press) 1990.

14. Gagnier, a.w., p. 23.

15. Zie voor een poststructuralistische visie op identiteit bijvoorbeeld ook K. Gergen, *The saturated self*. New York (Basic Books) 1991.

16. Zie E. Burman, 'Feminism and discourse in developmental psychology: power, subjectivity and interpretation', in: *Feminism and Psychology* 2 (1992), nr. 1, pp. 45-61; E. Burman, 'Differing with deconstruction: a feminist critique', in: I. Parker en J. Shotter, *Deconstructing social psychology*. Londen (Routledge) 1990; R.T. Hare-Mustin en J. Marecek, 'The meanings of difference: gender, theory, postmodernism and psychology', in: J.S. Bohan (red.), *Seldom seen, seldom heard. Women's place in psychology*. Boulder (Westview Press) 1992.

17. Zie bijv. D. Haraway, 'A manifesto for Cyborgs: Science, technology, and socialist feminism in the 1980s', in: Nicholson, a.w.

van Chodorow¹⁸ of Gilligan¹⁹ dan ook gekritiseerd.²⁰ Dergelijke algemene 'gender'-theorieën hebben ten onrechte meta-narratieve pretenties en zijn dus fout: 'Essentialist vestiges persist in the continued use of ahistorical categories like gender identity without reflection as to how, when and why such categories originated and were modified over time.'²¹

Samengevat komt het er dus op neer dat in de ogen van sommige feministisch-postmoderne denkers sekse geen natuurlijke, maar ook geen sociale categorie is, dat sekse geen vaste betekenis heeft en dat dus een algemene theorie over sekse onmogelijk is geworden.

Nu is er al door vele auteurs vóór ons op verschillende aspecten van het postmodernisme kritiek geleverd.²² Het ligt niet in onze bedoeling om deze discussie te herhalen. Wij willen immers niet terug naar het pre-postmoderne tijdperk²³ en zijn het eens met de postmoderne en feministische stellingname dat sekse een cultureel construct is. Maar de vraag is wat dit precies betekent en wat de consequenties zijn. In onze ogen is de balans doorgeslagen ten gunste van een postmoderne heterogeniteit en fragmentatie en heeft dit, samen met een groter angst voor essentialisme, tot een onvruchtbare radicalisering van standpunten geleid. Wij willen de implicaties van deze radicalisering aanvechten aan de hand van de volgende stellingen: 1. dat sekse een contextgebonden construct is, sluit niet uit dat het een dominante sociale categorie is; 2. dat sekse een veelheid aan betekenissen kan hebben, sluit niet uit dat er ook verregaande continuïteit, consistentie en eenduidigheid bestaat; en 3. een psychologische theorie over sekse is niet per definitie essentialistisch.

De dominantie en saillantie van sekse als sociale categorie

Mensen behoren tot verschillende sociale categorieën zoals leeftijd, beroepsgroep, sociaal-economische klasse, of etnische afkomst. Sekse is één van deze categorieën. Wij willen benadrukken dat sekse in veel situaties dominanter en

18. N. Chodorow, *The reproduction of mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkeley (University Press) 1978.

19. C. Gilligan, *In a different voice*. Cambridge (Harvard University Press) 1982.

20. N. Fraser en L.J. Nicholson, 'Social criticism without philosophy: an encounter between feminism and postmodernism', in: Nicholson, a.w., pp. 19-39.

21. Fraser en Nicholson, a.w., p. 33.

22. Zie bijv. S. Bordo, 'Feminism, Postmodernism, and gender-scepticism', in: Nicholson, a.w., pp. 133-157; R. Braidotti, 'De politiek van de ontologische differentie', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 36, 9 (1988), nr. 4, pp. 375-390; J. Flax, 'Postmodernism and gender relations in feminist theory', in: Nicholson, a.w., pp. 39-62; Geert ten Dam, 'Verbeteren en handelen. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek in het postmoderne', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 51, 13 (1992), nr. 3, pp. 370-385; K. Offen, 'Feminism and sexual difference in historical perspective', in: Rhode (red.), a.w., pp. 13-21.

23. Zie ook M. Schwegman, 'Back to the future. Over heden, verleden en toekomst van vrouwenstudies', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 49, 13 (1992), nr. 1, pp. 18-29.

saillantier is dan andere sociale categorieën. Onze cultuur is diep doordrongen van de dimensie sekse en dit komt naar voren op allerlei levensterreinen.²⁴ Zo zijn er verschillende winkelfdelingen voor mannen en vrouwen (bijvoorbeeld in kleding, schoenen, hobbyartikelen), er bestaat een ver doorgevoerde arbeidsdeling naar sekse (typische mannen- en vrouwenberoepen, voor mannen zijn hogere functies weggelegd dan voor vrouwen), er zijn mannen- en jongensboeken of tijdschriften en vrouwen- en meisjesbladen, enzovoort. Zelfs voordat we geboren worden, is de seksedimensie al in ons leven doorgedrongen door de naam die voor ons bestemd is. Het behoeft geen toelichting dat vervolgens de cadeautjes die we krijgen, de manier waarop we bestraffend of juist complimenteus worden aangesproken, de manier waarop vaders en moeders met hun zoons of dochters omgaan, de invloed van vriendjes en vriendinnetjes, onderwijzers, leraren en televisie het belang van sekse als dimensie in ons leven eerder versterken dan verminderen.²⁵

We kunnen twee algemene redenen noemen voor de hardnekkigheid van sekse als sociale categorie en voor de opvallende aanwezigheid van deze categorie in zoveel culturen. Als eerste reden geldt dat we normaal gesproken op het eerste gezicht kunnen *zien* of iemand een man of een vrouw is. Jonge kinderen leiden iemands sekse zelfs alleen uit concreet waarneembare kenmerken af.²⁶ Door het uiterlijke verschil in lichaamsbouw, lengte, gelaatstrekken, maar ook door bijvoorbeeld haardracht en kleding wordt men direct op iemands sekse attent gemaakt en worden allerlei denkbeelden, normen of regels die daarbij horen onmiddellijk geactiveerd. De bevreemding en ontzetting die het verschijnsel travestie oproept, getuige bijvoorbeeld de commotie rond Maarten 't Hart, illustreren het belang van de uiterlijke verschijning en de strikte regels waaraan met name het uiterlijk van mannen hoort te voldoen. Een tweede reden voor de alomtegenwoordigheid van de seksedimensie is seksuele aantrekkingskracht. Veel mensen ervaren seksuele spanning als zij met leden van de andere sekse zijn, of als zij in aanwezigheid van leden van dezelfde sekse zijn. Deze spanning is vaak aangenaam, maar kan ook de vorm van schaamte, ongemakkelijkheid en verlegenheid aannemen of zelfs negatieve emoties oproepen. Het heeft onder andere tot gevolg dat mensen zich anders gedragen ten opzichte van leden van dezelfde sekse dan ten opzichte van leden van de andere sekse. Seksuele aantrekkingskracht impliceert en vereist dus altijd dat mensen eerst als man of vrouw zijn ingedeeld. Kortom, zolang er sprake is van sekseverschillen in de uiterlijke verschijning, en van seksuele spanning die uitmondt in verliefdheden en

24. Zie bijv. E. Maccoby, 'Gender as a social category', in: *Developmental Psychology* 24 (1988), nr. 6, pp. 755-765; of S.J. Kessler en W. McKenna, *Gender: An ethnomethodological approach*. New York (Wiley) 1978.

25. Zie bijv. A. C. Huston, 'Sex typing', in: P.H. Mussen en E.M. Hetherington (red.), *Handbook of Child Psychology. Socialization, personality and social behavior*. New York (Wiley) 1985.

26. Zie L. Kohlberg, 'A cognitive-developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes', in: E. Maccoby (red.), *The development of sex differences*. Stanford (Stanford University Press) 1966.

liefdes, zal sekse een dominante sociale categorie blijven die in veel gevallen meer in het oog springt en relevant is dan andere sociale categorieën. Het feit dat iemands sekse vaak zo vanzelfsprekend is dat men zich niet eens meer bewust is van het belang van die dimensie, ondersteunt dit idee alleen maar.

Sekse is niet alleen een dominante sociale categorie in de zin dat in onze cultuur allerlei betekenissen en organisatieprincipes langs sekselijnen verlopen; die dominantie en saillantie vinden we ook terug op het beleevingsniveau. Mensen kunnen zich immers niet onttrekken aan de sociale betekenissen in hun cultuur. De vorming van identiteit staat in het teken van iemands sekse: 'ik ben een jongetje' of 'ik ben een meisje' is een van de eerste aspecten van een sociale categorie die kinderen in hun zelfbeeld hebben geïntegreerd, en voor veel mensen blijft dit een belangrijk aspect van hun sociale identiteit. Dit wil niet zeggen dat sekse voor iedereen en altijd een even belangrijk en relevante sociale categorie is. Zo blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek met behulp van de Bem Sex Role Inventory,²⁷ dat sommige mensen volgens de actuele seksestereotypen zeer vrouwelijk zijn, anderen zeer mannelijk, weer anderen *zowel* vrouwelijk *als* mannelijk (androgyn), en nog weer anderen *noch* vrouwelijk *noch* mannelijk (ongedifferentieerd).

Spanning tussen fragmentatie en continuïteit

Een tweede implicatie van een postmoderne feministische visie die wij willen aanvechten, is dat de betekenis van sekse zo meerduidelijk zou zijn dat elke context nieuwe betekenissen zou kunnen generen en dat sekse als betekenisverlenend concept volledig gefragmenteerd zou zijn. Door sommigen wordt in dit verband over een balkanisering van sekse-identiteit gesproken. Natuurlijk is de inhoud van mannelijkheid en vrouwelijkheid tijdloos noch universeel, en kan elke cultuur hieraan een nieuwe invulling geven. Zo was aan het begin van deze eeuw de intellectuele inferioriteit van vrouwen nog een algemeen kenmerk van vrouwelijkheid, terwijl men zich vandaag de dag wel tien keer zou bedenken alvorens vrouwen op zo'n manier te beschrijven. Het is echter opvallend dat er vrij veel cross-culturele overeenstemming is in het denken over mannen en vrouwen.²⁸ Mannen en vrouwen uit uiteenlopende culturen blijken ongeveer dezelfde kenmerken als mannelijk en vrouwelijk te zien. Aan vrouwen worden eigenschappen toegedicht die te maken hebben met emotionaliteit, warmte en een

27. S. Bem, 'The measurement of psychological androgyny', in: *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 42 (1974), pp. 155-162. Dit was een van de meest revolutionaire mannelijkheids/vrouwelijkheidstesten, omdat Bem mannelijkheid en vrouwelijkheid als twee *onafhankelijke* dimensies operationaliseerde.

28. J.E. Williams en D.L. Best, *Measuring sex stereotypes. A thirty-nation study*. Beverley Hills, CA (Sage) 1982.

communale oriëntatie; 'mannelijke' kenmerken worden gerangschikt onder de dimensies rationaliteit, competentie, assertiviteit en instrumentaliteit.²⁹

We kunnen hieruit afleiden dat sekse naast context- en cultuurspecifieke betekenissen ook een aantal algemene dimensies bevat die cross-cultureel aanwezig zijn. De vraag is nu hoe deze algemene betekenissen zich verhouden tot de contextgebondenheid ervan: hoe ruim of rigide kunnen we sekse als sociale categorie definiëren en is er nog wel sprake van gemeenschappelijke, overkoepelende kenmerken die gelden voor de groep vrouwen of mannen als geheel? Een klassieke definitie is op sekse als sociale categorie (de biologische kenmerken zijn hier dus uitgesloten) niet van toepassing: kunnen we één of meer kenmerken verzinnen waaraan iemand noodzakelijkerwijs moet voldoen om mannelijk dan wel vrouwelijk genoemd te kunnen worden? Nee, iemand hoeft bijvoorbeeld niet per se buitenshuis geld te verdienen om mannelijk te zijn (denk aan iemand in de bijstand, of een kunstenaar); ook hoeft iemand niet per definitie emotioneel expressief te zijn om toch vrouwelijk gevonden te worden. Het is problematisch om een vaste verzameling voldoende en noodzakelijke kenmerken te veronderstellen voordat we over een mannelijk of vrouwelijk persoon kunnen spreken; er is sprake van een glijdende schaal, van vage en flexibele grenzen tussen vrouwelijkheid en mannelijkheid.

Wij gaan daarom uit van een *prototypische* definitie van de sociale categorie sekse.³⁰ Vrouwelijkheid en mannelijkheid worden gedefinieerd aan de hand van prototypen, dat wil zeggen illustratieve voorbeeldfiguren van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Deze zijn met elkaar verbonden op basis van zogenaamde 'familiegelijkenissen':³¹ elkaar kruisende en overlappende eigenschappen waarvan er wel één of meer op mannelijke dan wel vrouwelijke personen van toepassing zijn, maar die geen van alle afzonderlijk een essentiële voorwaarde zijn om iemand in de categorie mannelijk of vrouwelijk in te delen. Prototypen zijn cultuur-specifiek en hebben weinig van doen met vrouwelijke of mannelijke essenties. Mensen kunnen in meer of mindere mate aan het vrouwelijk of mannelijk prototype voldoen. Iemand is zeer prototypisch vrouwelijk als zij (of hij) aan een serie kenmerken voldoet die het meest overeenkomen met kenmerken van de meeste andere vrouwelijke leden van de sociale categorie.

29. Zie I.K. Broverman, S.R. Vogel, D.M. Broverman, F.E. Clarkson en P.S. Rosenkrantz, 'Sex-role stereotypes: a current appraisal', in: *Journal of Social Issues* 28 (1972), pp. 59-78; R.D. Ashmore, F.K. Del Boca en A.J. Wohlers, 'Gender stereotypes', in: R.D. Ashmore en F.J. Delboca (red.), *The social psychology of female-male relations*. New York (Academic Press) 1986.

30. Zie o.a. N. Cantor en W. Mischel, 'Prototypes in person perception', in: E. Rosch en C.B. Mervis, Family resemblances: Studies in the internal structure of categories, in: *Cognitive Psychology* 7 (1975), pp. 537-605, en T.M. Willemsen en W. van der Kloot, 'Een ruimtelijk model voor attributieprocessen', in: A. van Knippenberg e.a. (red.), *Fundamentele Sociale Psychologie II*. Tilburg (Tilburg University Press) 1987, voor een benadering waarin stereotypen, categorieën en prototypen in één theoretisch model worden beschreven.

31. Deze term is afkomstig van L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*. Oxford (Basil Blackwell) 1978, oorspr. 1953.

Het gaat dus om kenmerken die vrouwen gemeenschappelijk hebben in verschillende contexten.

Er is echter meer dan één vrouwelijk of mannelijk prototype. Er bestaan immers verschillende sociale subcategorieën, zoals moeders, carrièrevrouwen, verleidsters, macho's, enzovoort,³² die ook hun eigen prototypen kennen. Ook deze prototypen verhouden zich weer via familiegelekenissen tot het algemene culturele prototype. Candy Dulfer en Ien Dales bijvoorbeeld hebben gemeenschappelijk dat zij zelfstandige en zelfverzekerde vrouwen zijn die ambitieus aan de weg timmeren en een topcarrière nastreven; in die zin voldoen zij dus niet aan het algemene westerse prototype van vrouwelijkheid dat zich onder andere kenmerkt door economische afhankelijkheid van mannen en het zich ten dienste van anderen stellen als moeder en huisvrouw. Candy Dulfer, die haar muzikale prestaties combineert met een verlegen en sexy presentatie, is echter meer verwant aan het algemene prototype van vrouwelijkheid dan Ien Dales. De laatste wordt moeiteloos in het prototype van het manwif gepast. Mensen zijn dus meer of minder prototypisch mannelijk of vrouwelijk, afhankelijk van het aantal kenmerken dat ze gemeen hebben met andere (typen) mannen of vrouwen. Gedrag van één vrouw wordt niet vrouwelijk genoemd, maar pas als het op de een of andere manier wordt geassocieerd met de kenmerken die door een groep vrouwen wordt vertoond. Het gedrag van die ene vrouw wordt louter onthouden als uitzondering op het prototype.

Een prototypische definitie van sekse biedt dus een oplossing voor de spanning tussen eenheid en fragmentatie. Betekenissen van mannelijk en vrouwelijk zijn niet rigide, universeel, of contextloos, maar evenmin eindeloos gefragmenteerd. Wat we als mannelijk of vrouwelijk definiëren is een glijdende schaal en afhankelijk van culturele prototypen, die een gemeenschappelijke noemer vormen waarmee allerlei variaties van mannelijkheid en vrouwelijkheid op de een of andere manier verwant zijn. Sekse als sociale categorie wordt dus *begrensd* door in een bepaalde cultuur vigerende seksegebonden praktijken, dat wil zeggen het gedrag, de sociale rollen en de daarbijbehorende opvattingen en regels voor vrouwen en mannen.³³

Een socio-cognitieve benadering van sekse

De argumenten waarmee sommige postmoderne feministen algemene psychologische theorieën kritiseren is volgens ons niet altijd terecht. Met name kritiek op de psychoanalytisch-sociologische theorie van Chodorow³⁴ (1978) is vaak gebaseerd op een onjuiste weergave van haar werk: zij gaat niet uit van 'diep gewor-

32. Zie bijv. Ashmore e.a., a.w.

33. Zie ook E.B. Freedman, 'Theoretical perspectives on sexual difference: an overview', in: Rhode, a.w., pp. 257-263.

34. Chodorow, a.w.

telde zelve' die over culturen heen gelijk zouden zijn.³⁵ Integendeel, zij probeert juist te verklaren op welke manier prototypische vrouwelijke en mannelijke identiteiten tot stand komen in relatie tot min of meer algemene kenmerken van asymmetrische gezinsstructuren in de westerse samenleving. Het aardige van haar theorie is dat zij laat zien hoe relationeel van aard het menselijk zelf is en hoe specifieke ouder-kindrelaties de menselijke identiteit constitueren. Het is dus volkomen onterecht om in dit verband te spreken over essentialisme: vrouwelijke en mannelijke persoonlijkheden bestaan volgens Chodorow niet bij voorbaat.

Het is volgens ons mogelijk om een algemene theorie over sekse-identiteit³⁶ te ontwikkelen die niet alleen toepasbaar is in een specifieke context, zonder terug te vallen op oude dichotomieën waarin de psychologie al zolang heeft rondgedoeld. Wij zullen de algemene lijnen van zo'n benadering, die wij *socio-cognitief* noemen, schetsen.³⁷ Hierbij gaan we ervan uit dat betekenisverlening cruciaal is in de totstandkoming, bestendiging en het hardnekkig voortbestaan van sekse als sociale categorie. In tegenstelling tot het dominante perspectief binnen vrouwenstudies is men binnen een socio-cognitieve benadering niet alleen geïnteresseerd in hoe die betekenissen tot stand komen en hoe ze eruit zien, maar ook in de psychologische consequenties ervan. Onze verwachtingen over hoe vrouwen en mannen horen te zijn en wat ze horen te doen, constitueert onze waarneming, ons denken, onze beoordelingen en onze gedragingen in sociale interacties. Betekenisverlening is echter geen louter individueel proces. Sekse is een sociaal construct en betekenisverlening is geworteld in onze taal, in sociale patronen, conventies en regels. Er is dus sprake van voortdurende interactie: gedragingen, oordelen en nieuwe inzichten van vrouwen of mannen construeren de prototypische inhouden van vrouwelijkheid of mannelijkheid die op hun beurt weer iemands identiteit en sociale interacties structureren.

In het voorafgaande hebben we betoogd dat er binnen een cultuur een overkoepelend vrouwelijk en mannelijk prototype bestaat, en dat er verschillende voorbeelden zijn van sociale subcategorieën die meer of minder prototypisch gedefinieerd kunnen worden. Binnen een bepaalde cultuur bestaan dus ideeën, overtuigingen, normen en waarden over beide seksen: sekse als sociaal en cultureel construct. Deze sociale constructies vormen ons denken over onszelf en over anderen en hebben dus psychologische implicaties. Laten we beginnen met de

35. Fraser en Nicholson, a.w., p. 33.

36. Hiermee bedoelen we iets anders dan een Algemene Theorie van de Vrouwelijkheid (ATV), waarover in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* een aantal jaren geleden een debat is gevoerd.

37. Deze benadering gaat verder dan het dominante cognitieve paradigma binnen de sociale psychologie. Zie voor een recent overzicht N.K. de Vries en J. van der Pligt (red.), *Cognitieve Sociale Psychologie*. Meppel (Boom) 1991. Deze benadering is echter minder radicaal dan het sociaal-constructionistisch perspectief binnen de psychologie, bijv. K.J. Gergen en K. Davis (red.), *The social construction of the person*. New York (Springer) 1985, dat uitgaat van het primaat van de taal. Aspecten van de socio-cognitieve benadering van sekse worden ook uitgewerkt in T.M. Willemsen, 'Sekse als cognitieve categorie', in: Top en Heesink (red.), a.w., pp. 60-80.

vraag hoe sekse ons zelf organiseert.³⁸ Iemands zelf of identiteit is in essentie een sociaal fenomeen, omdat het zich altijd ontwikkelt in relatie met andere mensen.³⁹ Een baby wordt als eerste door anderen *aangesproken*, om vervolgens pas zelf te leren spreken en denken. Zonder die anderen ontwikkelen de meest fundamentele menselijke eigenschappen zoals spraak zich niet en is er sprake van ernstige storingen in de sociale relaties die iemand aan kan gaan. Iemands biologische sekse krijgt al vanaf de eerste interactie tussen ouders en kind een bepaalde betekenis, ofwel door de impliciete verwachtingen die aan het meisje of jongetje worden meegegeven, ofwel door expliciet gehanteerde regels, gebaseerd op stereotypen ('jongens huilen niet'). Deze regels en verwachtingen vormen de sociale praktijk waarvan het kind deel uitmaakt en al snel wordt sekse een vanzelfsprekend onderdeel van iemands zelf, dat wil zeggen van de manier waarop een kind zichzelf benoemt of beschrijft en zich gedraagt. Met andere woorden, er wordt een sekse-identiteit ontwikkeld. Kinderen rond hun tweede jaar vertellen desgevraagd of ze een jongetje of een meisje zijn, en ze zijn eveneens in staat dit met behoorlijke zekerheid over anderen te kunnen vertellen.⁴⁰

Kinderen kunnen niet alleen hun eigen sekse benoemen, sekse organiseert bovendien hun leefwereld: ze prefereren kinderen van dezelfde sekse. Vanaf de peutertijd spelen kinderen vooral en het liefst in groepjes met seksegenoten en niet omdat ze hiertoe worden gedwongen door volwassenen. Ook in situaties die niet door volwassenen worden gestructureerd of gedomineerd, zien we kinderen met hun eigen seksegenootjes spelen. Dit gedrag is in een groot aantal culturen waargenomen en lijkt dus een robuust cross-cultureel verschijnsel te zijn.⁴¹ Hieruit blijkt duidelijk dat sekse voor kinderen van belang is en dat ze dit als criterium hanteren voor de organisatie van een van de eerste aspecten van hun sociale leven, namelijk het kiezen van speelkameraadjes.

Dat sekse een relevante dimensie is houdt niet op bij de kindertijd. Het is duidelijk dat voor pubers het seksevraagstuk een van de belangrijkste is, onder andere in de ontwikkeling van de eigen mannelijke of vrouwelijke identiteit en van seksuele voorkeuren. Gedurende deze levensfase zijn de meeste pubers geheel geïmmerseerd door de vraag of 'hij (dan wel zij) mij leuk vindt'. Maar ook voor volwassenen blijft sekse van belang. Als we mensen vragen om een verhaal te schrijven over wie ze zijn, dan blijkt sekse een prominente plaats in te

38. Zie voor een puur cognitieve benadering ook H. Markus, M. Crane, S. Bernstein en M. Siladi, 'Self-schemes and gender', in: *Journal of Personality and Social Psychology* 42 (1982), pp. 38-50; S. Bem, 'Gender scheme theory: A cognitive account of sex-typing', in: *Psychological Review* 88, (1981), nr. 4, pp. 354-364.

39. Zie voor een uitgebreide uitwerking van de sociale oorsprong van zelf en identiteit J. Jansz, *Person, self and moral demands*. Leiden (DSWO Press) 1991; zie voor een psychoanalytische benadering van de relationele oorsprong van het zelf Chodorow, a.w.

40. Maccoby, a.w.

41. C.P. Edwards en B.B. Whiting, *Children of different worlds*. Cambridge (Harvard University Press) 1988.

nemen, vooral in contexten waarin dit een opvallend kenmerk is.⁴² Dit is niet alleen het geval omdat sekse onderdeel van onze identiteit is, maar ook omdat onze samenleving allerlei ongeschreven en geschreven normen en regels heeft die voor beide seksen verschillend zijn. Ondanks het feit dat door het emancipatieproces in de westerse samenleving de regels voor beide seksen minder streng zijn geworden, bestaan er nog steeds allerlei opvattingen, regels en dagelijkse praktijken die met mannen dan wel met vrouwen worden geassocieerd.

De mate waarin iemands identiteit prototypisch mannelijk of vrouwelijk is, is mede afhankelijk van de manier waarop ouders, vriendjes en vriendinnetjes seksspecifieke normen en waarden stellen, en de wijze waarop de persoon zelf deze aspecten als onderdeel van zijn of haar sekse-identiteit accepteert en integreert, of zich er juist tegen afzet. Een voorbeeld van de wijze waarop bepaalde aspecten van vrouwelijkheid onderdeel van iemands identiteit kunnen worden, is dat dochters van werkende moeders zelf vaker buitenshuis werken en meer carrière maken dan dochters van huisvrouwen.⁴³ Tegelijkertijd echter hebben werkende dochters van werkende moeders zich ook nog de meer traditionele aspecten van de vrouwelijke sekse-identiteit eigen gemaakt, zodat ze zich schuldig voelen over de wijze waarop ze hun rol als echtgenoot en moeder vervullen.⁴⁴ De betekenis die iemand aan zijn of haar sekse toekent, strookt dus niet altijd met andere aspecten van iemands (sekse-)identiteit en kan soms tot innerlijke conflicten leiden. Deze spanningen en conflicten blijken uit de verhalen die mensen over zichzelf en hun werk of gezinsleven vertellen. Zo blijkt bijvoorbeeld uit een studie van Wetherell⁴⁵ dat vrouwelijke advocaten soms moeite hebben om hun ideeën over vrouwelijkheid te integreren in de uitoefening van hun beroep. Ook in het onderzoek van Hochschild⁴⁶ komt naar voren dat met name vrouwen hun idealen met betrekking tot de combinatie van werken en moederschap en het delen van huishouden en zorgen opgeven om hun huwelijk in stand te kunnen houden.

Kennis over de seksen vinden we niet alleen terug in hoe we over onszelf denken, maar ook in hoe we met *anderen* omgaan, en in de verwachtingen die we over hen hebben. Op het moment dat we een ander zien, en zeker in bepaalde condities, wordt deze kennis geactiveerd en treden we zo'n persoon aan de hand van een dergelijk betekenskader tegemoet. Algemeen gedeelde kennis

42. W.J. McGuire en A. Padawer-Singer, 'Trait salience in the spontaneous self-concept', in: *Journal of Personality and Social Psychology* 33 (1976), pp. 743-754.

43. L.W. Hoffman, 'Effects of maternal employment on the child: a review of the research', in: *Developmental Psychology* 10 (1974), pp. 204-228.

44. M. Bierman en C.B. Wortman, 'Sharing of home responsibilities between professionally employed women and their husbands', in: *Journal of Personality and Social Psychology* 60 (1991), pp. 493-517.

45. H. Marshall en M. Wetherell, 'Talking about career and gender identities: a discourse analytic perspective', in: S. Skevington en D. Baker (red.), *The social identity of women*. Londen (Sage) 1989.

46. A. Hochschild, *The second shift*. Londen (Piatkus) 1991.

over sociale categorieën zoals sekse wordt een stereotype genoemd. Hier wordt er ongeveer hetzelfde mee bedoeld als met de eerder genoemde prototypen. Het gebruik van stereotypen impliceert de verwachting dat iemand zich conform de stereotypen of substereotypen die zijn/haar uiterlijk en gedrag in eerste instantie oproept, gedraagt. Het betekent ook dat we iemand volgens afgeleide criteria beoordelen, en dus vooral letten op die aspecten van het gedrag die dergelijke denkbeelden bevestigen dan wel ontkennen. Als we een vrouw in een auto voor de tweede keer een poging tot inparkeren zien ondernemen, dan is de conclusie dat ze wel niet goed zal kunnen autorijden snel getrokken, terwijl hetzelfde gedrag van een man niet tot een dergelijke generalisatie van zijn rijgedrag zal leiden, omdat dit niet met het stereotype strookt. En, om een wat serieuzer voorbeeld te nemen, als de directeur van een bedrijf van mening is dat vrouwen toch wat minder goed in staat zijn tot leiding geven dan mannen, dan zal elk aarzelend optreden van een vrouw in de hoedanigheid van leider worden gezien als een bevestiging van dit standpunt, terwijl hetzelfde gedrag van een man wordt geïnterpreteerd als het wel overwegen van een beslissing.

Het feit dat seksestereotypen ons oordeel over en gedrag jegens anderen beïnvloeden, betekent nog niet dat ze altijd relevant zijn en door iedereen op dezelfde manier worden gebruikt.⁴⁷ Ze vormen immers niet het enige soort informatie dat we over een persoon hebben. Informatie over iemands sekse wordt ten eerste gebruikt als een situatie seksespecifieke informatie oproept. Dit is het geval in zogenaamde solo-situaties, waarin één man in een groep vrouwen zit, of andersom. Dit komt in sommige professionele situaties voor, bijvoorbeeld in het geval van een vrouwelijke secretaresse in een bedrijf waar alleen mannen werken. In de tweede plaats blijkt informatie over iemands sekse van belang als de persoon tegen de stereotiepe verwachtingen in handelt, bijvoorbeeld een vrouw die hard vloekt als ze in een rij moet wachten, een man die zijn kind naar de crèche brengt, of een vrouw die op zelfverzekerde toon tegen een collega zegt dat zij het echt zelf beter kan. Ten derde gebruiken we seksestereotypen als we de persoon in kwestie niet goed kennen. Intimi en goede kennissen beoordelen we aan de hand van specifieke informatie over die persoon zelf. Hierbij kan sekse een rol spelen, maar kennis hierover is dan volledig geïntegreerd met kennis over deze specifieke persoonlijkheid. Als we daarentegen iemand ontmoeten die we nauwelijks of helemaal niet kennen, bijvoorbeeld in een vergadering, een sollicitatiecommissie of in een publieke gelegenheid, dan zullen we eerder gebruik maken van onze algemene kennis over mannen of vrouwen om het gedrag van zo'n persoon te kunnen inschatten en beoordelen.

Tenslotte gebruiken sommige mensen de seksedimensie vaker dan anderen in hun waarnemingen of beoordelingen. Feministen, maar ook macho's zijn hiervan twee voorbeelden: feministen omdat ze op ongerechtigheden jegens

47. Zie K. Deaux en B. Major, 'Putting gender into context: an interactive model of gender-related behavior', in: *Psychological Review* 94 (1987), pp. 369-389.

vrouwen en op ongelijkheid tussen mannen en vrouwen letten, en macho's, omdat ze op vrouwen, en met name op één aspect van hun vrouw-zijn, letten. Cognitief psychologen noemen mensen bij wie sekse een chronisch toegankelijk construct is 'gender-schematics'.⁴⁸

Kortom, mensen gebruiken niet te pas en te onpas stereotypen, maar als een bepaalde context erom vraagt. Dit ondersteunt ook de opvatting dat een verklaring voor dit cognitieve proces niet in de eerste plaats gezocht moet worden in de werking en beperktheid van onze informatieverwerkingsmechanismen, zoals men in de dominante cognitieve psychologie gewoon is te denken. In de socio-cognitieve benadering van betekenisverlening wordt voorrang gegeven aan sociale en motivationele gronden voor stereotyperen. Zo gebruiken mensen stereotiepe informatie omdat ze zich bedreigd voelen, of onzeker over hun eigen sekse-identiteit. Je wordt zelf immers sterker door anderen op negatieve of simplistische wijze af te schilderen. De context roept dus niet alleen een bepaald soort betekenisverleningsproces op, mensen zijn bovendien *gemotiveerd* om bestaande prototypen van mannelijkheid of vrouwelijkheid te handhaven, of juist te veranderen. Dit verklaart tevens waarom ook stereotypen aan verandering onderhevig zijn. Maatschappelijke veranderingen, nieuwe normen en waarden, of nieuwe seksspecifieke praktijken leiden ertoe dat er langzamerhand nieuwe vormen van mannelijkheid en vrouwelijkheid ontstaan die uiteindelijk tot de vorming van nieuwe culturele prototypen leiden. Het straatbeeld waarin vaders met steeds grotere regelmaat achter een kinderwagen te zien zijn bestond dertig jaar geleden doodeenvoudig nog niet, en ook de werkende moeder was in die tijd een bezienswaardigheid. Inmiddels kennen we echter het prototype van de huisman of de nieuwe vader,⁴⁹ en de werkende moeder.

Conclusie

Wij hebben gewaarschuwd tegen het radicaal relativisme waartoe feministisch-postmodernistische visies kunnen leiden. Het postmodernisme heeft gelijk in zijn anti-essentialisme, en wijst eveneens terecht op het feit dat er andere sociale categorieën bestaan dan alleen sekse. Dit neemt niet weg, zoals wij hebben geprobeerd te laten zien, dat sekse een basale en hardnekkige sociale dimensie is, op basis waarvan mensen elkaar en zichzelf indelen. De inhoud van die categorie kan prototypisch worden gedefinieerd. We kunnen dus spreken over sekse als sociale categorie, in de zin dat er meer of minder prototypische vormen van mannelijkheid of vrouwelijkheid bestaan. Zeer prototypische betekenissen van

48. Markus, a.w.

49. Zie o.a. A. Meulenbelt, 'Huilen hoeft niet meer. Mannen op zoek naar hun identiteit', in: *Opzij* 21 (1993), nr. 5, pp. 8-17; en V. Duindam, 'Wie maakt de nieuwe vader?', in: A. Meulenbelt (red.), *Het kind en het badwater*. Amsterdam (Van Genneep) 1992, pp. 49-74.

de seksecategorie vinden we terug in stereotypen die zowel iemands denken en praten over zichzelf kunnen beïnvloeden, als de waarneming en beoordeling van anderen. Een socio-cognitieve benadering geeft een algemeen kader om de *structuur* van de relatie tussen enerzijds seksespecifieke kennis en normen, ofwel betekenissen van vrouwelijkheid en mannelijkheid en anderzijds sociale interacties tussen de seksen te beschrijven. Dat de inhoud van die betekenissen complex en meerduidig kan zijn en afhankelijk is van de cultuur en de specifieke context, doet niets af aan de mogelijkheid de prototypische, overkoepelende kenmerken van het sociale construct 'seks' en de algemene structuur van het betekenisverleningsproces te beschrijven, zonder noodzakerlijkerwijs te vervallen in essentialisme.

Marrie Bekker

Vrouwelijkheid in het bijzonder

Van sekse naar een meer gedifferentieerde opvatting van gender-identiteit

Vrouwenstudies in de psychologie

Gebrek aan aandacht voor sekse, 'de vrouw', geslachtsidentiteit of sekseverschillen kan de psychologie van vóór vrouwenstudies niet simpelweg verweten worden. In de psychologie werden namelijk wel sekseverschillen onderzocht, maar zonder deze in verband te brengen met verschillen tussen vrouwen en mannen in hun leefsituatie.¹ Verder werd 'de vrouw' nogal eens gekarakteriseerd op een manier die menige vrouw met weerzin vervulde.² Dergelijke onderzoekspraktijken leidden tot het ontstaan en de bevestiging van ongewenste stereotypen. Ook ervaren vrouwen onvoldoende herkenning in de psychologie doordat voor hen relevante onderwerpen zoals moederschap botweg niet onderzocht werden. Bovendien werd sekse, ondanks het bestaan van psychologische studies naar sekseverschillen, onvoldoende opgenomen in theorievorming en onderzoek naar allerlei psychologische onderwerpen, die dus ten onrechte en veelal impliciet als sekseneutraal werden opgevat. Zo is bijvoorbeeld betoogd dat een belangrijk psychologisch begrip om motieven rond presteren aan te duiden, prestatiemotivatie (het verlangen om dingen goed te doen), op vrouwen wellicht minder goed van toepassing zou zijn; *angst voor succes* zou hun prestaties in belangrijke mate bepalen.³

De feministische claim tot verandering van 'de' psychologie was dus tweeledig: meer aandacht voor *vrouwen* en voor vrouwen relevante onderwerpen mits in relatie tot hun leefsituatie, en meer aandacht voor *sekse* opgevat als *sociale* variabele, met name voor verschillen tussen de twee seksen in leefsituatie. In dit artikel zal ik ingaan op de vraag in hoeverre dit tweekoppig streven nog steeds voldoet.

De eerste claim, meer aandacht voor *vrouwen* en voor vrouwen relevante onderwerpen, heeft voornamelijk betrekking op *terreinen* van psychologisch onderzoek die vooral vrouwen betreffen. Bij dit onderzoek speelt in een aantal gevallen het probleem hoe sekse in het onderzoek ingevuld moet worden. Wat

1. Zie Saskia Poldervaart e.a., *Vrouwenstudies, een inleiding*. Nijmegen (SUN) 1983; Titia Top en José Heesink (red.), *Psychologie en sekse*. Houten (Bohn Stafleu Van Loghum) 1992.

2. Zie bijv. F.J.J. Buytendijk, *De vrouw. Haar natuur, verschijning en bestaan. Een existentieel-psychologische studie*. Utrecht (Het Spectrum) 1958.

3. Zie o.a. M.S. Horner, "Toward an understanding of achievement-related conflicts in women", in: *Journal of Social Issues* 28 (1972), pp. 157-176.

bijvoorbeeld te doen in onderzoek naar seksueel misbruik of naar symptomen die vooral bij vrouwen voorkomen, agorafobie of anorexia nervosa, met het gegeven dat in een minderheid van de gevallen ook mannen slachtoffer van het misbruik zijn, of mannen degenen zijn die lijden aan de genoemde symptomen?

Voor de als tweede genoemde wens tot verandering, namelijk om in psychologische studies meer recht te doen aan sekse als sociale variabele, in feite een wens tot een andere *benadering*, geldt eveneens een probleem. De laatste jaren is in vrouwenstudies in toenemende mate gewezen op het belang van verschillen *tussen* vrouwen.⁴ Ter discussie is gesteld, of de variatie in betekenissen van vrouwelijkheid en mannelijkheid in verschillende contexten de algemene sociale categorie sekse niet overbodig maakt. Ironisch genoeg wordt in feite het commentaar herhaald, dat in oude psychologische overzichten van sekseverschillen in een ander jargon, dat van de statistiek, ook al werd verwoord, namelijk dat de variatie *tussen* vrouwen onderling en mannen onderling op veel variabelen groter is dan die tussen vrouwen als groep en mannen als groep.⁵

In het onderstaande zal ik betogen dat het voor onderzoekers in onder andere de psychologie weliswaar nog steeds wenselijk is om een waakzaam oog gericht te houden op sekse als sociale categorie, maar dat deze categorie als *onderzoeksvariabele* in een bepaald gedeelte van het psychologisch onderzoek niet voldoet. Ik zal dit illustreren aan de hand van eigen onderzoek naar agorafobie ofwel pleinvrees, en de rol van autonomie daarin.⁶ Aan het eind van het artikel zal ik een suggestie naar voren brengen voor een alternatieve benadering.

Agorafobie, sekse en autonomie

Agorafobie ofwel pleinvrees komt vooral bij vrouwen voor. Naar schatting viermaal zoveel vrouwen als mannen durven de straat niet op.⁷ Het Nederlandse onderzoek naar fobieën werd in de jaren zeventig gedomineerd door het Amster-

4. Zie onder meer M. Aerts, 'Gewoon hetzelfde of nu eenmaal anders? Een feministisch dilemma', in: *Te Elfder Ure* (1986), nr. 39, pp. 4-14; I. Costera Meijer, 'Welk Geschil maakt het Verschil?', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 32, 8 (1987), nr. 4, pp. 403-417; A. Komter, *De macht van de dubbele moraal. Verschil en gelijkheid in de verhouding tussen de seksen*. Amsterdam (Van Genneep) 1990; A. Sommer, 'Het verschil en de gelijkheid. Inleiding bij de lezingen', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 24, 6 (1985), nr. 3, pp. 382-394.

5. Zie bijv. Anne Anastasi, *Differential psychology. Individual and group differences in behavior*. New York (The Macmillan Company) 1958; E.E. Maccoby en C.N. Jacklin, *The psychology of sex differences*. Stanford, CA (Stanford University Press) 1974.

6. In de context van dit artikel zal ik de precieze opzet van de diverse onderzoeken buiten beschouwing laten; het accent zal liggen op de inhoud ervan. Een gedetailleerde beschrijving is te vinden in Marrie Bekker, *De bewegelijke grenzen van het vrouwelijk ego. De relatie tussen sekse, autonomie en welbevinden*. Delft (Eburon) 1991.

7. D. Barlow, *Anxiety and its disorders. The Nature and treatment of anxiety and panic*. New York/Londen (Guilford Press) 1988; D. Chambless en J. Mason, 'Sex, sex-role stereotyping and agoraphobia', in: *Behaviour, Research and Therapy* 24 (1986), pp. 231-235.

damse *Fobieënproject*,⁸ waarbinnen fobieën werden bestudeerd vanuit een scala aan psychologische invalshoeken, zoals die van attributies, vroege ouder-kind-interacties, partnerrelaties, specifieke waarnemingsprocessen, jaloezie enzovoort. Dit gebeurde vanuit de gedachte dat met nadere kennis van alle aspecten de puzzel 'fobie' uiteindelijk opgelost zou kunnen worden. Gegeven de opmerkelijke scheve sekse-ratio in het vóórkomen van agorafobieën was het onbegrijpelijk dat sekse als sociale categorie niet vanzelfsprekend een van de uitgangspunten vormde bij de bestudering van alle afzonderlijke fobie-aspecten. Onderzoeksvragen die dus buiten beschouwing bleven, waren bijvoorbeeld: attribueren vrouwen anders dan mannen, en welke rol speelt dit eventuele sekseverschil in het gegeven dat agorafobie vooral bij vrouwen voorkomt? Zijn ouder-dochterinteracties anders dan ouder-zooninteracties en hoe kan dit eventuele verschil bij een deel van de dochters tot agorafobie leiden? Ik stelde mij dus de vraag welke rol sekse als sociale categorie speelde in het vóórkomen van agorafobieën bij voornamelijk vrouwen.

Gaandeweg het onderzoek raakte ik vooral gefascineerd door de rol van 'afhankelijkheid' in agorafobie. In de literatuur waren diverse gevalsbeschrijvingen te vinden van mensen met agorafobie die zich, vanwege hun angst, extreem afhankelijk opstelden. Zij durfden zich geen meter buiten de deur te begeven zonder het gezelschap van hun partner, en verkeerden het liefst permanent in zijn gezelschap. Ook in de interviews die ik bij wijze van vooronderzoek deed, kwamen een vergaande afhankelijkheid en een gering vermogen om uiting te geven aan eigen wensen en verlangens naar voren. De vraag was of dit afhankelijkheidsbetoon representatief is voor alle mensen met agorafobie, en of het beschouwd moest worden als gevolg van het fobisch zijn. Een andere mogelijkheid was dat agorafobisch gedrag opgevat moest worden als de ultieme manifestatie van sterke afhankelijkheidsneigingen die ook al vóór de agorafobie bij de persoon aanwezig waren. Bovendien: hoe moest het afhankelijk gedrag begrepen worden in het licht van de scheve sekse-ratio? Was er sprake van een extreme variant van het 'gebrek aan autonomie' dat door Chodorow en anderen⁹ wordt gezien als kenmerk van normale vrouwelijkheid? Deze laatste vraag kwam centraal te staan in mijn vervolgonderzoek: zijn vrouwen inderdaad minder autonoom dan mannen en is gebrek aan autonomie kenmerkend voor mensen met agorafobie?

In de context van sekse en psychische gezondheid wordt vrouwelijkheid doorgaans synoniem verklaard met gebrek aan autonomie, afhankelijkheid, externe *locus of control* (de waarneming van zichzelf en gebeurtenissen als bepaald door factoren buiten zichzelf) en zwakke egogrenzen, en mannelijkheid met autonomie, onafhankelijkheid, interne *locus of control*, en sterke egogren-

8. I.A.M.H. van Krogten, G.J.F.P. Hanewald en K.A. Soudijn, *Fobieën. Het Amsterdamse Fobieënproject*. Deventer (Van Loghum Slaterus) 1984.

9. N. Chodorow, *The reproduction of mothering*. Berkeley (University of Berkeley Press) 1978.

zen. Allerlei problemen en klachten waarvan vooral vrouwen last hebben of geacht worden last te hebben, variërend van agorafobie, bulimia nervosa, depressie, anorexia nervosa, tot promiscuïteit bij vrouwen met succes in hun loopbaan, worden verklaard door afhankelijkheidsproblematiek. Met name in relatie tot depressie is veel onderzoek gedaan naar afhankelijkheid.¹⁰ Er is weinig onderzoek naar de rol van situationele of sociale factoren zoals sociaal-economische leefomstandigheden in afhankelijkheid. Wel is onderzoek gedaan naar afhankelijkheid(sreductie) bij gehospitaliseerden, bijvoorbeeld zieken of bejaarden. Bij die groep blijkt dat afhankelijkheid doorgaans als effect van de leefsituatie wordt opgevat, terwijl afhankelijkheid bij vrouwen voornamelijk als persoons-, of liever groepskenmerk wordt beschouwd. Dit is vreemd in het licht van de vele gegevens die inmiddels over afhankelijk makende leefomstandigheden van vrouwen naar voren zijn gebracht.

Wat betreft autonomie klinken onder meer vanuit feministische hoek kritische geluiden ten aanzien van klassiek-psychologische opvattingen van autonomie zoals van Mahler, Erikson, en Kohlberg.¹¹ Amanat en Wiebmer¹² bijvoorbeeld leveren kritiek op het feit dat de vooraanstaande theorieën over de ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid van Mahler en Erikson autonomie in de zin van toenemende separatie als hoogste goed aanmerken. Impliciet zou het ideaal worden voorgesteld als belichaamd door een afstandelijke, geïndividueerde man, terwijl vrouwen worden gezien als inadequaaf of inferieur. De 'natuurlijke' relatiestijl van vrouwen vertoont volgens hen namelijk meer symbiose. Ook Surrey¹³ bekritiseert een opvatting van de menselijke identiteit als geïndividueerde mannelijkheid. Daarnaast pleiten andere auteurs, bijvoorbeeld in relatie tot depressie, voor een opvatting van autonomie waarin ook het vermogen tot binding en intimiteit met anderen is vervat. Zo beschouwt Birtchnell¹⁴ evenals Mahler autonomie als ideaal, maar hij geeft er een andere inhoud aan. Volgens hem moet een persoon, om autonomie te kunnen ervaren, ten opzichte van anderen zowel afgezonderdheid als verbondenheid kunnen beleven. Deze visie is in overeenstemming met de kritiek van Gilligan op het mannelijke model van moraliteit. Ook zij bekritiseert het idee van autonomie als onafhan-

10. Zie bijvoorbeeld J. Birtchnell, 'Dependence and its relationship to depression', in: *British Journal of Medical Psychology* 57 (1984), pp. 215-225; P.H. Blaney en G.S. Kutcher, 'Measures of depressive dimensions: are they interchangeable?', in: *Journal of Personality Assessment* 56 (1991), pp. 502-512; S. Blatt e.a., 'Dependency and self-criticism: Psychological dimensions of depression', in: *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 50 (1982), nr. 1, pp. 113-124.

11. E.S. Erikson, *Identity. Youth and crisis*. Londen (Faber en Faber) 1974; L. Kohlberg, *The psychology of moral development. The nature and validity of moral stages*. San Francisco, Cal. (Harper & Row) 1984; M. Mahler, F. Pine en A. Bergman, *The psychological birth of the human infant: symbiosis and individuation*. Londen (H. Karnac Books) 1975.

12. E. Amanat en A. Wiebmer, 'Women's integrity trauma syndrome', in: *Family therapy* 12 (1985), nr. 3, pp. 253-257.

13. J.J. Surrey, in: J. Baker Miller e.a., *Het zelf-in-relatie. Nieuwe psychologie voor de vrouwenhulpverlening*. Eindhoven (De Els), pp. 11-31.

14. Birtchnell, a.w.

kelijkheid en ideaal van de menselijke ontwikkeling, en benoemt de morele oriëntatie van vrouwen als een zorgzaamheidsethiek waarin de binding met en zorg voor anderen tot uitdrukking wordt gebracht.¹⁵

Kortom, afhankelijkheid en autonomie blijken zeer waardegeladen concepten te zijn, doordrenkt met impliciete opvattingen over vrouwelijkheid en mannelijkheid, en normaliteit en gezondheid. Beide begrippen waren dus niet zonder meer te gebruiken voor een onderzoek naar de vraag of vrouwen minder autonoom zijn dan mannen en of gebrek aan autonomie kenmerkend is voor mensen met agorafobie. Het antwoord op deze vragen zou immers al gegeven zijn, wanneer werd uitgegaan van de gebruikelijke invulling van het concept autonomie. Het autonomie-concept vormt in dit opzicht geen uitzondering. Daarom is het volgens mij nog steeds noodzakelijk om eventuele verschillen in betekenis van een begrip voor beide seksen nauwlettend in het oog te houden.

Naar een nieuw autonomieconcept; enkele bevindingen

De oplossing van het probleem dat een psychologisch concept nogal masculinistisch is ingevuld, ligt voor de hand: maak de definitie sekseneutraal. Omdat sekseneutraliteit voor veel psychologische begrippen niet is weggelegd, betekent dit: vul de definitie aan met een portie vrouwelijkheid. In overeenstemming met de voornoemde, feministische kritiek op het klassieke autonomiebegrip zou dat betekenen dat autonomie wordt opgevat als het vermogen en de behoefte tot separatie *en* het vermogen tot en de behoefte aan intimiteit en binding met anderen. Hoewel de benoeming van laatstgenoemde eigenschappen als vrouwelijk onvermijdelijk een vorm van sekstereotypering inhoudt, leidt deze herdefinitie van autonomie in elk geval wèl tot een alternatief voor de eenzijdige, traditionele invulling van het begrip en tot het zichtbaar maken van een ander essentieel onderdeel van het volwassen functioneren.

Op basis van deze overwegingen ontwikkelde ik een nieuwe autonomie-schaal. Uit factoranalytische studies – waarmee kan worden nagegaan uit welke verschillende aspecten een gemeten begrip bestaat – bleek, dat met deze schaal drie aspecten van autonomie worden gemeten, namelijk: *zelfbewustzijn* (mate van bewustzijn van eigen wensen, behoeften, opvattingen, en vermogen deze te manifesteren), *gevoeligheid voor anderen* (mate van ontvankelijkheid voor het oordeel, de blik, de wensen van anderen; mate van empathie; behoefte aan en vermogen tot nabijheid, affectie en separatie), en *vermogen tot het hanteren van nieuwe situaties* (vermogen zich in nieuwe situaties te handhaven en zelfstandig activiteiten te initiëren; neiging tot exploratie; (on)afhankelijkheid ten opzichte van vertrouwde structuren). Deze lijst is inmiddels verschillende keren afgeno-

15. C. Gilligan, *In a different voice: psychological theory and women's development*. Cambridge (Harvard University Press) 1982.

men aan studenten en bovendien aan diverse andere groepen. Aardig om te vermelden in de context van de zojuist genoemde stereotypering is, dat zich in alle groepen consistent slechts één sekseverschil voordeed: vrouwen blijken in vergelijking tot mannen gevoeliger te zijn voor anderen. Noch wat betreft *zelfbewustzijn*, noch in *vermogen tot het hanteren van nieuwe situaties* kwamen verschillen tussen de seksen naar voren. Op de vraag 'Zijn vrouwen minder autonoom dan mannen?' moet dus volgens deze bevindingen grotendeels ontkennend worden geantwoord; in twee van de drie aspecten van Autonomie kwamen geen verschillen tussen de seksen naar voren. Ook bleek uit het onderzoek dat 'gebrek aan autonomie' wel kenmerkend is voor vrouwen en mannen met agorafobie, evenals trouwens voor vrouwen met bulimia nervosa die ook in het onderzoek participeerden. Mogelijk is 'gebrek aan autonomie', dat wil zeggen een relatief geringe mate van zelfbewustzijn en vermogen om nieuwe situaties te hanteren en een relatief grote mate van gevoeligheid voor anderen, inderdaad zoals Chodorow impliceert, kenmerkend voor vrouwen die lijden aan 'vrouwelijke' symptomen, namelijk symptomen die vooral bij vrouwen voorkomen. Ten tweede vond ik sterke aanwijzingen dat gebrek aan autonomie voorafging aan het ontstaan van het symptoom. Uit een vergelijking met een groep mensen van wie de leefsituatie eveneens sterk aan inperking onderhevig was zonder dat psychische factoren daarbij een rol hadden gespeeld (rolstoelgebruikers), bleek namelijk dat het gebrek aan autonomie niet aan dergelijke inperking kon worden toegeschreven.

Gevoeligheid voor anderen in een sociale context

Wat leveren deze onderzoeksbevindingen nu op in het licht van de vraag waarom agorafobie (en bulimia) vooral bij vrouwen voorkomen? Een relatief grote gevoeligheid voor anderen bleek een rol in hun symptomen te spelen, en bovendien bleek dit een sterk aan de vrouwelijke sekse gerelateerde variabele te zijn. Maar ook de twee andere aspecten van autonomie bleken een rol te spelen in de onderzochte 'vrouwelijke' symptomen, namelijk zelfbewustzijn en vermogen om nieuwe situaties te hanteren, alle twee aspecten waarop geen sekseverschillen werden gevonden. Dit wijst erop dat andere factoren dan sekse (of aan sekse gerelateerde omstandigheden) bepalen dat er variatie is in zelfbewustzijn en vermogen tot het hanteren van nieuwe situaties tussen mensen met en mensen zonder 'vrouwelijk' symptoom. 'Sekse' speelt dus alleen een rol in de relatie tussen autonomie en agorafobie voor zover autonomie het aspect gevoeligheid voor anderen betreft. Hier rijst de vraag waar deze gevoeligheid voor anderen vandaan komt. Wanneer we bij de beantwoording van deze vraag sekse als *sociale* categorie opvatten, dan kan in verschillende richtingen gezocht worden. Zo is het gevonden belang van gevoeligheid voor anderen in de context van vrouwelijke symptomen in overeenstemming met moderne psychoanalytische

opvattingen.¹⁶ Volgens deze invalshoek zouden de vrouwelijke ontwikkeling en persoonlijkheid gekenmerkt worden door een fundamentele oriëntatie op relaties, die voortvloeit uit de moeder-dochterrelatie in onze huidige cultuur. Ook problemen en symptomen die vrouwen ondervinden voeren de auteurs uit deze traditie deels op de relatie met de moeder terug, en deels op stigma's die in onze cultuur zouden rusten op een relationele oriëntatie. Sommige vrouwen zouden dus door specifieke interacties met hun moeders met een relatief grote gevoeligheid voor anderen kunnen zijn toegerust. Anderzijds bleek uit mijn onderzoek een sterke correlatie tussen gevoeligheid voor anderen en verantwoordelijkheid voor het huishouden. Naarmate vrouwen meer verantwoordelijk waren voor een huishouden en hierin ook daadwerkelijk meer deden, was hun gevoeligheid voor anderen groter. Wat oorzaak is en wat gevolg, blijft hierbij een vraagteken. Duidelijk werd in elk geval dat er een verband bestaat tussen leefsituatie en een oriëntatie op anderen. Ook kan gevoeligheid voor anderen in verband worden gebracht met machtsverhoudingen. Zowel de ontvankelijkheid voor de mening van degene met meer macht alsook de neiging zich in te leven in (en te anticiperen op) diens gedachten en motieven kunnen worden opgevat als copingstrategie binnen ongelijke machtsrelaties.¹⁷

Résumé: onderzoekswinst met 'seksse als sociale categorie'?

Wat heeft het nu precies opgeleverd om aandacht te besteden aan seksse als sociale categorie in een onderzoek naar agorafobie bij voornamelijk vrouwen? Ten eerste een *referentiekader* waarin de traditioneel-psychologische kijk op agorafobische vrouwen als karakterologisch zwakke, afhankelijke wezens heeft plaatsgemaakt voor de visie dat symptomatische afhankelijkheid een extreme vorm zou kunnen zijn van 'normale' traditionele vrouwelijkheid in onze cultuur. Dit heeft, ten tweede, geleid tot de ontwikkeling van een nieuwe, wellicht meer vrouwvriendelijke autonomieschaal en, ten derde, tot het ontkrachten van een seksestereotype: vrouwen zijn niet minder autonoom dan mannen. Voor zover seksse een rol speelt in een 'gebrek aan autonomie' dat blijktens dit onderzoek inderdaad van belang is voor agorafobie, betreft dit alleen gevoeligheid voor anderen. Dit specifieke aspect van autonomie blijkt samen te hangen met de leefsituatie, met name met het vervullen van zorgtaken.

Hoewel deze lijn van onderzoek dus enkele inzichten en de zoveelste nieuwe psychologische schaal heeft opgeleverd, blijven er vragen onbeantwoord en worden nieuwe vragen opgeroepen: waaruit bestaat precies de samenhang tussen agorafobie (en bulima) en gebrek aan autonomie? Ervan uitgaande

16. Baker Miller e.a., a.w.; N. Chodorow, *Feminism and psychoanalytic theory*. Cambridge (Polity Press) 1989.

17. Zie A. Komter, *De macht der vanzelfsprekendheid*. Den Haag (VUGA) 1985; Komter, a.w.

dat een relatief grote gevoeligheid voor anderen voorafgaat aan agorafobie en bulimia, waarom ontwikkelt de ene vrouw dan agorafobie en de ander bulimia?¹⁸ En waarom ontwikkelt niet iedereen met dezelfde grote gevoeligheid voor anderen een dergelijk symptoom? En, nog steeds: hoe is, in het licht van de relatie tussen gevoeligheid voor anderen en 'vrouwelijke' symptomen, agorafobie bij mannen te begrijpen?

Mijn conclusie, een verre van nieuwe conclusie, is dat 'seks' een te grove categorie is om de ontwikkeling van seksespecifieke symptomen bij (een deel van de) vrouwen en mannen in een bepaalde periode in een bepaalde cultuur te kunnen verklaren. Ook als seks als sociale categorie wordt opgevat, en dus als een reeks specifieke socialisatie-ervaringen en leefomstandigheden, dan nog is niet verklaard hoe individuele subjecten die ervaringen en omstandigheden verwerken tot een seksespecifiek symptoom.¹⁹ Om tot uitdrukking te brengen dat het (verwerkende) subject een 'actieve' rol speelt in haar of zijn psychische symptoom, er qua symptomatologie geen rigide scheidslijn tussen de seksen te trekken is, en individuen binnen één seks verschillen in het wel of niet (of meer of minder) hebben van een seksespecifiek symptoom, is gebruik van een ander begrip dan seks noodzakelijk. In feite geldt deze redenering niet alleen voor onderzoek naar seks en symptoomontwikkeling, maar ook voor onderzoek naar de rol van vrouwelijkheid en mannelijkheid in *intrapersoonlijke* processen en individueel gedrag in het algemeen. Ook op het brede terrein van (seksespecifiek) keuzegedrag bijvoorbeeld geldt immers, dat het subject vigerende beelden van vrouwelijkheid en mannelijkheid actief vertaalt in hoogstpersoonlijk gedrag, dat sommige vrouwen en mannen dezelfde keuzes, en verschillende (groepen) vrouwen verschillende keuzes maken.

Hiermee is niet gezegd dat seks als sociale categorie als uitgangspunt voor psychologisch onderzoek overboord gezet kan worden. Zoals ik reeds heb betoogd, vergroot dit immers de kans dat relevante man-vrouwverschillen in leefsituatie en machtspositie in onderzoek ten onrechte worden veronachtzaamd. Ten tweede speelt seks in onze cultuur een zeer belangrijke rol in *interpersoonlijke* processen. Het is een in het oog springende eigenschap die als *trigger* fungeert voor het realiseren van verschillende toeschrijvingen en het vertonen van verschillende gedragingen.²⁰ Beschrijvingen van de wijzen waarop 'seks' of constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid fungeren in interacties, maar ook, buiten de psychologie, in teksten, beeldmateriaal enzovoort, leveren belangrijke inzichten op. De uitwerking van deze constructies van vrou-

18. Zie ook A. van Lenning, *Het vege lijf. Anorexia nervosa: kwijnen, lijnen of hongeren*. Assen (Dekker en Van de Vegt/Van Gorcum) 1992.

19. Zie ook: Marrie Bekker en Katja van Vliet, 'Klachtconstructies. Een kritische beschouwing van het denken over de lichamelijke en geestelijke gezondheid van vrouwen', in: *Psychologie en Maatschappij* 13 (1989), nr. 4, pp. 474-476.

20. Zie ook K. Deaux en B. Major, 'Putting gender into context: An interactive model of gender-related behavior', in: *Psychological Review* 94 (1983), pp. 369-389, en het artikel van A. Fischer, C. van Frankenhuyzen, K. Rojahn en T. Willemsen in dit nummer.

welikkheid en mannelijkheid op individueel, intrapsychisch en gedragsniveau, zoals in de vorm van symptoomontwikkeling en keuzegedrag, lijkt mij echter een onderzoeksgebied dat zeker zo relevant is, hoewel moeilijker toegankelijk voor onderzoek. Nu ik sekse op dit gebied tot een te weinigzeggende variabele heb verklaard, zal ik in het onderstaande een poging doen om een mogelijke alternatieve richting aan te geven.

Van sekse naar een gedifferentieerde opvatting van gender-identiteit

Voornoemde bezwaren vanuit de onderzoekspraktijk tegen het begrip 'sekse' gelden in feite deels ook voor andere variabelen zoals sociaal-economische klasse, bezit van werk buitenshuis, moeder zijn enzovoort. Gebleken is dat niet zozeer deze 'omstandigheden' bepalend zijn voor het psychisch functioneren, maar veeleer de beleving ervan. Het welbevinden van moeders bijvoorbeeld blijkt niet zozeer door hun dagelijkse praktijk te worden bepaald, maar meer door de moederschapsopvattingen die hun beleving van die praktijk sterk kleurt.²¹ Ook het onderzoek naar de relatie tussen bezit van werk buitenshuis en gezondheid vertoont een grotere aandacht voor de beleving van het werk, de beleving van de combinatie met de thuissituatie²² enzovoort. Ook van sekse, een biologische omstandigheid, is op individueel intrapsychisch en gedragsniveau vooral de *beleving van zichzelf als vrouw of man* relevant. Hoe 'vertalen' personen betekenissen die voor hen verbonden zijn met hun sekse, met andere woorden: hoe vertalen ze hun 'gender' in een zelfbeeld, in emoties, in gedrag, in symptomen? Een belangrijke rol in deze mechanismen is weggelegd voor de *geslachtsidentiteit* ofwel de *gender-identiteit*. Immers, het feit dat iemand voor zichzelf erkent last te hebben van een bepaald psychisch symptoom ('In mijn eentje durf ik de straat niet op', of: 'Ik kan mijn eet-manies niet onder controle houden'), weerspiegelt voor een deel zijn of haar zelfbeeld. En gaat het hierbij om een seksspecifiek symptoom, dan is bij uitstek het 'gender'-gedeelte van het zelfbeeld interessant. Het is overigens de vraag of iets als zelfbeeld ook 'niet-gender-gedeelten' kent. Het feit dat gender een van de eerste aspecten van het zelfbeeld vormt, dus een belangrijk fundament is in de lange reeks informatie over het zelf dat nog moet worden opgebouwd, zou kunnen impliceren dat die gehele reeks op zijn minst gekleurd raakt door iemands gender.

Reden om in psychologisch onderzoek naar onder meer psychische symptomen liever gender-identiteit te gebruiken dan sekse, is dus ten eerste dat daarmee meer recht wordt gedaan aan iemands beleving van zijn of haar gender. De tweede reden is hieraan inherent: het feit dat met dit begrip beter dan met 'sek-

21. G.C.M. Knijn en C.M.L.H. Verheijen, *Tussen plicht en ontplooiing. Het welbevinden van moeders met jonge kinderen in een veranderende cultuur*. Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Nijmegen 1988.

22. Bekker, a.w.

se' relevante individuele en groepsverschillen tussen vrouwen en mannen onderling tot uitdrukking kunnen worden gebracht.

Een gedifferentieerd begrip van gender-identiteit, valt dat te meten?

Helaas is het niet eenvoudig om iets als gender-identiteit vast te stellen. Deze zin zelf lijkt, zeker in onze tijd, al een contradictio in terminis: hoe vaststelbaar of vaststaand is gender-identiteit? In hoeverre verschilt onze gender-identiteit per context, per leeftijdsfase, per dag, ja zelfs per stemming?²³ En wat moet er precies onder verstaan worden?

Binnen de psychologie zijn er enkele meetinstrumenten ontwikkeld, maar daar valt heel wat op af te dingen. Er zijn de bekende problemen dat vrouwelijkheid gecontamineerd is met neuroticisme,²⁴ dat mannelijkheid en vrouwelijkheid ten onrechte soms nog steeds als elkaars tegenpolen worden voorgesteld,²⁵ of beide van meerdere factoren aan elkaar blijken te hangen. Verder wordt buiten beschouwing gelaten dat, zoals in het voorgaande is betoogd, verschillende (groepen) vrouwen hun vrouwelijkheid en/of mannelijkheid mogelijk aan verschillende terreinen en clusters van ervaringen ontlelen. Net zoals er nauwelijks één 'zinvolle' sociale categorie 'vrouwen' bestaat, is evenmin sprake van één vrouwelijkheid (of mannelijkheid). Wellicht associeert de ene vrouw haar 'vrouwelijkheid' meer met haar partner, de ander met haar moederschap of juist met de afwezigheid daarvan, een derde met haar uiterlijke verschijning enzovoort. 'Vrouwelijkheid' heeft in die gevallen dus een andere inhoud en betekenis. Bovendien vragen de meeste psychologische meetinstrumenten op het gebied van gender-identiteit naar eigenschappen zoals vriendelijk, bescheiden, dominant enzovoort, in feite dus naar de mate waarin men allerlei seksestereotiepe adjectieven op zichzelf van toepassing vindt. Gedragingen, belevingen enzovoort worden minder vaak nagegaan. De genoemde eigenschappen zijn doorgaans door een grote groep mensen (in het ideale geval de groep die ook zichzelf beoordeelt) aangemerkt als mannelijk of vrouwelijk (of neutraal). Bij de vaststelling in hoeverre een persoon zichzelf als vrouwelijk enzovoort ziet, wordt echter in veel gevallen geen rekening gehouden met de connotaties in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid die zij of hij zelf bij deze adjectieven heeft. Een vrouw die dominant wel vrouwelijk vindt, vriendelijkheid een eigenschap die bij uitstek op beide seksen van toepassing is, de drie belangrijkste mannen in haar omgeving veel bescheidener acht dan welke vrouw ook, en

23. Zie ook de bijdrage van S. Condor in dit nummer.

24. Zo blijkt bijvoorbeeld dat van de Groninger Androgynie Test (GRAS) veertien vrouwelijke items .40 laden op 'emotionele instabiliteit', en slechts zes mannelijke. Zie R.S.H. Visser, J.C. Van Vliet-Mulder, A. Evers, en J. Ter Laak, *Documentatie Tests en Test Research in Nederland*. Nijmegen (Van Mameren) 1982.

25. Zie S.L. Bem, 'The measurement of psychological androgyny', in: *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 42 (1974), pp. 634-643.

zichzelf typeert als dominant, vriendelijk, en bescheiden, kent zichzelf een ander vrouwelijkheids- en mannelijkheidsgehalte toe dan een vrouw met andere connotaties zou doen. Een alternatief zou zijn om mensen rechtsstreeks te vragen hoe mannelijk of vrouwelijk ze zichzelf vinden,²⁶ maar dat levert wel erg ongespecificeerde informatie op.

Uit deze kritische opsomming blijkt dat een alternatieve manier om gender-identiteit vast te stellen ten eerste van een vrouwvriendelijke opvatting van vrouwelijkheid moet uitgaan (niet van één die met neuroticisme is doordrenkt), en ten tweede *niet* van een eendimensionele, bipolaire opvatting van vrouwelijkheid en mannelijkheid.²⁷ Voorts zou meer nadruk gelegd kunnen worden op gedrags- en belevingsaspecten in plaats van op voornoemde eigenschappen, met name op ervaringen die (door de persoon) verbonden zijn met het bezit van een vrouwelijk lichaam zoals met betrekking tot seksualiteit, lichamelijkheid, fysieke verschijning, reproductie enzovoort. En tenslotte zou niet uitsluitend één standaardlijst 'gender-identiteit' moeten worden afgenomen, maar afhankelijk van het specifieke onderzoek zou naar de op dat gebied relevante thema's gevraagd kunnen worden.

Ik zal dit illustreren aan de hand van onderzoek naar 'vrouwelijke' symptomen. Ook symptomen die bij meer vrouwen dan mannen voorkomen, zijn niet te herleiden tot één vrouwelijkheid. 'Gevoeligheid voor anderen' kent in agorafobie en bulimia verschillende zwaartepunten. Bij bulimia spitst deze zich toe op de blik van de ander gericht op het eigen, als te dik beoordeelde en aan controle-verlies onderhevige lijf. Bij agorafobie gaat het om overgevoeligheid voor de liefst permanente aanwezigheid van een vertrouwde ander vanwege de ervaring van controle-verlies over het eigen lichaam in de vorm van extreme angstsensaties. Kenmerkend voor beide genoemde symptomen lijkt dus de ervaring van controle-verlies over het eigen lichaam, maar in het ene geval heeft dit de vorm aangenomen van eetbuien en in het andere geval van angstaanvallen. Onderzoek naar gender-identiteit in de context van agorafobie zou daarom toegespitst kunnen worden op angstbeleving en (lichamelijk en niet-lichamelijk) controle-verlies, beleving van afhankelijkheid in intieme relaties enzovoort. In de context van bulimia kan gedacht worden aan de betekenis van eten, de beleving van het eigen lichaam en de eigen verschijning met name met betrekking tot gewicht, figuur, de gevoeligheid voor het oordeel van anderen enzovoort. Bij het onderzoek naar deze specifieke thema's kan steeds de connotatie van de persoon met vrouwelijkheid worden nagegaan.

Kortom, per context, ofwel per onderzoeksvraag, afhankelijke variabele en onderzoeksgroep, kan nagegaan worden wat de relevante vrouwelijkheid en mannelijkheid is, en daarnaar zou in onderzoek gevraagd moeten worden. En dit alles natuurlijk met de immense gevoeligheid die ons in het algemeen zo eigen is voor de ander in haar specifieke context.

26. 'Vrouwelijk' en 'mannelijk' zijn overigens in de meeste schalen als item opgenomen.

27. Met gebruik van de BEM-schaal (Bem, a.w.) wordt dit bezwaar ondervangen.

Naomi Ellemers

Sociale identiteit en sekse: het dilemma van succesvolle vrouwen

'De schaarse vrouwen die hogerop zijn gekomen blijven soms liever hun zelfstandigheidswaarde behouden. Vanuit het gevoel het zelf op eigen houtje zover gebracht te hebben, voelen ze er weinig voor hun hand uit te steken om de achterblijvers omhoog te trekken.' Christien Brinkgreve, *NRC-Handelsblad* (27-8-1991)

Met enige regelmaat verschijnen er wetenschappelijke studies maar ook artikelen in dag- en weekbladen over vrouwen die 'hogerop' willen komen. Blijkbaar is dit een onderwerp dat zowel onderzoekers als 'het grote publiek' intrigeert. Impliciet of expliciet wordt daarbij aangenomen dat toenemende aantallen vrouwen met hogere opleidingen ertoe zullen leiden dat steeds meer vrouwen hogere functies krijgen. Vanwege een bredere acceptatie van egalitaire denkbeelden neemt men aan dat de huidige ontwikkelingen ervoor zullen zorgen dat er een meer gelijkwaardige maatschappelijke positie van mannen en vrouwen ontstaat dan voorheen het geval was. Voor individuele vrouwen (of kleine groepen vrouwen) lijkt het inderdaad meer en meer mogelijk te zijn op te klimmen in de maatschappelijke structuur. In meer algemene zin, echter, kan gesteld worden dat dergelijke individuele pogingen om 'hogerop' te komen niet per definitie bevorderen dat de positie van vrouwen in het algemeen verandert; ze kunnen zelfs tegengesteld werken.

In deze bijdrage zal betoogd worden dat vrouwen die succesvol zijn in hun streven 'hogerop' te komen zich (noodgedwongen?) niet in de eerste plaats profileren als vertegenwoordigers van hun seksecategorie, en hun eigen identiteit ook niet primair afleiden van hun vrouw-zijn. De psychologische mechanismen die hieraan ten grondslag liggen, zijn wellicht te begrijpen vanuit de sociale-identiteitstheorie, waarin individuele opwaartse mobiliteit wordt beschreven als een van de mogelijke strategieën om 'hogerop' te komen. Na een korte schets van de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt zal ik eerst een overzicht geven van de sociale-identiteitstheorie en de belangrijkste implicaties ervan. Daarna zal ik de werking van de beschreven processen illustreren aan de hand van enige empirische gegevens die ik heb verzameld bij mannelijke en vrouwelijke hoogleraren, die werkzaam zijn aan Nederlandse universiteiten.

De positie van vrouwen op de arbeidsmarkt

Hoewel vrouwen in Nederland wat hun opleidingsniveau betreft hun achterstand ten opzichte van mannen met rasse schreden aan het inhalen zijn, is het

percentage vrouwen dat een hogere functie heeft nog altijd relatief laag. Om de universiteit als voorbeeld te nemen: hoewel in totaal ongeveer 30% van het (wetenschappelijk en ondersteunend) personeel aan Nederlandse universiteiten uit vrouwen bestaat, vormen zij slechts 3% van het aantal hoogleraren (waarvan ongeveer een vijfde hoogleraar vrouwenstudies is). Van de universitair hoofddocenten (UHD's) is ongeveer 6% vrouw.¹ De (sterke) toename van vrouwelijke afgestudeerden en gepromoveerden komt dus niet tot uitdrukking in het aandeel dat vrouwen hebben in universitaire functies. Dit is mogelijk te wijten aan een 'vertragsingsfactor': het is niet redelijk te verwachten dat de vrouwen die vandaag afstuderen of promoveren, morgen universitair hoofddocent of hoogleraar worden. Toch lijkt de gestage toename van het percentage academisch gevormde vrouwen sinds de jaren zeventig eerder geresulteerd te hebben in een *afname* van het aandeel vrouwen in de hogere universitaire functies.² Uit een onderzoek van Hawkins en Noordenbos³ blijkt bijvoorbeeld dat het percentage vrouwen in de functies van wetenschappelijk hoofddocent en universitair hoofddocent in een periode van acht jaar met ongeveer de helft daalde. Het aandeel vrouwen in deze functies nam af van bijna negen procent in 1980 tot ruim vier en een half procent in 1988. Frappant is dat in diezelfde periode mannelijke wetenschappers relatief vaak de positie van universitair hoofddocent kregen zonder aan alle eisen te voldoen.

Hiervoor zijn diverse redenen aan te voeren. Uit onderzoek in de Verenigde Staten komt naar voren dat ook 'carrière vrouwen' gevoelig blijken voor traditionele rolverwachtingen, en hierdoor naast hun (veeleisende) baan ook nog eens het leeuwedeel van de huishoudelijke taken voor hun rekening nemen.⁴ Dat dit niet alleen voor Amerikaanse vrouwen geldt, blijkt uit het onlangs verschenen proefschrift van Van der Lippe.⁵ Zij onderzocht de verdeling van betaalde en huishoudelijke arbeid in bijna 400 Nederlandse huishoudens. Uit haar onderzoek komen schokkende cijfers naar voren. Wanneer zowel man als vrouw betaalde arbeid verrichten, blijkt maar liefst 77% van de huishoudelijke arbeid voor rekening van de vrouw te komen. Maar zelfs wanneer *alleen de vrouw* betaalde arbeid verricht, beslaat haar aandeel in het huishouden nog altijd 67%! Deze dubbele belasting voor werkende vrouwen wordt vooral problematisch wanneer er ook jonge kinderen verzorgd moeten worden. Cijfers van het Soci-

1. In: *Folia*, 4 september 1992.

2. H.A. Becker en A.M.G. Beekes (red.), *Loopbanen van mannelijke en vrouwelijke academici aan Nederlandse universiteiten. Een studie naar de ontwikkelingen tussen 1974 en 1986*. ISOR, Utrecht 1990; A. Beekes, *De hordenloop. Ontwikkelingen in de achterstand van vrouwelijke academici aan Nederlandse universiteiten in de periode 1960-1985*. ISOR, Utrecht 1991.

3. A. Hawkins en G. Noordenbos, 'The "Matthew Effect" in the relative position of women in academe', in: *Universiteit en Hogeschool* 38 (1991), pp. 124-135.

4. M. Biernat en C.B. Wortman, 'Sharing of home responsibilities between professionally employed women and their husbands', in: *Journal of Personality and Social Psychology* 60 (1991), pp. 844-860; A. Hochschild, *The second shift*. New York (Avon Books) 1989.

5. T. van der Lippe, *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam (Thesis) 1993.

aal en Cultureel Planbureau over 1988 geven aan dat in Nederland bijna 60% van de vrouwen zonder kinderen een volledige baan heeft. Het percentage vrouwen met een volledige baan keldert echter tot ongeveer 5% wanneer het gaat om vrouwen met een kind tussen de nul en drie jaar.⁶ Ook academisch gevormde tweeverdieners die graag beiden carrière willen maken, lopen tegen dit probleem aan. Het is dan toch meestal de vrouw die, vaak na de geboorte van het tweede kind, voor een aantal jaren minder gaat werken.⁷

Ik presenteer al deze gegevens om te illustreren dat het, ondanks het feit dat mannelijke en vrouwelijke schoolverlaters sinds de jaren tachtig hetzelfde opleidingsniveau hebben,⁸ en ondanks het feit dat er formeel geen belemmeringen zijn voor vrouwen om hogere functies te vervullen, het in de praktijk voor vrouwen niet zo gemakkelijk blijkt te zijn hun aspiraties om 'hogerop' te komen te realiseren. Dit geldt vooral wanneer ze niet bereid zijn om die reden een leven zonder partner of zonder kinderen te kiezen. Carrière vrouwen, vrouwen met hogere functies, blijven dan ook een uitzondering, zolang er geen verdere maatschappelijke veranderingen plaatsvinden. In Nederland zijn allerlei regelingen en voorzieningen nog steeds gebaseerd op een traditionele taakverdeling tussen mannen en vrouwen. Hoewel het vrouwen vrij staat om een carrière na te streven, ontbreekt dus de maatschappelijke infrastructuur om deze aspiraties te realiseren. Men zou verwachten dat individuele vrouwen die er *wel* in slagen 'hogerop' te komen, langzamerhand bewerkstelligen dat de maatschappelijke positie van vrouwen in het algemeen gunstiger wordt. Mijn stelling is dat dit niet noodzakelijkerwijs het geval is.

Hogerop, maar hoe?

Het verlangen van mensen om op te klimmen in een maatschappelijke structuur lijkt vrij algemeen te zijn. Verschillende sociaal-psychologische theorieën, zoals de sociale-vergelijkingstheorie,⁹ de relatieve-deprivatietheorie¹⁰ of de machtsafstandreductietheorie¹¹ gaan dan ook uit van de basisassumptie dat mensen (zowel mannen als vrouwen) zich laten leiden door een soort 'opwaartse drijfveer'. Het moge duidelijk zijn dat het nastreven van een hogere positie algemeen is; veel minder duidelijk is op welke wijze mensen dergelijke aspiraties trachten te realiseren. In het algemeen kan er een onderscheid gemaakt worden tussen po-

6. *Intermediair*, 5 februari 1993.

7. J. Drooglever Fortuijn, *Een druk bestaan. Tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen*. Amsterdam (Amsterdam University Press) 1993.

8. *Sociale atlas van de vrouw*, deel 2. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 1992.

9. L. Festinger, 'A theory of social comparison processes', in: *Human Relations* 7 (1954), pp. 117-140.

10. F. Crosby, 'A model of egoistical relative deprivation', in: *Psychological Review* 83 (1976), pp. 85-113.

11. M. Mulder, *Het spel om macht*. Meppel (Boom) 1972.

gingen om *als individu* op te klimmen, en *collectieve* actie, gericht op meer grootschalige maatschappelijke veranderingen. Dit onderscheid heeft niet alleen een analytische waarde, maar duidt op twee fundamenteel verschillende wijzen om positieverbetering te bewerkstelligen. De omstandigheden die aanleiding geven tot het gebruik van deze strategieën zijn verschillend, de psychologische correlaten zijn verschillend, en de gevolgen zijn verschillend.¹² Het is dan ook belangrijk vast te stellen hoe deze verschillende soorten strategieën zich tot elkaar verhouden, en wat de consequenties zijn wanneer mensen met behulp van dergelijke strategieën trachten hun positie te verbeteren.

De sociale-identiteitstheorie¹³ gaat ervan uit dat mensen hun zelfbeeld voor een (belangrijk) deel afleiden van sociale groepen waartoe ze behoren. Volgens deze theorie spelen hierbij drie processen een rol: sociale categorisatie, sociale identificatie en sociale vergelijking. Het *sociale-categorisatie* proces leidt ertoe dat de sociale omgeving wordt geordend door personen te groeperen in sociale categorieën (bijvoorbeeld mannen en vrouwen) die hun eigen kenmerkende eigenschappen hebben (bijvoorbeeld competitief en emotioneel). Als gevolg hiervan worden de eigenschappen die typerend zijn voor een bepaalde groep ook toegeschreven aan alle afzonderlijke leden van die groep. Dit stelsel van sociale categorisaties biedt mensen de mogelijkheid hun positie en die van anderen in de sociale structuur te definiëren; dit wordt *sociale identificatie* genoemd. Met behulp van *sociale vergelijking* kan worden vastgesteld in hoeverre kenmerkende groepeigenschappen zich in positieve of negatieve zin onderscheiden van de eigenschappen die andere groepen hebben.

Aangenomen wordt dat mensen over het algemeen streven naar een positieve sociale identiteit. Dat wil zeggen dat zij graag tot een groep behoren die zich in positieve zin onderscheidt van relevante andere groepen. Wanneer aan de eigen groep positief gewaardeerde kenmerken worden verbonden (en met name als ook leden van andere groepen dit erkennen), dan kan men een positieve sociale identiteit verkrijgen door zich te identificeren als lid van deze groep. Behoort men tot een groep die minder gewaardeerde kenmerken heeft, dan zal men, zo wordt verondersteld, toch proberen tot een positieve sociale identiteit te komen. Dit kan men doen door de huidige groep te verlaten, en lid te worden van een groep met gunstiger eigenschappen (individuele mobiliteit). Daarnaast kan men proberen de positie van de eigen groep ten opzichte van andere groepen te veranderen, bijvoorbeeld door andere kenmerken met het groepslidmaat-

12. N. Ellemers, 'The influence of socio-structural variables on identity enhancement strategies', in: *European Review of Social Psychology* 4 (1993), pp. 27-57.

13. H. Tajfel, 'Social identity and intergroup behaviour', in: *Social Science Information* 13 (1974), pp. 65-93; H. Tajfel, 'The exit of social mobility and the voice of social change', in: *Social Science Information* 14 (1975), pp. 101-118; H. Tajfel, 'Social categorization, social identity and social comparison', in: H. Tajfel (red.), *Differentiation between social groups. Studies in the social psychology of intergroup relations*. Londen (Academic Press) 1978, pp. 61-76; H. Tajfel en J.C. Turner, 'An integrative theory of social conflict', in: W. Austin en S. Worchel (red.), *The social psychology of intergroup relations*. California (Brooks/Cole) 1979, pp. 33-47.

schap te verbinden, of door de waardering van de huidige groepskenmerken te verhogen (groepsmobiliteit).¹⁴

Deze sociale-identiteitstheorie gaat vrij uitgebreid in op de specifieke vraag onder welke omstandigheden mensen geneigd zullen zijn statusverbetering na te streven door individuele mobiliteit of door groepsmobiliteit. Een belangrijke factor wordt gevormd door het algemene idee dat mensen hebben over de aard van de sociale structuur (hoewel leden van verschillende groepen hierover van mening kunnen verschillen, met name wat betreft de legitimiteit van de status quo). Is men ervan overtuigd dat het individuele personen vrij staat op te klimmen in de sociale structuur, dan zal men in eerste instantie individuele mobiliteit als strategie kiezen. Dit heeft als consequentie dat leden van maatschappelijk achtergestelde groepen minder geneigd zijn zich met deze groep te identificeren. In plaats daarvan richten zij zich op de hogere-statusgroep waarvan zij het lidmaatschap aspireren, en anticiperen op de identificatie met deze groep.¹⁵ Om als individu succesvol te kunnen zijn is het immers nodig zich van overige leden van de eigen groep te onderscheiden. De collectieve strategie, daarentegen, beoogt een verandering in de maatschappelijke positie van een achtergestelde groep als geheel. In tegenstelling tot de individuele strategie gaat het er in dit geval om als groep de krachten te bundelen, om een meer grootschalige verandering teweeg te brengen. Het nastreven van groepsmobiliteit gaat dan ook gepaard met een sterke identificatie met de eigen groep.¹⁶ Kortom, heeft men het gevoel dat men als individu ten onrechte tot een lage-statusgroep gerekend wordt, dan vermindert dit de identificatie met deze groep, maar vindt men de positie van de groep onterecht laag dan versterkt dit de groepsidentificatie.¹⁷

Sociale verandering door individuele mobiliteit?

De fundamenteel verschillende aard van individuele en collectieve strategieën om 'hogerop' te komen impliceert dat het volgen van een individuele strategie door afzonderlijke groepsleden niet per definitie gepaard gaat met collectieve positieverbetering. Integendeel, het is van belang zich te realiseren dat pogingen

14. A. van Knippenberg, 'Strategies of identity management', in: J.P. van Oudenhoven en T.M. Willemsen (red.), *Ethnic minorities. Social psychological perspectives*. Amsterdam (Swets en Zeitlinger) 1989, pp. 59-76.

15. N. Ellemers, A. van Knippenberg, N. de Vries en H. Wilke, 'Social identification and permeability of group boundaries', in: *European Journal of Social Psychology* 18 (1988), pp. 497-513.

16. N. Ellemers, A. van Knippenberg en H. Wilke, 'The influence of permeability of group boundaries and stability of group status on strategies of individual mobility and social change', in: *British Journal of Social Psychology* 29 (1990), pp. 233-246.

17. N. Ellemers, H. Wilke en A. van Knippenberg, 'Effects of the legitimacy of low group or individual status on individual and collective identity enhancement strategies', in: *Journal of Personality and Social Psychology* 64 (1993), nr. 5, pp. 766-778.

tot individuele mobiliteit de kansen op groepsmobiliteit kunnen reduceren. Hier liggen diverse mechanismen aan ten grondslag, die ieder afzonderlijk of in samenhang een rol kunnen spelen.

Wanneer, ten eerste, leden van een achtergestelde groep over het algemeen de indruk hebben dat individuele mobiliteit de aangewezen strategie is om hogerop te komen, dan leidt dit tot verminderde identificatie met die groep. Om als groep een positieverbetering te bewerkstelligen is het echter nodig dat de afzonderlijke personen zich als groepslid identificeren. Het nastreven van individuele mobiliteit gaat dus ten koste van de solidariteit die nodig is om als groep 'hogerop' te komen.

Ten tweede dient men, om als individu succesvol te zijn in het streven naar een hogere positie, te beschikken over datgene wat nodig is om deze positie te bereiken (zoals de vereiste bekwaamheden of de bereidheid zich in te spannen).¹⁸ Het ligt dus voor de hand te verwachten dat juist de meest getalenteerde personen erin zullen slagen een gunstiger groepslidmaatschap te verwerven. De minder bekwame groepsleden blijven dan achter, waardoor het moeilijker wordt om als groep een hogere positie te verwerven.

Wanneer, ten derde, leden van een achtergestelde groep individuele mobiliteit nastreven, legitimeren en/of stabiliseren ze hiermee in feite de status quo. Door het lidmaatschap van de andere groep te prefereren boven de eigen groep erkennen en bevestigen zij de relatieve superioriteit van de andere groep. Sommige auteurs suggereren zelfs dat het toelaten van enkele leden van achtergestelde groepen voor een bevoorrechte maatschappelijke groep een middel kan zijn om meer grootschalige sociale veranderingen tegen te gaan.¹⁹

Ten vierde zullen er, zolang men het idee heeft dat individuele mobiliteit de aangewezen weg is om een positieverbetering te bewerkstelligen, niet zo gauw pogingen worden ondernomen tot groepsmobiliteit. Wanneer er ook maar één ('token') groepslid in is geslaagd toe te treden tot de bevoorrechte groep, wordt dit gezien als 'bewijs' dat individuele mobiliteit wel degelijk een haalbare optie is.²⁰ De suggestie wordt dus gewekt dat iedereen in principe een hogere maatschappelijke positie kan bereiken, wanneer men maar capabel is en zich voldoende inspent. Hoewel er in feite allerlei zichtbare en onzichtbare belemmeringen kunnen zijn, wordt het falen van pogingen als individu 'hogerop' te komen onder dergelijke omstandigheden toegeschreven aan een gebrek aan capaciteiten of inzet, en niet aan een structurele achterstelling van bepaalde maatschappelijke groepen. Uit experimenteel onderzoek blijkt dan ook dat men niet

18. A. van Knippenberg en N. Ellemers, 'Strategies in intergroup relations', in: M.A. Hogg en D.A. Abrams (red.), *Group motivation. Social psychological perspectives*. Hemel Hempstead (Harvester Wheatsheaf) 1993.

19. M.A. Hogg en D. Abrams, *Social identifications; a social psychology of intergroup relations and group processes*. Londen (Routledge) 1988.

20. D.M. Taylor en D.J. McKirnan, 'A five-stage model of intergroup relations', in: *British Journal of Social Psychology* 23 (1984), pp. 291-300.

geneigd is collectieve actie te ondernemen zolang er een (kleine) kans bestaat op individuele mobiliteit.²¹

Ten vijfde komt uit de literatuur over (seks)stereotypen naar voren dat individuen die zogenaamd contra-stereotiep gedrag vertonen (zoals bijvoorbeeld een vrouw die 'mannelijk' gedrag vertoont), gecontrasteerd worden met de rest van hun groep.²² Zij worden dan als uitzonderlijke, a-typische groepsleden beschouwd. Wanneer er voldoende groepsleden 'a-typisch' gedrag vertonen kan er weliswaar een zogenaamd subtype ontstaan (de carrièrevrouw), maar dit hoeft niet te betekenen dat het oordeel over de gehele groep wordt bijgesteld.²³

Al met al is dus duidelijk dat, volgens de hierboven beschreven theoretische inzichten, het succes van individuele groepsleden niet altijd een gunstig effect hoeft te hebben op de positie van de achtergestelde groep als geheel. De vraag is nu in hoeverre dergelijke inzichten kunnen bijdragen aan een beter begrip van veranderingen in de maatschappelijke posities van mannen en vrouwen.

Sekse als sociale categorie

Wanneer we het theoretische kader dat de sociale-identiteitstheorie biedt trachten toe te passen op het geval van mannen en vrouwen, kunnen we niet goed uit de voeten met het eenvoudige idee dat mannen een bevoorrechte groep vormen en vrouwen een achtergestelde groep. Op het eerste gezicht lijkt een categorisatie op basis van sekse bruikbaar en relevant om de maatschappelijke posities van mannen en vrouwen te beschrijven, zeker als het gaat om participatie op de arbeidsmarkt en vertegenwoordiging in hogere functies. Toch ontstaan er dan problemen ten aanzien van het begrip individuele mobiliteit. Het gaat hier immers niet om de vraag of men van seksecategorie kan veranderen. Wel is van belang dat men, ongeacht de seksecategorie waar men toe behoort, de mogelijkheid heeft als individu op te klimmen naar een hoge maatschappelijke positie. Om vast te kunnen stellen in hoeverre dit het geval is, is het noodzakelijk een onderscheid te maken tussen 'toegeschreven' kenmerken en 'verworven' kenmerken.

21. S.C. Wright, D.M. Taylor en F.M. Moghaddam, 'Responding to membership in a disadvantaged group: From acceptance to collective protest', in: *Journal of Personality and Social Psychology* 58 (1990), pp. 994-1003; D.M. Taylor, F.M. Moghaddam, I. Gamble en E. Zellerer, 'Disadvantaged group responses to perceived inequality. From passive acceptance to collective action', in: *Journal of Social Psychology* 127 (1987), pp. 259-272.

22. R. Vonk en N. Ellemers, 'De invloed van sekse-stereotypen op de beoordeling van mannen en vrouwen', in: *Nederlands Tijdschrift voor Psychologie* 48 (1993), nr. 5.

23. D.A. Wilder, 'Intergroup contact. The typical member and the exception to the rule', in: *Journal of Experimental Social Psychology* 20 (1984), pp. 177-194.

Toegeschreven en verworven kenmerken

Men lijkt het er (in verschillende culturen) over eens te zijn dat aan de beide seksecategorieën kenmerkende eigenschappen verbonden kunnen worden, zoals sterk en wilskrachtig voor mannen en gevoelig en onzeker voor vrouwen.²⁴ Volgens de sociale-identiteitstheorie zullen deze kenmerkende eigenschappen tevens worden toegeschreven aan individuele mannen en vrouwen. Dergelijke kenmerken, die van het groepslidmaatschap worden afgeleid, kunnen 'toegeschreven' kenmerken worden genoemd. Daarnaast kunnen we spreken van 'verworven' kenmerken. Dit zijn kenmerken die met de persoon verbonden worden op basis van individuele gedragingen.

In een traditionele samenleving, waarin hoge maatschappelijke functies alleen voor mannen bereikbaar zijn, wordt in feite een sterke samenhang verondersteld tussen 'verworven' en 'toegeschreven' kenmerken.²⁵ Zo zal het toegeschreven kenmerk 'mannelijk' bijvoorbeeld verbonden worden met het verworven kenmerk 'competent', en 'vrouwelijk' met 'incompetent'. Zolang dit het geval is, is het voor individuele groepsleden heel moeilijk te 'ontsnappen' aan hun sociale categorie, door aan te tonen dat zij andere eigenschappen bezitten dan wat men op grond van hun groepslidmaatschap van hen verwacht. In een sociale structuur waar individuele mobiliteit centraal staat, worden persoonlijke, 'verworven' eigenschappen echter belangrijker dan 'toegeschreven' (groeps)kenmerken. Het is dan in principe voor leden van alle sociale categorieën mogelijk hoge maatschappelijke posities te bereiken, wanneer zij de vereiste 'verworven' kenmerken bezitten.

Vrouwen met hoge functies

De algemene opinie in Nederland (die bekrachtigd wordt door officiële regelgeving zoals de Wet gelijke behandeling) lijkt te zijn dat mannen en vrouwen gelijke mogelijkheden hebben om de maatschappelijke positie te bereiken die men verdient op grond van persoonlijke kwaliteiten. Toch werd uit de eerder in deze bijdrage geschetste cijfers duidelijk dat vrouwen die een hoge functie ambiëren allerlei zichtbare en minder zichtbare hindernissen tegenkomen, vanwege het feit dat ze vrouw zijn. Hoewel er dus de facto *geen* gelijke kansen voor vrouwen blijken te zijn, brengt het idee van gelijke mogelijkheden toch met zich mee dat men in de eerste plaats probeert *als individu* op te klimmen in de maatschappelijke structuur. Uit de theoretische analyse in het voorgaande volgt dat vrouwen, om een hoge functie te bereiken, afstand moeten nemen van stereotiep vrouwe-

24. T. Willemsen, 'Sekse als cognitieve categorie', in: T. Top en J. Heesink, *Psychologie en sekse*. Houten (Bohn Stafleu Van Loghum) 1992, pp. 60-79; Vonk en Ellemers, a.w.

25. Taylor en McKirnan, a.w.

lijke 'toegeschreven' eigenschappen (zoals 'onzekerheid'). De voorspelling is dan dat vrouwen die inderdaad 'hogerop' zijn gekomen zich niet primair als vrouw profileren, maar de nadruk leggen op de (stereotiep mannelijke) 'verworven' kwaliteiten die zij voor hun functie nodig hebben. In een onderzoek onder succesvolle zakenvrouwen kwam inderdaad naar voren dat men de seksecategorisatie probeerde te vermijden:

'(...) vrouwelijke ondernemers (...) weigerden (...) zich in een categorie "vrouwelijke ondernemers" tegenover "mannelijke ondernemers" te laten plaatsen. In hun ondernemerschap wilden zij niet voortdurend op hun vrouw-zijn worden aangesproken. Zij wilden (...) niet in de eerste plaats als vrouw worden gezien.'²⁶

Vrouwelijke hoogleraren in Nederland

Om de hiervoor beschreven inzichten omtrent de speciale positie van vrouwen met hoge functies nader te onderzoeken is er een vragenlijst-onderzoek uitgevoerd onder vrouwelijke hoogleraren in Nederland.²⁷ Aan alle vrouwelijke hoogleraren die (in 1992) vermeld stonden in de universitaire telefoongidsen is een vragenlijst gestuurd (dit waren in totaal 72 vrouwen). Naast elke vrouwelijke hoogleraar hebben steeds drie (a-select gekozen) mannelijke hoogleraren van dezelfde faculteit (in totaal 230 mannen) een vragenlijst ontvangen. Door de vrouwelijke hoogleraren zijn er 33 vragenlijsten ingevuld; drie vragenlijsten zijn geretourneerd vanwege onjuiste adressering, overlijden, verblijf in het buitenland enzovoort (50% non-respons). Van de vragenlijsten die naar mannelijke hoogleraren zijn verstuurd, zijn er 72 ingevuld en 22 geretourneerd wegens onjuiste adressering, overlijden, verblijf in het buitenland enzovoort (60% non-respons). De hier gerapporteerde gegevens hebben dus betrekking op ongeveer de helft van de totale populatie aan vrouwelijke hoogleraren in Nederland. Zij worden vergeleken met een klein aantal van hun mannelijke collega's. Het gaat om de vergelijking tussen deze twee groepen; hierbij is het nadrukkelijk *niet* de bedoeling te generaliseren naar de gehele populatie van Nederlandse hoogleraren.

Een vergelijkbaar carrièreverloop

Allereerst moet worden nagegaan of het carrièreverloop van de groep vrouwelijke hoogleraren vergelijkbaar is met dat van de groep mannelijke hoogleraren.

26. A. Aalten, *Zakenvrouwen. Over de grenzen van vrouwelijkheid in Nederland sinds 1945*. Amsterdam (Van Gennep) 1990.

27. De gegevens die hier worden gerapporteerd zijn verzameld als onderdeel van een internationaal vergelijkend onderzoek naar arbeidssatisfactie van mannen en vrouwen in verschillende beroepen, dat onder leiding staat van dr. Dahlia Moore (Hebreeuwse Universiteit, Jeruzalem).

Het blijkt dat er geen significante verschillen zijn in de twee onderzochte groepen wat betreft hun gemiddelde leeftijd, de duur van hun carrière (van eerste wetenschappelijke aanstelling tot hoogleraarschap), of het aantal carrièrestappen. Een even groot percentage van beide groepen bekleedt naast het hoogleraarschap andere bestuurlijke functies, ook het gemiddelde aantal werkuren per week is in beide groepen gelijk. Tenslotte is de produktiviteit van beide groepen, althans gemeten naar het aantal gepubliceerde boeken, gelijk (zie tabel 1).

Tabel 1. *Het carrièreverloop van de onderzochte hoogleraren: enkele relevante kenmerken*

Variabele	mannen	vrouwen
aantal respondenten	72	33
gemiddelde leeftijd	51	49
duur carrière van eerste aanstelling tot hoogleraarschap (in jaren)	12,9	13,0
aantal carrièrestappen	2,4	2,7
percentage met bestuurlijke functies	83 %	82 %
aantal werkuren per week	56,7	54,9
percentage dat boek heeft gepubliceerd (naast proefschrift)	70 %	72 %
aantal gepubliceerde boeken	4,6	4,5

Verschillen in de privé-situatie

Hoewel het carrièreverloop van de beide groepen sterk op elkaar lijkt, zijn er enkele belangrijke verschillen in de privé-situatie van deze mannelijke en vrouwelijke hoogleraren. Opvallend is dat slechts vijftien procent van de mannelijke hoogleraren kinderloos is, terwijl bijna de helft van de vrouwelijke hoogleraren geen kinderen heeft. Op vergelijkbare wijze blijkt dat slechts ongeveer de helft van de onderzochte groep vrouwen samenleeft met een partner, vergeleken met meer dan tachtig procent van de onderzochte mannen. Een vraag naar de werkzaamheden van de partner laat zien dat, als deze vrouwen een partner hebben, hun partner in vrijwel alle gevallen een leidinggevende functie heeft, terwijl dit voor minder dan de helft van de onderzochte mannen geldt (zie tabel 2). Uit deze gegevens kunnen we afleiden dat de onderzochte groep vrouwelijke hoogleraren minder dan hun mannelijke collega's de mogelijkheid heeft om huishoudelijke taken met een partner te delen: of ze wonen niet samen met een partner, of hun partner heeft zelf ook een veeleisende baan. Het feit dat bijna de helft van deze vrouwelijke hoogleraren geen traditioneel gezinsleven heeft, wijst nogmaals op de moeilijkheden die vooral vrouwen ondervinden bij het combi-

Tabel 2. *Verschillen in de privé-situatie van de onderzochte hoogleraren*

Variabele	mannen	vrouwen
kinderloos (chi-kwadraat 11.18, $p < .01$)	11 (15%) (N=72)	15 (45%) (N=33)
gehuwd/samenwonend (chi-kwadraat 9.01, $p < .01$)	59 (82%) (N=72)	7 (52%) (N=33)
met partner met leidinggevende functie* (chi-kwadraat 15.04, $p < .001$)	24 (43%) (N=56)	20 (95%) (N=21)

*Het aantal respondenten dat deze vraag heeft ingevuld verschilt van het aantal respondenten dat aangeeft gehuwd te zijn of samen te wonen. Voor de groep vrouwen geldt dat enkelen desgevraagd wel de functie van hun partner vermelden, terwijl zij niet getrouwd zijn of samenwonen. Voor de groep mannen geldt dat een aantal geen antwoord geeft op de vraag welke functie hun partner heeft, terwijl zij wel getrouwd zijn of samenwonen.

neren van een carrière met de zorg voor partner en kinderen. De hier gevonden resultaten komen dan ook overeen met de eerdere conclusie²⁸ dat voor vrouwen die betaalde arbeid verrichten, meer dan voor mannen, geldt dat zij ook nog een tweede huishoudelijke 'baan' hebben.

De universiteit als werkplek

Wanneer wordt gevraagd om de belangrijkste reden aan te geven dat men tot de huidige positie is opgeklommen, zien we een verschillend patroon voor de beide onderzochte groepen (zie tabel 3). Terwijl zestig procent van de onderzochte mannelijke hoogleraren als belangrijkste reden hun eigen bekwaamheden noemt, worden door meer dan veertig procent van de vrouwelijke hoogleraren de eigen inspanningen als belangrijkste reden genoemd. Uit enkele aanvullende vragen (die op een zes-punts Likert-schaal werden beantwoord) blijkt dat de vrouwelijke hoogleraren meer dan hun mannelijke collega's het gevoel hebben dat vrouwen niet gewenst zijn op de universiteit ($M_{\text{vrouw}}: 3.1$, $M_{\text{man}}: 1.4$; $t(99) = -5.35$, $p < .001$). Ook vindt de groep vrouwen in sterkere mate dat de mogelijkheden om vooruit te komen kleiner zijn als je kinderen hebt ($M_{\text{vrouw}}: 3.1$, $M_{\text{man}}: 1.9$; $t(92) = -2.96$, $p < .01$). Opvallend is verder dat de vrouwelijke hoogleraren het meer eens zijn met de stelling dat hun werk betekenis geeft aan hun leven dan de mannelijke hoogleraren ($M_{\text{vrouw}}: 5.2$, $M_{\text{man}}: 4.6$; $t(101) = -2.65$, $p < .01$).

28. T. van der Lippe, *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam (Thesis) 1993.

Tabel 3. *De belangrijkste reden dat men de huidige positie bereikt heeft*

Reden	mannen	vrouwen
eigen bekwaamheden	43 (61%)	11 (35%)
eigen inspanningen	15 (21%)	13 (42%)
externe oorzaken (omstandigheden, toeval)	12 (17%)	7 (23%)
totaal	70 (100%)	31 (100%)
(chi-kwadraat 6.30, $p < .05$)		

Het beeld dat uit deze gegevens naar voren komt is dat de groep onderzochte vrouwen blijkbaar meer dan de mannelijke hoogleraren het gevoel heeft gehad moeilijkheden te moeten overwinnen om hun huidige functie te bereiken. Wellicht (mede) vanwege hun situatie thuis hebben de vrouwelijke hoogleraren het gevoel dat ze zich erg hebben moeten inspannen om hun huidige positie te bereiken, terwijl zij te kennen geven dat het niet altijd makkelijk is om als vrouw een academische carrière te maken, zeker niet als je kinderen hebt. Dat zij hier toch in zijn geslaagd, kan in verband gebracht worden met het grote belang dat deze vrouwen aan hun werk hechten, hoewel niet valt na te gaan of dit de oorzaak of het gevolg van hun ambitie is.

De antwoorden op een aantal vragen over het werken op de universiteit, als plaats waar de meeste docenten mannen zijn, completeren dit beeld. De vrouwelijke hoogleraren zijn het meer eens met de stelling dat mannen sneller hogerop komen dan vrouwen ($M_{\text{vrouw}}: 4.6$, $M_{\text{man}}: 3.6$; $t(99) = -2.41$, $p < .05$). Toch is de onderzochte groep vrouwen, in tegenstelling tot hun mannelijke collega's, niet van mening dat vrouwen op de universiteit elkaar meer steunen dan dat mannen elkaar steunen ($M_{\text{vrouw}}: 2.4$, $M_{\text{man}}: 3.2$; $t(94) = 2.37$, $p < .05$). Ze vinden het dan ook iets prettiger dan hun mannelijke collega's om met mannen samen te werken, in plaats van met vrouwen ($M_{\text{vrouw}}: 2.0$, $M_{\text{man}}: 1.5$; $t(99) = -2.07$, $p < .05$). Ook deze gegevens passen in het eerder geschetste beeld. Het blijkt dat, hoewel er voor vrouwen tegenwoordig geen formele restricties zijn bij het nastreven van een academische carrière, vrouwen die een hoge academische functie trachten te bereiken toch allerlei belemmeringen zien. De vrouwen die uiteindelijk hoogleraar zijn geworden hebben het gevoel dat dit, naast hun bekwaamheden, met name aan hun persoonlijke inspanningen te danken is. Zij zien dan ook geen speciale solidariteit tussen vrouwen op de universiteit, en werken net zo lief samen met mannen.

De prijs van het succes

De onderzochte groep vrouwen is succesvol geweest in hun streven hogerop te komen; het betreft hier dus een groep die er, ondanks de ervaren belemmeringen, toch in geslaagd is de hoogste academische functie te bereiken. Volgens de theoretische argumentatie die in het eerste gedeelte van deze bijdrage is weergegeven, is dit alleen mogelijk door zich te distantiëren van de eigen groep. Met andere woorden: volgens de theorie kunnen vrouwen, wanneer zij erin willen slagen hogerop te komen, zich niet permitteren hun vrouwelijkheid al te veel te benadrukken. Om te onderzoeken in hoeverre de hoogleraren zich identificeren met hun seksecategorie, is een aantal persoonseigenschappen gebruikt waarvan uit de literatuur bekend is dat deze als typisch mannelijk of typisch vrouwelijk kunnen worden beschouwd (deze indeling werd bevestigd door beoordelingen van eerstejaars psychologiestudenten). Aan de hoogleraren is gevraagd aan te geven in hoeverre elk van deze eigenschappen op henzelf van toepassing is. De mate waarin de hoogleraren typisch mannelijke of typisch vrouwelijke eigenschappen aan zichzelf toeschrijven geeft aan in hoeverre ze zichzelf als 'typische man' of 'typische vrouw' zien, en geeft daarmee een indicatie van de mate waarin men zich identificeert met de eigen seksegroep.

Zoals in tabel 4 valt te zien, zijn de verschillende kenmerken teruggebracht tot vier samengestelde scores. Wanneer we naar de zelfbeschrijvingen van de beide onderzochte groepen kijken, valt op dat de vrouwelijke hoogleraren zichzelf in sterkere mate dan hun mannelijke collega's allerlei *mannelijke* eigenschappen toeschrijven. Daarnaast menen zij in *mindere* mate dan de onderzochte groep mannen een aantal vrouwelijke kenmerken (die te maken hebben met submissiviteit) te bezitten. Op drie van de vier clusters persoonskenmerken geven deze vrouwelijke hoogleraren dus aan dat zij typisch mannelijke eigenschappen bezitten. Deze resultaten komen overeen met de eerder geformuleerde verwachting dat persoonlijk succes in het streven hogerop te komen samengaat met verminderde identificatie met de eigen groep.

De vierde samengestelde score in tabel 4, die betrekking heeft op een aantal positief gewaardeerde vrouwelijke kenmerken, laat echter zien dat dit algemene patroon enigszins genuanceerd kan worden. Hoewel de onderzochte groep vrouwen aangeeft over die typisch mannelijke eigenschappen te beschikken die nodig zijn om als hoogleraar te kunnen functioneren, leggen zij daarnaast de nadruk op de positieve aspecten van hun vrouw-zijn.

Het dilemma van succesvolle vrouwen

De gegevens met betrekking tot mannelijke en vrouwelijke hoogleraren illustreren op fraaie wijze het patroon dat in het eerste gedeelte van deze bijdrage is geschetst. Hoewel het formeel uitsluitend van persoonlijke merites afhangt of men

Tabel 4: *Het toeschrijven van mannelijke en vrouwelijke persoonskenmerken aan zichzelf (min. 0 – max. 7)*

Kenmerk	Cronbach's alpha	mannen	vrouwen
<i>mannelijk negatief</i>			
dominant			
agressief			
individualistisch	.63	4.4	4.8
ambitieuus			
competitief			
$t(98) = -1.77, p = .08$ (tweezijdig)			
<i>mannelijk positief</i>			
onafhankelijk			
verdedigt eigen mening			
sterke persoonlijkheid	.76	5.4	5.7
krachtig			
analytisch			
$t(98) = -1.89, p < .07$ (tweezijdig)			
<i>vrouwelijk negatief</i>			
inschikkelijk			
verlegen			
zacht sprekend	.57	3.6	3.0
lichtgelovig			
zachtaardig			
$t(99) = 3.00, p < .01$			
<i>vrouwelijk positief</i>			
vrouwelijk			
attent			
gevoelig voor anderen	.77	4.3	5.1
warm			
begrijpend			
$t(91) = -4.15, p < .001$			

hoogleraar wordt, blijken vrouwen toch allerlei moeilijkheden te ervaren bij het volgen van een academische loopbaan. De vrouwen die onder deze omstandigheden toch succesvol zijn, onderscheiden zich van 'gewone' vrouwen door aan te geven dat zij in relatief sterke mate over diverse eigenschappen beschikken die stereotiep mannelijk zijn. Het nastreven van individuele mobiliteit brengt dus met zich mee dat zij zich minder als lid van hun seksecategorie identificeren (hoewel zij wel trachten de positieve aspecten van hun vrouwelijkheid te bewaren).

Het lijkt dus inderdaad zo te zijn dat de vrouwen die persoonlijk succes nastreven, zichzelf eigen, 'verworven' kenmerken toeschrijven die losgekoppeld zijn van de stereotiep vrouwelijke, 'toegeschreven' kenmerken. Deze vrouwelijke hoogleraren beschrijven zichzelf dus niet als 'typisch vrouw', maar nemen afstand van hun seksecategorie door die persoonlijke kwaliteiten te benadrukken die ze nodig hebben om hun ambities te kunnen verwezenlijken. Het gevolg hiervan is echter dat dergelijke individuele successen niet zo gemakkelijk 'afstralen' op andere ('gewone') vrouwen. Door de eigen, uitzonderlijke kwaliteiten te benadrukken, wordt in feite tegengegaan dat er een ander beeld ontstaat van vrouwen in het algemeen. Het succes van deze vrouwen blijft dan ook een persoonlijk succes. Zolang echter het idee blijft bestaan dat dit succes in principe voor alle vrouwen bereikbaar is, zal men, ook wanneer vrouwen er niet in slagen hun ambities te verwezenlijken, de oorzaak bij henzelf zoeken. De speciale problemen die vrouwen tegenkomen bij hun streven hogerop te komen, worden als gevolg hiervan niet zo gemakkelijk onderkend. Paradoxaal genoeg lijken structurele verbeteringen in de condities voor vrouwen die een hogere functie ambiëren niet noodzakelijk, zolang er succesvolle vrouwen zijn.

Annelies E.M. van Vianen en Karin van der Velde

Doorgroei naar een managementfunctie: een kwestie van ambitie?

De arbeidsmarktparticipatie van vrouwen is in het laatste decennium aanzienlijk toegenomen. Binnen die markt is echter nog steeds sprake van een getalsmatig ongelijke verdeling van mannen en vrouwen binnen beroepssectoren, functiesoorten en functieniveaus. Zo blijft het aantal vrouwelijke managers op midden- en hoger niveau nog aanzienlijk achter bij het aantal mannelijke managers.¹ Ten dele valt dit te verklaren uit de achterstand in arbeidsmarktparticipatie en opleidingsniveau van vrouwen, zoals deze zich nog een tiental jaren geleden manifesteerde. Inmiddels is deze verklaring niet geheel toereikend meer voor de nog steeds aanwezige verschillen in functieniveau. Het gemiddelde opleidingsniveau van vrouwen ligt momenteel gelijk aan dat van mannen en minder vrouwen dan voorheen stappen uit het arbeidsproces of onderbreken de loopbaan tijdelijk.² Desondanks hebben vrouwen nog steeds méér verschillende rollen te vervullen dan mannen, hetgeen van invloed is op hun loopbaan. Zij stappen niet meer (tijdelijk) uit het arbeidsproces maar trachten werk en andere (verzorgende) taken te combineren door middel van deeltijdbanen. Het werken in deeltijd betekent in de praktijk minder snelle of zelfs géén doorgroei naar andere functies. Bovendien wordt er nog steeds van uitgegaan dat leidinggevende functies niet in deeltijd vervuld kunnen worden. Deeltijdarbeid is aldus een wezenlijke belemmering voor het bereiken van een managementpositie.

Er is echter nog een factor van belang. Vrouwen bevinden zich nog steeds massaal in een beperkt deel van de arbeidsmarkt, terwijl mannen meerdere sectoren van die markt bezetten. Feitelijk zijn er dus relatief weinig leidinggevende posities te vergeven aan vrouwen binnen de enkele sectoren waarin zij zich bevinden, terwijl er naar verhouding méér leidinggevende posities beschikbaar zijn voor mannen door hun grotere spreiding binnen de arbeidsmarkt. Het opmerkelijke feit doet zich echter voor dat zelfs binnen de sectoren waar vrouwen zijn oververtegenwoordigd (onderwijs, medische zorg) de mannen naar verhouding zijn oververtegenwoordigd in de leidinggevende functies.

Kort samengevat kan worden gesteld dat vrouwen – gezien hun positie op de arbeidsmarkt (deeltijdarbeid en samenscholing) – een geringe kans op verticale doorstroming hebben, maar dat bovendien de aanwezige kansen niet worden benut. Laten vrouwen kansen liggen of worden zij belemmerd in hun doorgroei? Deze vraagstelling was aanleiding tot het in deze bijdrage beschre-

1. Zie M.I. Denemint en C.E. Disselen, *Vrouwen, leiderschap en management*. Utrecht (Lemma) 1992.

2. *Vrouwen en arbeidsmarkt*. Sociaal Economische Raad, Den Haag 1987.

ven onderzoek. Vanuit bedrijven wordt nog wel eens de klacht vernomen dat vrouwen zich niet aanbieden voor managementfuncties. Allereerst is het de vraag in hoeverre deze klacht is gebaseerd op feiten en zo ja, in hoeverre het lagere aanbod van vrouwen wordt veroorzaakt door factoren in de organisatie en/of factoren in de vrouwen zelf.

Verklaringen kunnen moeilijk worden gevonden in de bestaande loopbaantheorieën, aangezien deze theorieën in hoofdzaak zijn gebaseerd op de 'mannelijke' loopbaan. Ook de impliciet of expliciet aanwezige loopbaanprogramma's in bedrijven zijn ingesteld op het mannelijke model. Hoe ziet dit model eruit? De loopbaan start rond het 24ste jaar en in de eerste baan wordt de beroepsidentiteit opgebouwd. In deze eerste fase van de loopbaan draait het voornamelijk om het opdoen van ervaringen, onder andere door horizontale wisseling van functies en verbreding van taken. In de tweede fase (vanaf ongeveer 30 jaar) van de loopbaan is men echter veelal gericht op verticale doorgroei. De categorie werknemers tussen de 30 en 40 jaar is dan ook de kweekvijver voor *management development* (MD). De top van de loopbaan wordt momenteel al rond het 45ste jaar bereikt. Twintig jaar geleden was dat anders, toen bereikte men rond het 55ste jaar de top van de eigen loopbaan. In veel bedrijven worden personen van 45 jaar of ouder niet meer gezien als door-groeiers; men spreekt dan al van 'de oudere werknemer'. De 'vrouwelijke' loopbaan past niet in dit mannelijk model. Vrouwen tussen de 30 en 40 jaar hebben doorgaans meerdere rollen te vervullen, waardoor zij niet worden gezien als serieuze MD-gegadigden in de kweekvijver òf zichzelf niet als zodanig zien. Rond het 45ste jaar krijgen vrouwen weer wat meer ruimte om zich exclusief op de eigen loopbaan te richten. Op dat moment worden zij echter niet meer beschouwd als *potentials*, maar behoren zij inmiddels bij de categorie ouderen. Als mannen zich reeds op de top van hun loopbaan bevinden, starten vrouwen pas goed, maar dan zijn inmiddels de kansen verkeken.

Behalve deze belemmeringen in de loopbaan van vrouwen kunnen nog andere factoren een rol spelen, zoals de opvatting dat vrouwen niet geschikt zijn voor leidinggevende functies. Discriminatie van vrouwen door seksestereotypering en de invloed hiervan op de doorstroom is inmiddels duidelijk aangetoond.³

Naast de genoemde belemmeringen en seksestereotypering is het eveneens mogelijk dat verschillen in loopbaan tussen mannen en vrouwen worden toegeschreven aan motivatieverschillen. Zo is het aannemelijk dat vrouwen vroegtijdig in hun loopbaan anticiperen op mogelijke rolconflicten en zij zich veel minder lange-termijndoelen stellen dan mannen.⁴ Uit een studie van Stevens en Brenner⁵ blijkt bovendien dat vrouwen in vergelijking met mannen

3. A.E.M. van Vianen, 'Barrières voor vrouwen bij selectie en doorstroming', in: Dement-de Jongh en Disselen, a.w., pp. 61-70.

4. G.A. Callanan en J.H. Greenhaus, 'The career indecision of managers and professionals. Development of a scale and test of a model', in: *Journal of Vocational Behavior* (1990), nr. 37, pp. 79-103.

5. G.E. Stevens en O.C. Brenner, 'An empirical investigation of the motivation to manage among

minder gemotiveerd zijn voor een managementtaak. Sanders⁶ laat zien dat vrouwen gemiddeld minder streven naar een (verticale) carrière dan mannen, hoewel er binnen de groep vrouwen grote verschillen in ambities zijn. Veel hangt af van de mate waarin een vrouw een plaats inruimt voor haar beroepsrol. De waarde die een persoon aan betaald werk hecht is vooral onderzocht door Greenhaus⁷ en Greenhaus en Sklarew.⁸ De mate waarin werk centraal staat in het leven van een persoon is duidelijk van invloed op diens loopbaanmotivatie. Onderzoeken naar verschillen in deze werkcentraliteit tussen mannen en vrouwen leveren echter géén eenduidige resultaten op.⁹ Motivatieverschillen tussen mannen en vrouwen kunnen overigens niet zonder meer worden opgevat als 'persoonsgebonden' (zoiets als prestatiemotivatie), maar kunnen zijn ontstaan vanuit allerlei omgevingscondities zoals de hiervoor genoemde ervaren belemmeringen en discriminatie. Bovendien hoeft een lager aspiratieniveau van vrouwen niet automatisch te betekenen dat ze geen carrière willen maken, maar kan het eerder een realistische inschatting van hun mogelijkheden weergeven. In de afgelopen jaren is regelmatig gepubliceerd over onderzoeken naar loopbaanontwikkeling. Dergelijk onderzoek is onder andere opgezet vanuit het cognitieve perspectief. In dit perspectief wordt aangenomen dat menselijke keuzen en gedrag volledig kunnen worden verklaard uit bewuste afwegingen die mensen maken. Kortom: mensen kunnen doordachte argumenten aanvoeren waarom ze bepaalde keuzen hebben gemaakt. De *verwachtingstheorie* en de *self-efficacy*-theorie zijn exponenten van de cognitieve-motivatietheorieën. Beide theorieën gaan uit van cognitieve processen als belangrijkste motivator, maar deze processen worden beïnvloed door omgevingscondities. Op deze theorieën zal hierna kort worden ingegaan, aangezien ze bruikbaar lijken ter verklaring van mogelijke ambitieverschillen tussen mannen en vrouwen.

De verwachtingstheorie: de theorie van 'reasoned action'

Centraal in de theorie van *reasoned action*¹⁰ is het begrip *intentie* van personen om specifiek gedrag te gaan vertonen. Aangenomen wordt dat intentie de meest

blacks and women in business school', in: *Educational and Psychological Measurement* (1990), nr. 50, pp. 879-886.

6. K. Sanders, *Vrouwelijke pioniers. Vrouwen en mannen met een 'mannelijke' hogere beroepsopleiding aan het begin van hun loopbaan*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 1991.

7. J.H. Greenhaus, 'A factorial investigation of career salience', in: *Journal of Vocational Behavior* (1973), nr. 3, pp. 95-98.

8. J.H. Greenhaus en N.D. Sklarew, 'Some sources and consequences of career exploration', in: *Journal of Vocational Behavior* (1981), nr. 18, pp. 1-12.

9. T.D. Sugalski en J.H. Greenhaus, 'Career exploration and goal setting among managerial employees', in: *Journal of Vocational Behavior* (1986), nr. 29, pp. 102-114.

10. L. Ajzen en M. Fishbein, *Understanding attitudes and predicting social behavior*. Englewood-Cliffs (Prentice-Hall) 1980.

accurate voorspeller is van gedrag, in dit geval loopbaangedrag. De gedragsintentie wordt bepaald door een aantal factoren: ten eerste de attitude tegenover het gedrag en ten tweede de subjectieve norm. De *attitude* is de positieve of negatieve evaluatie van gedrag en deze evaluatie is gebaseerd op de overtuiging van een persoon dat het gedrag waarschijnlijk bepaalde negatieve of positieve gevolgen zal hebben. Zo kan een positieve attitude ten aanzien van een leidinggevende functie onder andere gebaseerd zijn op de overtuiging dat deze zal leiden tot een hoger salaris en meer macht en invloed. Uiteraard moeten een hoger salaris en een vergroting van macht en invloed aantrekkelijk worden gevonden door de persoon, hetgeen wordt aangeduid met het begrip valentie. De attitude is aldus de resultante van uitkomstverwachtingen en valentie. De *subjectieve norm* is de vermeende sociale druk om bepaald gedrag al dan niet te vertonen. De persoon kan bijvoorbeeld het idee hebben dat de partner het zal waarderen als hij/zij een leidinggevende positie gaat vervullen. Daarnaast is het van belang in hoeverre de persoon waarde hecht aan de mening van de ander. Dit wordt aangeduid met de *motivatie om te conformeren*.

Self-efficacy: waargenomen eigen competentie

In veel onderzoek naar de loopbanen van vrouwen is gebruik gemaakt van Bandura's self-efficacy-theorie. De waargenomen eigen competentie is volgens Bandura¹¹ de overtuiging die iemand heeft om bepaald gedrag succesvol te kunnen uitvoeren. De waargenomen eigen competentie is een belangrijke factor bij het bepalen of gedrag uitgevoerd zal worden, hoeveel moeite hiertoe zal worden gedaan en hoe lang dit gedrag stand zal houden wanneer de persoon geconfronteerd wordt met tegenslagen. Het begrip 'waargenomen eigen competentie' moet niet worden verward met het begrip 'zelfvertrouwen' of 'zelfachting'. De waargenomen eigen competentie is nadrukkelijk situatie- en taakspecifiek. Het betreft de vraag: 'Kan ik deze taak in deze situatie aan?' Volgens Bandura wordt de waargenomen eigen competentie door vier bronnen gevoed.

1. Opgedane ervaringen in het verleden; dit is een zeer belangrijke bron van informatie. Op grond van ervaring met het al dan niet succesvol uitvoeren van een taak, bouwt de persoon een verwachting op over prestaties op gelijksoortige taken in de toekomst. Dit verband is in diverse onderzoeken inmiddels aangetoond.¹²
2. Observatie van een model; door iemand te observeren die een bepaald gedrag vertoont, kan de observator een inschatting maken of hij/zij in staat is tot het-

11. A. Bandura, *Social Foundations of thought and action. A social cognitive theory*. Englewood-Cliffs (Prentice-Hall) 1986.

12. M.E. Gist en T.R. Mitchell, 'Self-efficacy: a theoretical analysis of its determinants and malleability', in: *Academy of Management Review* (1992), nr. 17, pp. 183-211.

zelfde gedrag. Hackett en Betz¹³ zijn van mening dat mannen vanaf hun jeugd meer in aanraking komen met mannelijke rolmodellen in hogere cq. leidinggevende functies. Vrouwen worden over het algemeen in stereotiepe beroepen en rollen geportretteerd. Hoewel vrouwen gebruik kunnen maken van mannelijke rolmodellen (en dat ook in zekere mate doen¹⁴), zijn de mogelijkheden om via observatie van op hen lijkende rolmodellen een eigen competentie-schatting te maken, gering.

3. Aanmoediging van anderen; als personen van anderen te horen krijgen dat ze een taak goed (zullen) kunnen uitvoeren, dan verstevigt dit het eigen competentiegevoel. Uit een onderzoek van Noe e.a.¹⁵ komt naar voren dat de loopbaanmotivatie hoger is naarmate er sprake is van méér ondersteuning door het management.

4. Emotionele reacties; als gedrag gepaard gaat met bepaalde fysieke reacties in de persoon (zweten, hartkloppingen), dan kunnen deze reacties negatief bijdragen aan de waargenomen eigen competentie. De invloed van deze fysieke reacties is volgens Gist en Mitchell¹⁶ echter niet groot.

Behalve de hiervoor beschreven begrippen als werkcentraliteit, verwachtingen en waargenomen eigen competentie kan ook de waardering van het huidige werk van de persoon van invloed zijn op de loopbaanmotivatie. Uit onderzoek van Noe e.a.¹⁷ is inderdaad gebleken dat naarmate men meer van mening is dat het huidige werk positieve taakkenmerken bevat, de loopbaanmotivatie hoger is. In onderzoek van Van Vianen en Keizer¹⁸ kon dit echter niet worden bevestigd. Er werden wel verschillen in perceptie van taakkenmerken tussen mannen en vrouwen gevonden.

Doel en vraagstelling

Het onderhavige onderzoek betreft een herhalingsonderzoek van een eerder uitgevoerde studie naar de ambitie van mannen en vrouwen voor een leidinggevende functie in traditioneel door mannen beheerste werkomgevingen.¹⁸ Onder-

13. G. Hackett en N.E. Betz, 'A self-efficacy approach to the career development of women', in: *Journal of Vocational Behavior* (1981), nr. 18, pp. 326-339.

14. G. Hackett, D. Esposito en M.S. O'Halloran, 'The relationship of role model influences to the career salience and educational and career plans of college women', in: *Journal of Vocational Behavior* (1989), nr. 35, pp. 164-180.

15. R.A. Noe, A.W. Noe en J.A. Bachhuber, 'An investigation of the correlates of career motivation', in: *Journal of Vocational Behavior* (1990), nr. 37, pp. 340-356.

16. Gist en Mitchell, a.w.

17. R.A. Noe, A.W. Noe en J.A. Bachhuber, 'An investigation of the correlates of career motivation', in: *Journal of Vocational Behavior* (1990), nr. 37, pp. 340-356.

18. A.E.M. van Vianen en W.A.J. Keizer, 'De ambitie van mannen en vrouwen voor een leidinggevende functie in traditioneel door mannen beheerste werkomgevingen', in: *Gedrag en organisatie* (1992), nr. 5, pp. 382-402.

zoek in meerdere organisaties is van belang vanwege de mogelijkheid tot generalisatie van de gevonden verbanden over organisaties heen.

De verwachtingen in het onderhavige onderzoek luiden als volgt:

1. De intentie tot leidinggeven van vrouwen is lager dan die van mannen.
2. De intentie tot leidinggeven wordt beïnvloed door centraliteit van het werk, uitkomstverwachtingen, waargenomen eigen competentie en verwachtingen omtrent de waardering door anderen, waarbij ieder van de genoemde factoren een unieke bijdrage heeft aan de motivatie tot leidinggeven.
3. Gevonden intentieverschillen tussen mannen en vrouwen kunnen worden toegeschreven aan de hiervoor genoemde intentiebeïnvloedende factoren.
4. De waargenomen eigen competentie heeft de grootste bijdrage aan de intentie tot leidinggeven.
5. De waargenomen eigen competentie wordt in hoge mate bepaald door de ervaringen en prestaties in het verleden en de aanmoediging vanuit de werkomgeving.

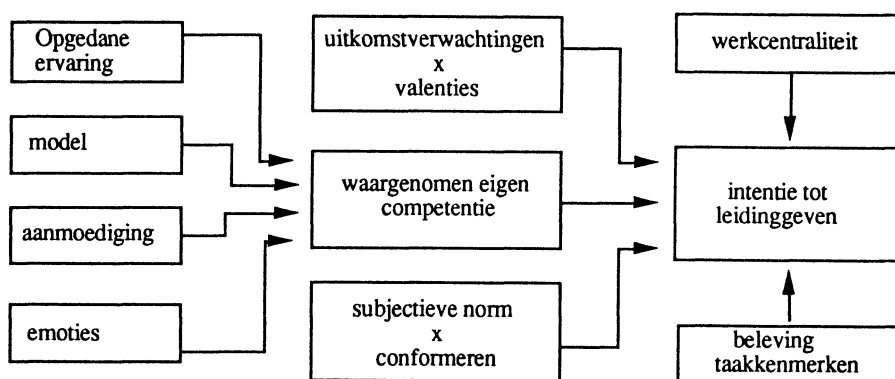
In figuur 1 worden de verwachte relaties tussen diverse componenten ter verklaring van de intentie tot leidinggeven weergegeven.

Methode

Proefpersonen

Het onderzoek heeft plaatsgevonden bij een grote overheidsorganisatie met in totaal ongeveer 30.000 werknemers. De organisatie kent een emancipatiebeleid. Dit houdt in dat er reeds enkele jaren een aantal voorrangsbepalingen voor vrouwen van kracht zijn. Bij gelijke geschiktheid genieten vrouwen de voorkeur, de helft van de plaatsen in de startopleidingen is voor vrouwen gereserveerd en er is een terugkomregeling van kracht geworden voor vrouwen die ontslag hebben genomen om een kind te verzorgen. Ook zijn de mogelijkheden verruimd om in deeltijd te werken.

De organisatie is opgebouwd uit enkele directies. In een van de directies zijn 347 werknemers benaderd om deel te nemen aan het onderzoek, van wie 83 vrouwen en 264 mannen. Het aantal te benaderen vrouwen binnen deze directie is aan de lage kant, waardoor responsverlies verwacht werd. Om die reden zijn nog twintig vrouwen uit een andere – volstrekt vergelijkbare – directie benaderd voor het onderzoek. Van de directie waar dit onderzoek in hoofdzaak heeft plaatsgevonden hebben aldus alle vrouwen en een willekeurig getrokken steekproef van mannen een vragenlijst ontvangen. Van de 367 werknemers bleken 34 personen de directie inmiddels te hebben verlaten. Van de 333 resterende personen hebben er 239 de vragenlijst geretourneerd. Dit is een responspercentage van 72%. Van de vrouwen heeft 61% gereageerd.

Figuur 1. *Determinanten van de intentie tot leidinggeven*

Instrumenten

Naast vragen met betrekking tot enkele achtergrondvariabelen bevat de vragenlijst in totaal de volgende tien variabelen (zie ook figuur 1), ieder gemeten met behulp van meerdere items. Dit is nodig om de betrouwbaarheid van de variabelen te kunnen vaststellen.

– *intentie tot het vervullen van een leidinggevende functie*. Deze schaal bestaat uit zes items, zoals: ‘Ik wil in de nabije toekomst een leidinggevende functie bekleden.’ Op een vijfpuntsschaal kan de respondent aangeven in hoeverre hij/zij het eens is met de uitspraak, van ‘helemaal niet van toepassing’ (1) tot ‘helemaal op mij van toepassing’ (5). De betrouwbaarheid (Cronbachs alpha) van deze variabele is goed.

– *Centraliteit van het werk*, bestaande uit zes uitspraken, zoals: ‘Ik streef naar een voor mij aantrekkelijke functie, ook al zal dat betekenen dat ik minder tijd heb voor mijn familieleden.’ De betrouwbaarheid van deze variabele is goed (hetgeen een duidelijke schaalverbetering inhoudt in vergelijking tot eerder onderzoek).

– *Uitkomstverwachtingen*, bestaande uit zeven verwachtingen en bijbehorende valenties. De uitkomstverwachtingen hebben betrekking op: hoeveelheid vrije tijd, erkenning, invloed kunnen uitoefenen, vriendschappelijke relaties, zware verantwoordelijkheden, mogelijkheden tot ontplooiing en financiële positie als gevolg van een leidinggevende positie. Bij iedere verwachting moet de respondent aangeven hoe groot de kans is dat men méér van iets krijgt (zoals erkenning) en hoe groot de kans is dat men minder ontvangt, beide uitgedrukt in een kanspercentage van 0 tot 100 in hele tientallen. De betrouwbaarheid van deze variabele is goed.

– *Waargenomen eigen competentie*, bestaat uit vijf items, zoals: ‘Ik verwacht een volgende stap naar een leidinggevende functie aan te kunnen.’ De betrouwbaarheid van deze variabele is goed.

- *Subjectieve norm*, waarbij de verwachting moet worden aangegeven dat respectievelijk partner, familie, collega's en chef het zullen waarderen als de respondent een leidinggevende functie krijgt. Daarnaast wordt gevraagd naar het belang dat men hecht aan de mening van de ander. De betrouwbaarheid van deze variabele is voldoende.
- *Beleving taakkenmerken*, met in totaal 23 uitspraken verdeeld over vijf variabelen, te weten de variabelen: rolconflict (vijf items), rolduidelijkheid (vijf items), informatie uit het werk (vier items), autonomie (vier items) en belangrijkheid van de taak. De betrouwbaarheid van deze vijf variabelen is voldoende tot goed.
- *Ervaringen en prestaties in het verleden*, met vijf uitspraken, zoals: 'Mijn huidige werk bevat taken die in feite bij een leidinggevende functie horen.' De betrouwbaarheid van deze variabele is voldoende.
- *Voorbeeld leidinggevend model*, met zes uitspraken, zoals: 'Als ik leiding zou gaan geven, dan heb ik steun aan het voorbeeld van mijn huidige chef.' De betrouwbaarheid van deze variabele is goed.
- *Aanmoediging van anderen*, bestaande uit vijf uitspraken, zoals 'Mijn huidige chef laat blijken dat een leidinggevende functie wel iets voor mij is.' De betrouwbaarheid van deze variabele is voldoende.
- *Emotionele reacties*, met vijf items zoals: 'Als ik een standpunt moet verdedigen, dan voel ik mij uitermate gespannen (bijvoorbeeld hartkloppingen, natte handen, enzovoort).' De betrouwbaarheid is voldoende.

Resultaten

Allereerst zijn enkele achtergrondgegevens van de respondenten geïnventariseerd. De responsgroep bestaat voor 74% uit mannen (N=177) en voor 26% uit vrouwen (N=62). De vrouwen uit de responsgroep zijn jonger (29,3 vs. 38,2 jaar), ze zijn minder lang in dienst (6,8 vs. 15,9 jaar) en ze werken minder uren per week (34,2 vs. 38,3 uur) dan mannen. Het gemiddelde opleidingsniveau van de vrouwen is hoger dan dat van de mannen. Wanneer echter per leeftijdsklasse een vergelijking tussen mannen en vrouwen wordt gemaakt, dan blijken er geen significante opleidingsverschillen te bestaan. Van de respondenten heeft 36,8% enigerlei opleiding voor een leidinggevende functie gevolgd. Hierbij doen zich geen verschillen voor tussen mannen en vrouwen. Er bestaan eveneens geen significante verschillen in de man/vrouw-verdeling wat betreft de soort functies die worden vervuld. Samenhangend met het verschil in leeftijd tussen mannen en vrouwen, hebben veel meer mannen dan vrouwen een of meerdere kinderen (respectievelijk 63,6% en 26,2%). In de leeftijdsgroep jonger dan 30 jaar is het percentage personen met kinderen bij mannen en vrouwen even groot.

Allereerst is een vergelijking gemaakt tussen de gemiddelde scores van mannen en vrouwen (tabel 1). Er worden nauwelijks verschillen gevonden. De

Tabel 1. *Gemiddelde score van vrouwelijke en mannelijke respondenten*

Variabele	mannen	vrouwen
werkcentraliteit	2.93	3.35
belangrijkheid van de taak	3.83	3.56
informatie uit het werk	3.49	3.24
motivatie om te conformeren	2.96	3.30

intentie tot leidinggeven, de waargenomen eigen competentie, de opgedane ervaring, model, aanmoediging, uitkomstverwachtingen en emoties zijn voor mannen en vrouwen gelijk. Significante verschillen deden zich wel voor met betrekking tot werkcentraliteit, subjectieve norm en enkele taakkenmerken, zoals 'informatie uit het werk' en 'belangrijkheid van de taak'. Vrouwen stellen het werk nog meer centraal dan mannen ($t = -4.19$, $df = 237$, $p < .001$), ze kennen relatief minder belang toe aan de eigen taak ($t = -2.78$, $df = 237$, $p < .006$), en ze ontvangen minder informatie uit het werk (zoals feedback over eigen prestaties, $t = 2.80$, $df = 237$, $p < .002$). Bovendien hechten vrouwen meer waarde aan de mening van anderen in hun streven naar een leidinggevende functie ($t = -3.11$, $df = 237$, $p < .000$).

In de leeftijdsgroep 21 tot en met 30 jaar blijkt er tussen de mannen en vrouwen geen significant verschil te zijn met betrekking tot werkcentraliteit (gemiddelden zijn respectievelijk 3.41 en 3.35). In de leeftijdsgroep 31 tot en met 40 jaar blijken vrouwen echter duidelijk hoger te scoren op werkcentraliteit dan mannen (gemiddelden zijn respectievelijk 3.39 en 2.88).

Vervolgens is nagegaan wat het verband is tussen de variabelen die verondersteld worden de intentie tot leidinggeven te voorspellen. In tabel 2 worden uitsluitend correlaties hoger dan .20 vermeld. De samenhangen tussen de intentie tot leidinggeven en de schalen waargenomen eigen competentie, uitkomstverwachtingen x valentie, subjectieve norm x conformeren en werkcentraliteit zijn alle hoog, waarbij de relatie met waargenomen eigen competentie opmerkelijk hoog is. De taakkenmerken correleren onderling eveneens aanzienlijk. De correlaties van deze variabelen met de intentie tot leidinggeven zijn echter laag. Aangezien de variabelen die samenhangen met intentie tot leidinggevende ook onderling correleren, is met behulp van een stapsgewijze multiple-regressie-analyse nagegaan wat de relatieve bijdrage is van elk van de variabelen.

Multiple-regressie-analyse is een techniek, waarbij wordt nagegaan in hoeverre de scores op één variabele kunnen worden voorspeld door een of meerdere andere variabe(n). In dit geval wordt getracht de intentie tot leidinggeven te voorspellen uit de waargenomen eigen competentie, de werkcentraliteit, de uitkomstverwachtingen x valentie en de subjectieve norm x conformeren. De analyse laat zien dat de intentie tot leidinggeven voor 76% kan worden

Tabel 2. *Correlaties* tussen de variabelen die van invloed kunnen zijn op 'intentie tot leidinggeven'*

Variabele	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
intentie tot leidinggeven	–	.74	.56	.48	.58		.21			
waargenomen eigen competentie		–	.45	.34	.37					
uitkomstverwachtingen x conformeren			–	.23	.26					
subjectieve norm x valentie				–	.43					
werkcentraliteit					–					
ontbreken rolconflict						–	.41		.35	.22
rolonduidelijkheid							–	.31	.47	.38
belangrijkheid van de taak								–	.29	.40
autonomie									–	.28
informatie uit het werk										–

* correlaties > .20; p < .01

voorspeld uit waargenomen eigen competentie, de werkcentraliteit en de uitkomstverwachtingen x valentie. De subjectieve norm x valentie wordt niet opgenomen in de voorspelling, aangezien deze variabele niets kan toevoegen. De belangrijkste variabele ter voorspelling van de intentie tot leidinggeven blijkt de waargenomen eigen competentie te zijn. Deze variabele heeft een bijdrage van 65%.

In tabel 3 worden de correlaties tussen waargenomen eigen competentie, ervaringen in het verleden, voorbeeldmodel, aanmoediging van anderen en emotionele reacties weergegeven. Met uitzondering van de variabele 'voorbeeldmodel' blijken de overige variabelen een hoge samenhang te hebben met waargenomen eigen competentie. De verbanden tussen de variabelen zijn eveneens hoog. Door middel van een stapsgewijze multiple regressie is onderzocht wat de relatieve bijdrage is van ieder van de variabelen aan de waargenomen eigen competentie.

De waargenomen eigen competentie kan voor 55% worden voorspeld uit ervaringen in het verleden, emotionele reacties en aanmoediging van anderen. Voorbeeldmodel blijkt géén bijdrage te hebben aan die voorspelling. De belangrijkste variabele die de waargenomen eigen competentie kan voorspellen, blijkt ervaringen in het verleden te zijn. Deze variabele heeft een bijdrage van 43%.

De beide hiervoor beschreven regressie-analyses zijn herhaald voor de groep mannen en de groep vrouwen afzonderlijk. In grote lijnen zijn de resultaten voor mannen en vrouwen hetzelfde, met dien verstande dat de gevonden verbanden voor vrouwen sterker zijn dan die voor mannen. Bij vrouwen kan 85% van de intentie tot leidinggeven worden voorspeld door de waargenomen eigen competentie en werkcentraliteit; bij mannen wordt 75% voorspeld door de waargenomen eigen competentie, werkcentraliteit en subjectieve norm en con-

Tabel 3. *Correlaties* tussen de variabelen die van invloed kunnen zijn op 'waargenomen eigen competentie'*

Variabele	1	2	3	4	5
waargenomen eigen competentie	–	.66		.58	.50
ervaringen uit het verleden		–		.64	.36
voorbeeldmodel			–	.30	
aanmoediging door anderen				–	.24
emotionele reactie					–

* correlaties > .20; $p < .01$

formereren. De waargenomen eigen competentie wordt bij vrouwen voor 77% en bij mannen voor 47% voorspeld door respectievelijk ervaringen in het verleden, emotionele reacties en aanmoediging van anderen. Bij vrouwen draagt 'ervaringen in het verleden' voor 70% bij aan de voorspelling van waargenomen eigen competentie, bij mannen is dit 34%.

Conclusies

In een eerdere studie van Van Vianen en Keizer¹⁹ was reeds geconcludeerd dat de intentie tot leidinggeven in hoofdzaak wordt bepaald door de waargenomen eigen competentie. Deze wordt op haar beurt beïnvloed door de mate waarin een persoon ervaring heeft kunnen opdoen met leidinggevende taakaspecten, door emotionele reacties in leidinggevende situaties en door de aanmoediging die men krijgt. Deze factoren zijn zowel voor mannen als voor vrouwen van belang, maar uit het onderhavige onderzoek blijkt dat ze met name voor vrouwen een belangrijke rol spelen. De veronderstelde relaties in het theoretisch model worden aldus in belangrijke mate bevestigd. De verwachte relaties tussen intentie tot leidinggeven en subjectieve norm en geneigdheid tot conformeren worden echter niet gevonden. De mening van anderen lijkt minder van invloed op de intentie tot leidinggeven dan was verondersteld.

Volgens Bandura is de opgedane ervaring in het verleden een zeer belangrijke bron voor de waargenomen eigen competentie. Dit wordt in het onderhavige onderzoek wederom bevestigd. Emotionele reacties blijken méér van invloed te zijn op de waargenomen eigen competentie dan op grond van eerdere onderzoeken was aangenomen. Wellicht kan dit worden verklaard door het specifieke domein waarop de waargenomen eigen competentie betrekking heeft. Sommige taken kunnen heftiger emotionele reacties oproepen dan andere taken. Kennelijk is leidinggeven zo'n taak die fysieke, emotionele reacties kan oproepen.

19. Ibidem.

De resultaten van de onderhavige studie komen sterk overeen met die in een van de organisaties in eerder beschreven onderzoek.²⁰ In twee van de in totaal drie onderzochte organisaties worden nauwelijks verschillen tussen mannen en vrouwen gevonden. Vrouwen krijgen gemiddeld evenveel aanmoediging, kunnen evenveel ervaring opdoen met leidinggevende taakaspecten en de waargenomen eigen competentie en de intentie tot leidinggeven zijn aldus even hoog als bij mannen. De werkomgeving, waaronder het gevoerde positieve-actiebeleid, zijn in deze beide organisaties kennelijk gunstig voor de ambitie van vrouwen in vergelijking met de organisatie waar nog géén duidelijk positief actiebeleid aanwezig is (zie deelonderzoek 1 in het onderzoek van Van Vianen en Keizer²¹). Desondanks is het feitelijke percentage vrouwen in een leidinggevende functie in de organisaties met een positieve-actiebeleid niet gunstiger dan in organisaties zonder een expliciet positieve-actiebeleid.

Ter verklaring van de gevonden positieverschillen tussen mannen en vrouwen snijdt het argument dat vrouwen zich niet aanbieden voor managementfuncties (vanwege een lager ambitieniveau voor dergelijke functies) vooralsnog geen hout in de organisaties met een positief actiebeleid. Integendeel, vrouwen met een hoog opleidingsniveau zijn even ambitieus als mannen en ze kennen het werk een centrale plaats toe. In deze organisaties is het van belang het gunstige werkklimaat voor vrouwen in stand te houden en te zoeken naar andere belemmeringen voor doorgroei dan de individuele motivatie. In de organisatie met een minder duidelijk positief actiebeleid bleef de ambitie van vrouwen achter bij die van mannen. Dit werd in belangrijke mate veroorzaakt door de lagere waargenomen eigen competentie van vrouwen. Deze lagere waargenomen eigen competentie kon worden toegeschreven aan het feit dat vrouwen minder ervaring konden opdoen met leidinggevende taken en dat ze minder werden aangemoedigd dan mannen. De ambitie van vrouwen (en mannen) kan aldus worden beïnvloed door de omgevingscondities, zoals delegatie van taken door superieuren en door regelmatige feedback. De ambitie van vrouwen voor een leidinggevende functie wordt als het ware bepaald door de mate van vrouwvriendelijkheid van de organisatie. Anders gesteld: een organisatie zonder een positieve-actiebeleid creëert ongelijke kansen, terwijl een organisatie met een dergelijk beleid in feite seksenneutraliteit bewerkstelligt.

Tenslotte, verbale aanmoediging door personen in de omgeving lijkt met name voor vrouwen belangrijk te zijn. Uit de drie deelstudies komt helder naar voren dat vrouwen geneigd zijn een minder groot belang toe te kennen aan de eigen taak (voor het bedrijf, de afdeling of de samenleving) dan mannen. Ze zijn ook minder geneigd conclusies te trekken aangaande de eigen prestaties op grond van het door hen geleverde werk.

20. Ibidem.

21. Ibidem.

Besprekingsartikel

Lidy Schoon

Het vrouwelijk lichaam als historisch slagveld Sekse, lichaam, politiek en geschiedenis

Er bestaat – vanuit uiteenlopende disciplines als geschiedenis, letteren, filosofie, psychologie en antropologie – een ruime internationale belangstelling voor het thema ‘lichaam’. Het lichaam verschijnt als een nieuwe historische en politieke categorie die laat zien hoe in verschillende perioden in het verleden het lichaam verschillend beleefd, gedefinieerd en gerepresenteerd werd. Voor vrouwenstudies is dit een interessante ontwikkeling omdat het aanknopingspunten biedt om het lichamelijke sekseverschil te historiseren en te politiseren.

Hoewel *het lichaam* aan de wieg stond van de tweede Nederlandse feministische golf – denk aan de opkomende vrouwegezondheidsbeweging en aan de abortusstrijd van de jaren zeventig¹ – is het lichaam binnen vrouwenstudies pas recentelijk op de onderzoeksagenda verschenen.² Onderzoek richt zich hoofdzakelijk op het analyseren van lichamelijke manifestaties (en dan gaat het meestal over ‘ziekte’) en van de politieke strijd om zelfbeschikkingsrecht over het lichaam.³ In die zin kan de manier waarop het lichaam ingezet is in de abortusstrijd in de jaren zeventig als kenmerkend worden beschouwd. Gebruikte leuzen als ‘baas in eigen buik’ en ‘de vrouw beslist’ geven aan dat het ging om zeggenschap en inspraak, met als doel een goede regeling voor medisch verantwoorde abortus.⁴ Het medisch monopolie over het vrouwelijk lichaam stond in mindere mate ter discussie.

1. Tekenend hiervoor zijn titels als *Our bodies, ourselves*, van het Vrouwegezondheidscollectief Boston, vertaald als *Je lichaam, je leven. Het lijfboek voor vrouwen*. Amsterdam (Bert Bakker) 1976. Zie voor de abortusstrijd Joyce Outshoorn en Marjo van Soest, *Lijfsbehoud. Tien jaar abortusstrijd in Nederland (1967-1977)*. Den Haag (Dolle Mina) 1977.

2. Zie de Inleiding bij het themanummer ‘Vrouwenkwalen?’ van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 42, 11, (1990), nr. 2, pp. 115-117.

3. Lichamelijke manifestaties die vooral aan bod komen, zijn eetverslaving, anorexia nervosa en menstruatie- en overgangsklachten. Het zelfbeschikkingsrecht komt in uiteenlopende onderwerpen ter sprake van moederschap, prostitutie en anticonceptie tot seksueel geweld. Als maatstaf voor vrouwenstudies-onderzoek is genomen: *Socialisties-feministische teksten (1975-1987)*, het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* (zie register 1980-1990) en het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis (1980-1990)*.

4. Outshoorn en Van Soest, a.w., p. 5.

In dit artikel zullen vier recente studies naar het vrouwelijk lichaam in het verleden worden besproken.⁵ De studies benadrukken dat het lichaam een historisch, politiek en veranderlijk gegeven is.⁶ Om deze facetten te accentueren zal de literatuur de revue passeren aan de hand van de thema's constructie van het lichamelijk sekseverschil, historisering en politisering van het lichaam. In de vier studies lopen deze thema's echter door elkaar.

Door de medische monopolisering van het lichaam fungeren in onze huidige tijd veel definities van gezondheid en ziekte als onaantastbare en vanzelfsprekende definities. Historisch onderzoek van de periode vóór het lichaam als object van medisch onderzoek gedefinieerd werd, kan laten zien welke betekenissen in het verleden golden. Daarmee kan onderzocht worden hoe het lichaam ingezet is in sociaal-politieke en economische vraagstukken en hoe verschillende machtsstructuren een cruciale rol hebben gespeeld in de wetenschappelijke vormgeving van het lichaam.

Constructie van het lichamelijk sekseverschil

In de bundel *The making of the modern body* gaat een aantal auteurs ver terug in het verleden om historische beschrijvingen van het menselijk lichaam op te sporen. Zij laten zien hoe in de achttiende eeuw een revolutionaire herinterpretatie plaatsvond van het lichamelijk sekseverschil en hoe dit verbonden was met de opkomst van moderne sociale organisaties.

De Amerikaanse historicus Thomas Laqueur heeft onderzocht hoe in de Grieks-Romeinse geneeskunde vrouwelijke en mannelijke lichamen werden beschreven. Hij komt tot de interessante conclusie dat zo'n tweeduizend jaar geleden mannen en vrouwen alleen in hun uiterlijke lichamelijke vormen als verschillend werden beschouwd. Het vrouwelijk lichaam zag men als een naar binnen gekeerde, weliswaar inferieure versie van het mannelijk lichaam. De vagina en de baarmoedermond lijken daarin op de penis en de eileiders komen overeen met de zaadleiders. Tijdens de embryologische fase zou het mannelijke embryo door een grotere hoeveelheid natuurlijke levensenergie meer warmte ontwikkelen om de geslachtsorganen buiten het lichaam te drijven. Bij het vrouwelijke embryo, dat kouder en zwakker werd geacht, en daarom inferieur, zouden de

5. Catharine Gallagher en Thomas Laqueur (red.), *The making of the modern body. Sexuality and society in the nineteenth century*. Londen (University of California Press) 1987; Mary Jacobus, Evelyn Fox Keller en Sally Shuttleworth (red.), *Body/politics. Women and the discourses of science*. Londen (Routledge) 1990; Barbara Duden, *The woman beneath the skin. A doctor's patients in eighteenth-century Germany*. Londen (Harvard University Press) 1991; Ludmilla Jordanova, *Sexual visions. Images of gender in science and medicine between the eighteenth and twentieth centuries*. New York (Harvester Wheatsheaf) 1989.

6. Een uitgesproken voorbeeld van zo'n a-historische studie is Edward Shorter, *A history of women's bodies*. Londen 1982.

geslachtsorganen in het lichaam blijven om een beschermde plek te kunnen bieden voor conceptie en zwangerschap. Vrouwelijke geslachtsorganen figureerden dus als onderontwikkelde homologieën van de mannelijke. Deze veronderstelde lichamelijke overeenkomst kwam ook in de naamgeving tot uitdrukking: de eierstokken heetten vrouwelijke zaadballen. Illustraties van vrouwelijke geslachtsorganen in medische leerboeken vertonen zoveel gelijkenis dat zij in onze huidige visie meer lijken op mannelijke dan op vrouwelijke geslachtsorganen. Het sekseverschil was in de klassieke visie dus geen lichamenverschil van skelet, organen, spieren, hersenen of dergelijke, maar een temperamentsverschil. Dit hiërarchische model waarin mannen- en vrouwenlichamen verschillende maar toch vergelijkbare grootheden waren, bleef volgens Laqueur bestaan tot ongeveer de achttiende eeuw. Met de opkomst van nieuwe wetenschappelijke disciplines als anatomie en fysiologie werden lichamen meer gedefinieerd in termen van onvergelykbaarheid.⁷

Hoe de vormgeving van het lichamenverschil zich verder ontwikkelde in de anatomie, laat de historica Londa Schiebinger zien in *The making of the modern body*.⁸ Waar illustraties van mannelijke skeletten tot dan toe model hadden gestaan voor een algemene anatomie van het lichaam, verscheen in 1733 de eerste illustratie van een vrouwelijk skelet. In 1788 kwam een Duitse anatoom tot de conclusie dat sekseverschillen in het gehele lichaam gesitueerd zijn, zoals in beenderen, bloedvaten en hersenen. Het gangbare achttiende-eeuwse model van een vrouwelijk skelet had een zeer smalle ribbenkast, waardoor verhoudingsgewijs de omvang van het bekken nog breder oogde. De vrouwelijke ribbenkast was zo smal '(...) because it is well known that women's restricted life style requires that they breathe less vigorously', aldus een in die tijd levende anatoom.⁹ Hier doet zich het interessante verschijnsel voor dat werkelijkheid en constructie, of natuur en cultuur, in elkaar overlopen. Het dragen van een corset, waarmee de ribbenkast zo'n twintig centimeter verkleind kon worden, bemoeilijkte de beweeglijkheid en ademhaling van vrouwen.¹⁰ Dus de omvang van de vrouwelijke ribbenkast was behalve een anatomisch-fysiologisch gegeven ook een historisch artefact. De modische insnoeringen vervormden en misvormden de vrouwelijke anatomie.

Dat in de achttiende-eeuwse introductie van het lichamenverschil vrouwelijkheid geseksueerd werd, blijkt uit de bundel *Sexual visions* van de Engelse historica Ludmilla Jordanova. In een prachtig artikel beschrijft Jordanova hoe

7. Thomas Laqueur, 'Orgasm, generation, and the politics of reproductive biology', in: Gallagher en Laqueur (red.), *The making of the modern body*, pp. 1-42.

8. Londa Schiebinger, 'Skeletons in the closet: The first illustrations of the female skeleton in eighteenth-century anatomy', in: Gallagher en Laqueur (red.), *The making of the modern body*, pp. 42-83.

9. Aangehaald door Schiebinger, 'Skeletons in the closet', p. 59.

10. Catharine van Tussenbroek, 'Reformkleding', *Maandblad der Vereeniging voor Verbeetering van Vrouwenkleding* (december 1902).

eind 1700 wassenbeelden als anatomische modellen werden ingevoerd en hoe daarin sekseverschillen werden gerepresenteerd. Vrouwelijke wassenbeelden, die op fluwelen of zijden kussens lagen, toonden het gehele lichaam en waren versierd met paarden kettingen. Het haar op het hoofd, de wenkbrauwen en wimpers die op zich niets toevoegden aan de anatomie, maakten het model levend en geseksueerd. Mannelijke wassenbeelden daarentegen werden actiever voorgesteld door een staande of beweging suggererende houding en vormgeving als kale geraamten.¹¹ Het sekseverschil kreeg een seksuele dimensie.

De wetenschappelijke vormgeving van het lichaam vond plaats in complexe samenhang met sociale en politieke praktijken, zo blijkt uit *The making of the modern body*. Laqueur en Schiebinger schetsen de sociale en politieke achtergronden van de achttiende-eeuwse introductie van het lichamelijk sekseverschil. De opkomst van het specifieke vrouwelijke lichaam verbinden zij met de opkomst van sociale bewegingen en nieuwe politieke theorieën, met name het werk van Rousseau. De groeiende tendens tot democratisering bracht een herschikking te weeg van de sociale orde. Naast de burgerij, eisten ook vrouwen nieuwe rechten op. Denk aan de pamfletten van Olympe de Gouge (1791) en Mary Wollstonecraft (1792). De bestaande sociale ongelijkheid tussen de seksen werd geproduceerd en gereproduceerd in een biologie van onvergelykbaarheid. Vervolgens legitimeerde het biologisch verschil weer het sociale verschil. Het model van lichamelijk sekseverschil kwam daarbij tegemoet aan ideeën van tegengestelde groeperingen. Voor feministen bood het lichamelijk verschil een handvat om biologische verschillen van sociale te onderscheiden. Voor hen die alles bij het oude wilden houden, kon sociale ongelijkheid voorgesteld worden als een natuurwet. Door de biologisering van het vrouwelijk lichaam kon vrouwelijkheid in het kader van de voortplanting worden gerepresenteerd.

Op welke manier in de achttiende eeuw de koppeling werd gemaakt tussen het individuele lichaam en de maatschappij (het sociale lichaam), wordt uitgebreid besproken door Catherine Gallagher, een van de twee samenstellers van *The making of the modern body*.¹² Zij analyseerde onder andere het werk van de Engelse econoom Thomas Malthus, *Essay on the principles of population* uit 1798. Malthus, die ook in Nederland een begrip is geworden, waarschuwde voor de enorme bevolkingstoename die in de achttiende eeuw zou plaatsvinden.¹³ De epidemieën en oorlogen die in het verleden de bevolkingsgroei in de hand hadden gehouden, braken minder veelvuldig uit. Door de toenemende welvaart zou

11. Ludmilla Jordanova, 'Body image and sex roles', in: Idem, *Sexual visions*, pp. 43-66, aldaar p. 47 e.v.

12. Catherine Gallagher, 'The body versus the social body in the works of Thomas Malthus and Henry Mayhew', in: Gallagher en Laqueur (red.), *The making of the modern body*, pp. 83-107.

13. De in 1881 opgerichte Nieuw-Malthusiaansche Bond die geboortenbeperking propageerde, werd naar Malthus genoemd.

de bevolking zich in zo'n razendsnel tempo vermenigvuldigen dat de middelen van bestaan daartoe zouden ontbreken. Daarom propageerde hij onthouding vóór en uitstel van het huwelijk. In het werk van Malthus lag de nadruk op het onbeheersbare seksuele gedrag van de mens, zoals in het dierenrijk. Sociale problemen konden daardoor verbonden worden met het menselijk lichaam. Terwijl voordien bij filosofen als Hume en Smith harmonie bestond tussen het individuele en het sociale lichaam, zoals ook Verlichtingdenkers als Condorcet en Godwin hun verwachtingen van een ideale maatschappij baseerden op de menselijke biologische volmaaktheid, legde Malthus' visie het accent op de schadelijkheid. Deze zienswijze problematiseerde en brak met het aloude beeld van het gezonde lichaam dat door voortplanting de mensheid in stand houdt, ter wille van een gezonde maatschappij. Omdat vrouwen zwanger kunnen worden, was het begrijpelijk dat het sociale lichaam dat tenonder gaat aan de eigen overproductie, voorgesteld werd als vrouwelijk, aldus Gallagher.

Niettemin was de achttiende-eeuwse revisie van het vrouwelijk lichaam vol contradicties. Zo werd aan de ene kant vrouwelijkheid steeds meer seksueel belichaamd, in die zin dat vrouwelijke geslachtsorganen het vrouw-zijn bepaalden. Aan de andere kant vond een conceptualisering plaats van vrouwen als mensen zonder sterke seksuele gevoelens.¹⁴ Laqueur geeft hiervan een aardig voorbeeld uit de Grieks-Romeinse geneeskunde. Analooq aan de mannelijke fysiologie waarin ejaculatie en orgasme samengaan, werd in de klassieke visie een soortgelijke functie toegedacht aan het vrouwelijk orgasme en daarom werd seksueel plezier als onmisbaar voor bevruchting gezien. Zonder orgasme geen zwangerschap, zo dacht men. Met de introductie van het sekseverschil verdween het clitorale orgasme uit het beeld! Vanaf dat moment werden vrouwen geacht of niet of vaginaal klaar te komen. Hier verschuift dus de betekenisgeving van een lichaamsdeel aanzienlijk, zelfs in die mate dat men aan het einde van de negentiende eeuw het clitoraal orgasme zag als behorend tot een infantiele seksualiteitsbeleving. Omdat het vrouwelijk orgasme geen fysiologische betekenis meer werd toegekend, werd het als overbodig onderdeel van de seksualiteit beschouwd. De vrouwelijke seksualiteit werd losgekoppeld van de voortplanting. Maar Laqueur laat zien dat juist door het biologische model vrouwelijkheid geseksualiseerd werd. Zo was een man alleen op bepaalde momenten man, maar een vrouw was haar hele leven vrouw, in beslag genomen als zij was door zwangerschap, borstvoeding en het verzorgen van kinderen. Ondanks de ontkenning van seksueel gevoel bij vrouwen stond haar leven door de gevolgen van seksualiteit toch in het teken daarvan.

14. Terecht stelt Donna Haraway dat het nieuwe model van vrouwelijkheid gold voor de witte middenklasse-vrouwen. De seksualiteit van zwarte vrouwen had veel meer een connotatie van sensuele en animale onverzadigbare seksualiteit. Donna Haraway, 'Investment strategies for the evolving portfolio of primate females', in: Jacobus, Fox Keller en Shuttleworth (red.), *Body/politics*, pp. 139-163, aldaar p. 145.

De tegenstrijdigheid in het nieuwe model van vrouwelijkheid komt ook aan bod in het essay van Mary Poovey in *The making of the modern body*.¹⁵ Zij analyseert de betekenis van de introductie van chloroform in de verloskunde halverwege de negentiende eeuw. De conceptualisering van het vrouwelijke als het andere lichaam leverde in de verloskunde, die bezig was om het domein van zwangerschap en bevalling definitief uit de handen van vroedvrouwen te halen, problemen op. Behoort een barende vrouw tot het domein van de natuur die door God wordt beheerst, of tot de cultuur waarin de mens de natuur aan zich onderworpen heeft? Hoe kan een man het vrouwelijk lichaam dat zo verschilt van het zijne, toch kennen, laat staan beheersen? Vanouds waren het vroedvrouwen geweest die als een 'natuurlijke' taak de verloskunde beoefenden. Mannelijke verloskundigen werden voordien alleen ingeroepen als de bevalling problemen opleverde en als er instrumenteel ingegrepen moest worden. Door de schaamte om vrouwelijke geslachtsorganen bloot te stellen aan het mannelijk oog, hadden vroedvrouwen hun positie lang kunnen behouden. Introductie van chloroform neutraliseerde de seksuele beladenheid die mannelijke verloskundigen eeuwenlang buiten de kraamkamer had gehouden. De intiemste vrouwelijke delen konden aangeraakt worden zonder de fatsoensnorm te schenden. De chloroform bewerkstelligde dat het lichaam in een zwijgend en niet tegenwerkend object veranderde. Buiten bewustzijn van de vrouw kon de verloskundige zijn hand invoeren in de vagina.

In de praktijk gebeurde echter iets onverwachts dat de mannelijke verloskundige en het gebruik van chloroform in diskrediet bracht. Tegenstanders van chloroform rapporteerden dat vrouwen vlak voordat de anesthesie werkte in een staat van seksuele opwindning verkeerden. Zij maakten obscene gebaren en flirtten met de omstanders die in hevige verlegenheid werden gebracht. Terwijl medici niet in opspraak gebracht wilden worden door hun behandeling van het vrouwelijk lichaam en chloroform het middel bood om dit lichaam in een zwijgend object te veranderen, gebeurde het tegenovergestelde. De medische professie sneed zichzelf als het ware in de vingers. Poovey leest het chloroformdebat als een moment waarop de definiëring van natuurlijke vrouwelijkheid medici in conflict bracht met de sociale omgeving. De introductie van de chloroform die de baringspijn verdoofde ondervond namelijk algemene weerstand. Het was zowel in strijd met de kerkelijke boodschap 'in pijn zult gij baren', als met het natuurconcept. Door de pijn zou een vrouw leren zichzelf weg te cijferen en zich op te offeren, eigenschappen die onontbeerlijk zouden zijn voor het moederschap.

Historisering van het lichaam

De introductie van chloroform wordt in medische geschiedschrijving geroemd als een van de mijlpalen in de wetenschappelijke geneeskundige ontwikkeling.

15. Mary Poovey, "'Scenes of an indelicate character': the medical 'treatment' of Victorian women", in: Gallagher en Laqueur (red.), *The making of the modern body*, pp. 137-169.

In Poovey's analyse gaat het meer om de achterkant van deze wetenschappelijke ontwikkeling. Centraal staat hoe chloroform als materiële bron mogelijkheden voor medici creëerde om zowel de status van het vak verloskunde te verhogen als ongehinderd door de eigenaar te interveniëren in zijn/haar lichaam. In die zin betekende de introductie van chloroform een essentiële stap in het medische toeëigeningsproces en versterkte de medische autonomie ten opzichte van de eigen autonomie over het lichaam. Waar eerst secties op dode lichamen de anatomische kennis moesten vergroten, konden nu operaties op levende onder narcose gebrachte lichamen hetzelfde doel dienen.¹⁶

Het voorbeeld van de chloroform laat zien dat in het proces van betekenisgeving van het lichaam materiële factoren een rol spelen. Door het lichaam te historiseren blijkt dat medische procedures of interventies een onmisbare materiële basis hebben gevormd voor beheersing en vormgeving van het lichaam. Veel procedures zijn in onze tijd zo'n vanzelfsprekend onderdeel van het medisch handelen zoals het lichamelijk onderzoek waarin mensen worden bevoeld, bekeken, beklopt of beluisterd. Het is dan ook een verrassende uitkomst als blijkt dat in de achttiende eeuw een dokter nauwelijks lichamelijk onderzoek deed. Het medisch consult was zelfs niet eens altijd op persoonlijk contact gestoeld, maar verliep ook schriftelijk via brieven of een bode.

Dit blijkt uit de baanbrekende studie van de Duitse historica Barbara Duden naar het achttiende-eeuwse lichaam: *The woman beneath the skin*. In 1982 stuitte Duden bij toeval op acht dikke delen getiteld *Weiberkrankheiten*, afkomstig van de Duitse dokter Johann Storch, die aan het begin van de achttiende eeuw ongeveer achttienhonderd ziektegeschiedenissen van vrouwen had opgetekend. Hoewel ze geschreven waren door een mannelijke dokter, meende Duden de persoonlijke verhalen van honderden verschillende vrouwen te horen.

In tegenstelling tot het anachronistische geschiedverhaal *A history of women's bodies* van de Canadese historicus Edward Shorter, die het vrouwelijk lichaam opzadelde met een a-historische en universele connotatie, levert de historiserende aanpak van Duden iets wezenlijk nieuws op. Het laat zien dat alvorens medische definiëring plaatsvond, vrouwen niet in medische termen over hun lichaam spraken, maar beschikten over een rijkheid aan taal en beelden om hun pijn en ziekteverschijnselen te verwoorden.¹⁷ Juist omdat een arts geen lichamelijk onderzoek verrichtte, moest hij zijn informatie halen uit de taal waarmee vrouwen hun klachten voorlegden, en op basis daarvan zijn behandeling vaststellen. Dit betekent dat in de achttiende eeuw het verhaal van de zieke zelf centraal stond en medische definities een ondergeschikte rol speelden.

16. De wetenschappelijke (geneeskundige) methode om kennis over het lichaam te vergaren wordt door Jordanova geanalyseerd aan de hand van de metaforische betekenis van ontsluiten (*unveiling*). Door de personificatie van vrouwen met natuur vormde het vrouwelijk lichaam het aangewezen lichaam om alle geheimen der natuur te ontsluiten. Door verloskundigen en gynaecologen kon het anders-zijn van vrouwen worden geëxploreerd. Jordanova, 'Natural facts: an historical perspective on science and sexuality', in: Idem, *Sexual visions*, pp. 19-43.

17. Duden, *The woman beneath the skin*, p. 87.

Tevens ontsluit historisch onderzoek naar het lichaam onbekende betekenissen. Zo figureerde de huid in de achttiende eeuw volgens Duden niet als een 'natuurlijke' grens. De huid zelf was van binnenuit doordringbaar en had net als andere lichaamsopeningen een uitscheidingsfunctie: het fungeerde als een uitwisseling tussen het binnenste en het buitenste. Het lichaam werd als één geheel gezien waarvan de doorstroming gestimuleerd kon worden door de mogelijkheid om het lichaam vrijwel overal te openen zoals bij aderlating. Door de vele onbekende betekenissen zijn achttiende-eeuwse ziekteverhalen niet te plaatsen met behulp van moderne medische concepten. Pas toen Duden het moderne anatomisch-fysiologisch denken had losgelaten, kon zij begrijpen dat lichamelijke verschijnselen in ruimere zin geïnterpreteerd werden. Men schreef bijvoorbeeld grote invloed op het lichaam toe aan sociale en klimatologische omstandigheden. Een plotselinge regenbui kon het bloed doen afkoelen, naar binnen drijven en een stagnatie veroorzaken.¹⁸ Dit soort opvattingen geeft aan dat lichamelijke, zoals de afscheidingen, de vochten en de uitscheidingen, niet als strikte fysiologische processen werden beschouwd.

Op dit punt biedt ook *Sexual visions* van Jordanova aanknopingspunten. Zij beschrijft dat ziekte en gezondheid begrepen werden in relatie met omgevingsfactoren. Derhalve was de taal van de fysiologie gebaseerd op zowel biologische, psychologische als sociale concepten. Het veronderstellen van een sterke onderlinge wisselwerking tussen de categorieën lichaam en geest bepaalde volgens Jordanova dan ook het denken over ziekte. Een lichamenlijk verschijnsel als koorts bracht emotionele en intellectuele veranderingen teweeg, terwijl omgekeerd verschijnselen als woede en angst sterke lichamenlijke gevolgen veroorzaakten.¹⁹

Omdat het achttiende-eeuwse lichaam nog niet medisch gedefinieerd was, valt na te gaan hoe het nieuwe lichaamsconcept zich ontwikkelde in samenhang met de nieuw te vormen maatschappij. Duden geeft een frappant voorbeeld van de wederzijdse beïnvloeding tussen de vormgeving van het individuele en het sociale lichaam. De stroming van het bloed als een circulatie werd voor het eerst beschreven door de zeventiende-eeuwse Engelsman William Harvey (1578-1657). Volgens Duden werd Harvey in zijn tijd niet zozeer geprezen om zijn beschrijving van de bloedsomloop, als wel als degene die het circulatiebegrip rond 1750 in de economie, de natuurwetenschappen en de journalistiek mede had geïntroduceerd. Het was een revolutionaire gedachte dat bloed (geld) in omloop kan zijn zonder een begin- of eindpunt te kennen. Het circulatiebegrip ging model staan voor een maatschappij waar goederen moeten circuleren.

Hierbij aansluitend laat ook het essay van Sally Shuttleworth in *Body/politics* zien hoe medische begrippen functioneerden in het negentiende-eeuwse

18. Ibidem, p. 140.

19. Jordanova, 'Natural facts', aldaar pp. 26 en 27.

vertoog over de laissez-faire-economie.²⁰ Zo maakte de Engelse filosoof Herbert Spencer (1820-1903) in zijn theoretisch model van het economisch systeem gebruik van een analogie tussen de circulatie van het lichaamsbloed en die van het geld. Net als het bloed onbelemmerd in een gezond lichaam moet kunnen circuleren, zo moest in het economische systeem elke blokkade of interventie vermeden worden. Om een sociaal gezond systeem te creëren diende elke overheids-inmenging achterwege blijven.

En omgekeerd werd het lichaam zelf weer beschreven in termen die ontleend waren aan het productieproces. In haar essay in *Body/politics* over wetenschap en het vrouwelijk lichaam haalt Emily Martin aan hoe begin 1900 het functioneren van het lichaam beschreven werd in metaforen ontleend aan hygiënische en veiligheidsvoorzieningen in een stad.²¹ Het zenuwstelsel bijvoorbeeld werd vergeleken met een telefoonnetwerk dat in staat is om alarm te slaan bij dreigend gevaar. Het lymfestelsel zou als een uitgebreid politiecorps criminele elementen kunnen uitschakelen. De ontelbare lichaamscellen figureren als kleine chemische fabriekjes waarin het ruwe materiaal omgezet kan worden in een eindprodukt dat onmisbaar is voor het leven. Zoals soortgelijke industrieën vaak gegroepeerd zijn in bepaalde districten, zo zouden cellen verzameld zijn in de grote lichaamsorganen die als lokale fabriekscentra produkten produceren.

Politisering van het lichaam

Wat voor nut heeft het om verschillende wetenschappelijke vertogen over het lichaam bloot te leggen? Het laat zien dat er veel meer aan de hand is dan alleen een beschrijving. De inleiding van *Body/politics* spreekt van het vrouwelijk lichaam als een slagveld waar vele sociale kwesties beslecht worden. De bundel benadrukt de politieke relevantie van de relatie tussen wetenschap en het vrouwelijk lichaam en de politieke consequenties van een wetenschappelijke (medische) beheersing van het lichaam. Politisering betekent bij hen op zoek gaan naar andere betekenissen dan wetenschappelijke representaties als mogelijkheid om feministisch te interveniëren. Maar vooral, dat definiëring van het lichaam een politieke kwestie is.

Zo stelt Martin bijvoorbeeld de gevolgen vast van een wetenschappelijke verwoording van voortplantingsfuncties in produktietermen. Analooq aan het productieproces dat een produkt moet opleveren, zou het doel van de ovulatie (het loslaten van het eitje) de bevruchting moeten zijn. Als het 'getransporteerde' eitje zich niet implant in de baarmoeder, wordt dat in destructieve termen benoemd: het hele hormonale bouwwerk stort in en de desintegratie, de menstrua-

20. Shally Shuttleworth, 'Female circulation: medical discourse and popular advertising in the Mid-Victorian Era', in: Jacobus, Fox Keller en Shuttleworth (red.), *Body/Politics*, pp. 47-69.

21. Emily Martin, 'Science and women's bodies: forms of anthropological knowledge', in: Jacobus, Fox Keller en Shuttleworth (red.), *Body/Politics*, pp. 69-83.

tie dient zich aan. In een modern fysiologisch leerboek vond Martin dit symbolisch samengevat in de verwijzing naar de klassieke opvatting 'Menstruatie is de baarmoeder die huilt om het gemis van een baby'. De menstruatie wordt dus geconstrueerd als een gebeurtenis ontstaan uit falen: als een mislukte productie. Deze negatieve beschrijving staat in sterk contrast met de positieve terminologie van mannelijke zaadproductie. Bewondering blijkt uit de formulering dat er een 'opmerkelijke' cellulaire omzetting plaatsvindt van spermatocyt naar volwassen spermacel en dat er een 'verbazende' hoeveelheid sperma wordt geproduceerd. De medische representaties zijn dus allesbehalve sekseneutraal.²²

Zo plaatst Sally Shuttleworth de wetenschappelijke kennisvorming over menstruatie tegen de achtergrond van een ideologisch klimaat van opkomende arbeidsdeling.²³ Als historische bron gebruikte ze populaire medische advertenties van halverwege de negentiende eeuw. Menstruatietheorieën verbindt Shuttleworth met sociale en economische theorieën. Lange tijd werd in de medische theorie geen onderscheid gemaakt tussen menstruatiebloed en ander bloed. De menstruatie werd gezien als een lozing van het teveel aan bloed en als een zuivering van het aderlijke bloed. Tot 1850 bleven de menstruele cyclus en de rol van de eierstokken onverklaarbaar, en werd menstruatie beschouwd als teken van vruchtbaarheid. De medische betrokkenheid bij de vrouwelijke cyclus van met name vrouwen uit de middenklasse richtte zich vooral op de gevaren van een mogelijk achterblijven (obstructie) van het menstruatiebloed. Dit werd beschouwd als het onderdrukken van seksuele energie met onvruchtbaarheid als gevolg. Shuttleworth legt een verband tussen het Spenceriaanse economische model waarin het begrip 'verspilling' een centraal principe vormde, en de medische obsessie voor obstructie van menstruatiebloed. Het achterblijven van menstruatie betekende een overdaad van bloed dat niet efficiënt gebruikt werd (voor bevruchting). Deze materiële verspilling zou vrouwen zowel ziek, 'gek' als steriel maken. Mannelijke gezondheid zou bedreigd worden door masturbatie waarbij zaad dat tot bevruchting moest leiden, verspild werd. Deze visies worden volgens Shuttleworth gemarkeerd door een cruciaal sekse-onderscheid. Mannelijke gezondheid heeft baat bij zelfbeheersing: seksuele uitscheiding (zaad) moet *in* het lichaam blijven. Vrouwelijke gezondheid wordt bevorderd als de overvloed aan bloed zich *uit* het lichaam verwijdt. Dit vergde van mannen en vrouwen echter een tegengestelde inspanning. Mannen moesten zich mentaal sterken om zich te beheersen, vrouwen moesten zich vooral *niet* te veel inspannen. Shuttleworth concludeert dat de nutteloze en luxueuze levensstijl van vrouwen uit de middenklasse niet alleen een direct uitvloeisel was van de sociale arbeidsdeling, maar tevens een produkt van een medische zienswijze die deze groep vrouwen op grond van hun biologisch lichaam voorschriften opleg-

22. Veel van de achttiende- en negentiende-eeuwse medische representaties van het vrouwelijk lichaam zijn tot op heden gangbaar. Jordanova, 'Medical images of the female body', in: Idem, *Sexual visions*, pp. 134-160.

23. Shuttleworth, 'Female circulation'.

de om vooral zo rustig mogelijk te leven. De medische definiëring van menstruatie, afgeleid van economische principes van doelmatigheid, leidde tot een problematische verhouding van vrouwen tot hun menstruatie. In tegenstelling tot het mannelijke, blijkt het vrouwelijke reproductiesysteem in de classificatie van zowel lichamelijke als psychiatrische ziektes hoog te scoren. De lijst van specifieke vrouwenziekten van amenorroe (wegblijven van de menstruatie) tot leukorroe (witte vloed) en chlorosis (bloedarmoede), zegt volgens Shuttleworth meer over een bijna hysterische mannelijke fixatie op vrouwelijke uitscheidingen, dan over die secreties op zich. Tot de psychische stoornissen behoorden amenorroemanie, zwangerschapsmanie, kraambedmanie en borstvoedingsmanie. Er was geen vergelijkbare lijst van het mannelijke reproductieve systeem. Spermatrorroe (zaadvloed) had wel de medische aandacht, maar vormde geen onafhankelijke oorzaak van specifieke mannelijke ziekten of vormen van 'gekte'.

Uit de analyse van Shuttleworth blijkt dat de cyclussen van productie en reproductie herhaaldelijk met elkaar worden verbonden en vergeleken. De negentiende-eeuwse obsessie met de pathologie van de baarmoederlijke economie had alles te maken met sociale ideeën rond arbeidsdeling. Noties van sekseverschillen als het ging om ziekten van de voortplantingsorganen boden de ideologische onderbouwing om het biologische vrouwelijk lichaam als ongeschikt voor beroepsarbeid te classificeren.

Ook in de boeiende bijdrage van Paula Treichler over de verloskunde wordt aannemelijk gemaakt dat ideologische, materiële en wetenschappelijke praktijken elkaar ontmoeten op het terrein van het vrouwelijk lichaam.²⁴ Door de achttiende-eeuwse transformatie zijn talloze concepten van het lichaam geschrapt. In de negentiende eeuw worden vanuit een doelmatigheidsvisie zoals bij menstruatie, lichamelijke verschijnselen medisch gedefinieerd. Aan de hand van de huidige crisis rond de baringspraktijk in de Verenigde Staten, analyseert Treichler hoe het proces van betekenisgeving daar is verlopen en hoe bepaalde betekenissen omgezet zijn in dominante definities. Alvorens het lichaam kan worden gemonopoliseerd, moet het eerst worden gedefinieerd. Door de opkomst van geboortecentra kwam de medische definiëring die het baren onlosmakelijk aan het ziekenhuis verbonden had, onder druk te staan. De crisis van de baringspraktijk kan een mogelijke kentering teweegbrengen waardoor nieuwe betekenissen terrein kunnen winnen.

Dat de baringspraktijk in Amerika onderwerp van controverses is, is nauwelijks te merken aan het stabiele statistische beeld: 98% van de kinderen komt in het ziekenhuis onder toezicht van artsen ter wereld. Door het baren als een medisch gebeuren, als een ziekte te definiëren, wordt voor bijna drie miljoen vrouwen per jaar bepaald dat zij in het ziekenhuis moeten bevallen. Een 'high

24. Paula A. Treichler, 'Feminism, medicine, and the meaning of childbirth', in: Jacobus, Fox Keller en Shuttleworth (red.), *Body/Politics*, pp. 113-139.

risk'-gebeuren als een bevalling zou alleen klinisch en met een grote mate van medische interventie veilig kunnen geschieden. Inmiddels was dat principe al door de tijd achterhaald. Het Amerikaanse verloskundige systeem gaf geen betere resultaten dan dat van andere landen met minder hospitalisatie. De definities die in het bevallingsdebat worden ingebracht zijn naar gelang de belangengroepering van medische, feministische of economische aard. Dit levert respectievelijk definities op van het baren als een medisch gebeuren, een natuurlijk proces of een marktprodukt. Deze drie partijen gaan met elkaar in de clinch om nieuwe betekenissen ingang te doen vinden. Het probleem rond de huidige bevallingspraktijk is volgens Treichler niet zozeer de medicalisering maar de *monopolisering*. In haar visie is dat monopolisering van professionele autoriteit, van materiële bronnen en van wat zij noemt 'talig kapitaal' (linguistic capital), de macht om bepaalde definities van baren te bekrachtigen en te vestigen. En daarbij te zorgen dat deze definities worden ondersteund door en opgenomen in gezondheidszorg- en economische instellingen. Zij onderscheidt daartoe *betekenis* van *definitie*. Een betekenis kan heel verschillend zijn, afhankelijk van een subjectieve beleving. Bij een definitie is een keuze gemaakt tussen verschillende betekenissen. Als definitie fungeert dan ook één betekenis die wordt vastgelegd en afgegrensd. Door dit onderscheid te maken kunnen definities beschouwd worden als constructies van een complex cultureel proces, als wettelijke vastlegging van bepaalde betekenissen die handelingsbevoegdheid verlenen over – in dit geval – zwangerschap en bevalling.

Dit proces illustreert Treichler aan de hand van de oprichting van het geboortecentrum Maternity Center Association (MCA) in 1975 in New York. In dit centrum konden vrouwen in een huiselijke omgeving omringd door familie bevallen, en zo'n twaalf uur na de bevalling met de baby vertrekken. Het door een vroedvrouw opgerichte centrum werd juichend begroet door feministen. Artsen verafschuwden het daarentegen als strijdig met moderne verloskundige principes. Het geboortecentrum werd, net als de controversiële thuisbevallingen, gelijkgesteld met kindermishandeling. Over het opmerkelijke succes van het vrij gevestigde Newyorkse geboortecentrum was iedereen verrast. De vele verklaringen zoals economische veranderingen, invloed van vrouwen- en consumentenbeweging, stijgende verloskundige kosten of nieuwe politieke allianties, waren onbevredigend. Treichler schrijft het succes toe aan het gevoerde beleid van de vroedvrouw-directeur die het model van het geboortecentrum zowel aantrekkelijk wist te maken voor beleidmakers en verzekeraars als voor zwangere vrouwen. De manier van baren in het geboortecentrum voegde nieuwe betekenissen toe zonder de oude betekenis van een veilige ziekenhuisbevalling te verwerpen. De vroedvrouw-directeur kreeg gedaan om, in de woorden van Treichler, 'talig kapitaal' te mobiliseren waardoor het centrum bestaansrecht verkreeg en opgenomen werd in reglementen, contracten met verzekeringsmaatschappijen, ambulances en eerste-hulpposten. Vroedvrouwen in het geboortecentrum kregen bevoegdheid over het baren, waardoor deze vorm als definitie werd ge-

codificeerd en toegevoegd aan bestaande praktijken. De vele klachten van barrende vrouwen zelf over de ziekenhuisbevalling hadden niet kunnen bewerkstelligen wat met de oprichting van het centrum wel gebeurde.

Tenslotte

De besproken literatuur biedt veel aanknopingspunten om oude visies op het lichaam te herzien. Het wordt tijd om Het Lichaam, dat met de statusverheffing van de geneeskunde in de negentiende eeuw achter gesloten medische deuren verdween,²⁵ weer tevoorschijn te halen. Nelly Oudshoorn heeft beschreven hoe juist vanuit strategische overwegingen – om biologisch-deterministische claims te vermijden – het lichaam halverwege de jaren zeventig verwezen is naar het domein van de biologie. Sociale wetenschappers bemoeiden zich sindsdien niet met het (fysieke) lichaam. Het verkreeg daarmee het kenmerk van een a-historisch en onveranderlijk gegeven.²⁶ Juist door het lichaam te historiseren en te politiseren kan de onderlinge relatie tussen sekse en gender, en daarmee de verwevenheid tussen het biologische en het sociale, worden geproblematiseerd en geanalyseerd. Zo ondergraaft Oudshoorn de notie van het natuurlijke, biologische lichaam en verbindt daaraan de oproep om Het Lichaam als apart onderzoeksterrein in het leven te roepen.²⁷

De tijd is aangebroken om het (fysieke) vrouwelijke lichaam te rehabiliteren, en de relatie vrouwen en geneeskunde opnieuw te bezien.

25. Jordanova, 'Medical images', pp. 136 e.v.

26. Nelly Oudshoorn, 'Sekse als natuur of cultuur', in: *Het Debat: Vrouwenstudies en het vrouwenlichaam*, themanummer van het *Tijdschrift voor gezondheid en politiek* 9 (1991), nr. 2, pp. 21-25.

27. Nelly Oudshoorn, *Beyond the natural body. An archeology of the origins of the hormonal body*. Londen (Routledge) 1993.

Proefschriftfragmenten

Joke Hermes

Easily put down

Women's magazines, readers, repertoires and
everyday life

Joke Hermes promoveerde op 13 mei 1993 aan de Universiteit van Amsterdam. Een handelseditie van haar proefschrift zal in 1994 verschijnen bij Polity Press, Cambridge (GB).

Hermes vraagt zich af hoe vrouwenbladen betekenisvol worden voor lezers v/m in de context van het dagelijks leven. Ze hield diepte-interviews met tachtig lezeressen en lezers (69 Nederlandse en 11 Britse) over het hele scala aan bladen dat door deze informanten als 'vrouwenblad' werd gedefinieerd.

De inzet van het boek is het ontwikkelen van een theoretisch perspectief waarin niet zozeer de tekst centraal staat maar het alledaagse, soms vrijwel betekenisloze gebruik van populaire media en waarin populaire cultuur niet alleen wordt gewaardeerd als Hoge Cultuur *manqué* maar ook op haar eigen merites als 'ontspanning tussendoor'.

Het onderstaande fragment is ontleend aan hoofdstuk 5, 'Portret van anderhalve lezeres'.

De inzet van dit hoofdstuk – gebaseerd op en in samenspraak met lange fragmenten uit de interviews – is simpelweg dat het lezen van vrouwenbladen onlosmakelijk verbonden is met alledaagse routines. In hoofdstuk 4 liet ik zien dat vrouwenbladen vooral gewaardeerd worden omdat ze makkelijk kunnen worden weggelegd: vrouwenbladen lezen is een routine-activiteit die weinig prioriteit heeft. Wat betreft de inhoud bleken lezeressen en lezers met name twee repertoires te gebruiken: het *repertoire van praktische kennis* en het *repertoire van emotioneel leren en begrijpen*. Beide repertoires draaien om fantasieën van perfectie en beheersing. Het ene repertoire gaat vooral om controle over praktische zaken (in je fantasie iemand zijn die altijd weet hoe een lastige vlek verwijderd moet worden, iemand die nooit verlegen zit om een lekker recept of een leuk uitgaansidee). Het andere repertoire gaat om de drama's die mogelijkwerwijs de veiligheid van de dagelijkse routines zouden kunnen verstoren, zoals de dood van een kind, een scheiding of een dodelijke ziekte. Het eerste repertoire gaat om 'recept'-kennis, het andere repertoire suggereert dat begrip een vorm van kennen is. Weet hebben van de ervaringen van andere mensen kan het gevoel

geven dat je voorbereid bent en dat het, als je weet wat je te wachten staat, allemaal minder moeilijk zal zijn of zelfs voorkomen kan worden. Vrouwenbladen kunnen zo een (tijdelijk) gevoel van macht en beheersing geven, ook al doen ze dat niet altijd, zoals de kritiek van lezeressen duidelijk maakt. De kritiek varieert van teleurstelling over een enkel recept tot en met teleurstelling over een heel genre. Mijn moeders verhaal is een extreem voorbeeld van zowel het gevoel van beheersing en veiligheid als van het gevoel van teleurstelling. Haar verhaal maakt met name duidelijk dat vrouwenbladen geen enkele steun bieden op het moment dat alledaagse routines in elkaar storten, in haar geval als gevolg van een scheiding. Integendeel, de bladen kunnen een lezeres er dan juist aan herinneren dat ze niet in staat was haar huwelijk in stand te houden. Vrouwenbladen kunnen het gevoel geven dat lezen over rampen en je voorstellen hoe je rampen zou weten te keren of te beheersen, een manier is om de ramp in zijn geheel te voorkomen; in het werkelijke leven ligt dat heel wat minder makkelijk.

De twee portretten van lezeressen in dit hoofdstuk maken duidelijk dat vrouwenbladen niet altijd betekenis hebben, in de zin dat ze belangrijk zijn en relevante kennis of interpretatiekaders bieden. Repertoire-analyse richt zich op de structuur van betekenisproductie en gebruikt daarvoor fragmenten uit interviews. Daardoor heeft repertoire-analyse weinig oog voor lezeressen. De veranderende investeringen van lezeressen in de bladen blijft onzichtbaar, net zoals lezeressen zelf, die worden gereduceerd tot een aantal korte citaten in verslagen van het onderzoek. Alleen vanuit kennis over het dagelijks leven en de levensgeschiedenis van lezeressen wordt het duidelijk dat vrouwenbladen niet altijd evenveel betekenis hebben. Verbondenheid met een blad kan om allerlei redenen voor kortere of langere tijd inzakken. Het portretteren van lezeressen laat aan de ene kant zien dat het voor een lezeres niet nodig is om te reflecteren op vrouwenbladen als genre op het niveau van de dagelijkse routines waar vrouwenbladengebruik een onderdeel van is. (Bladen kunnen gebruikt worden zonder dat je daarbij of daarover hoeft na te denken.) Aan de andere kant maken portretten duidelijk hoe het lezen van vrouwenbladen gebonden is aan specifieke periodes in iemands leven (of het nu gaat om periodes van een paar jaar of van enkele decennia) en hoe lezeressen door de tijd heen vaste ideeën ontwikkelen over wat een vrouwenblad is en hoe ze eruit (zouden) moeten zien. (...)

Het portret van mijn moeder als lezeres en als jonge vrouw wordt gevolgd door excerpten uit interviews met een vrouw die ik Joan Becker zal noemen. Joan ontmoette ik in 1987 tijdens een groepsinterview over de Boeketreeks, georganiseerd door een groep studentes als onderdeel van een onderwijsprogramma. Indachtig haar enthousiasme en openheid tijdens dat interview, belde ik haar op om te vragen of ze misschien ook vrouwenbladen las en of ik haar, in dat geval, kon komen interviewen. Aldus geschiedde in januari 1989. Een klein jaar later interviewde ik haar opnieuw. Het zal duidelijk zijn dat ik over Joan veel minder

weet dan over mijn moeder. Uit haar verhalen maak ik op dat er belangrijke verschillen zijn tussen haar levensgeschiedenis en die van mijn moeder, maar er is ook een aantal belangrijke overeenkomsten ter aanvulling van de repertoire-analyse in het vorig hoofdstuk. Het gaat me om de rol die de vrouwenbeweging en het feminisme hebben gespeeld in de manier waarop vrouwen zichzelf zien en waarderen. Hoewel je kan twisten over de mate waarin, is het in ieder geval zo dat als gevolg daarvan de inhoud en toon van vrouwenbladen veranderden net zoals de verhouding tussen lezeressen en bladen. Mijn moeders gevoelens over het feminisme hebben door de jaren heen een enorme verandering ondergaan, ruwweg van ambivalentie (begin jaren zeventig) tot en met sympathie (nu). Haar gevoelens over vrouwenbladen zijn minstens evenveel veranderd, hoewel niet in directe relatie tot haar band met het feministisch ideeëngoed, zoals de citaten in dit hoofdstuk duidelijk zullen maken. Joans gevoelens over de vrouwenbeweging en het feminisme worden niet zozeer gekenmerkt door ambivalentie alswel door een verdedigende houding. Scherper dan mijn moeder ziet ze dat het feministisch ideeëngoed en vrouwenbladen worden voorgesteld als elkaars natuurlijke vijand, hetgeen ze voor vrouwenbladen zoals *Margriet* en *Libelle* nu (eind jaren tachtig) absoluut niet meer gepast vindt.

(Na een lange periode waarin ze geen vrouwenbladen las, leest mijn moeder nu zowel *Margriet* als de *Opzij*, die wat haar betreft in elkaars verlengde liggen. Ter afsluiting twee korte interviewfragmenten.)

‘Toen ben ik op een gegeven moment de *Margriet* weer gaan kopen. (...) Ze hebben bijvoorbeeld die pagina met verhalen van Hankie Bauer over haar drie dochters en dat is zo leuk, hoe ze daarmee omgaat. Dat gevoel van machteloosheid: oh hemel wat te doen, dit of dat. En dan gokt ze maar wat en soms is dat goed en soms gaat het helemaal mis en ik kan me zo goed voorstellen hoe dat gaat.’

‘Ik kijk echt uit naar de nieuwe *Opzij*. Sinds kort heb ik een abonnement. Ik herken daar een boel in dat me bevestigt in hoe ik me voel. De dingen die ik heb gedacht of gevoeld, die staan daar zomaar zwart op wit! Zelfs nu ik erover zit te praten word ik even helemaal koud: die vrouwen zeggen dat toch allemaal maar zo. Van *Margriet* verwacht ik minder en een blad als *Nouveau* is vooral mooi om door te bladeren. Maar ik trek me echt wat aan van wat *Opzij* te zeggen heeft.’

Liesbeth Bervoets

Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid

De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in
het sociaal werk in Nederland rond de
eeuwwisseling

Woensdag 2 juni 1993 promoveerde Liesbeth Bervoets in Wageningen op een proefschrift over de wordingsgeschiedenis van het sociaal werk in Nederland. In de dissertatie wordt een aantal ingesloten theoretische en sociaal-historische noties over het sociaal werk van commentaar voorzien. In het hieronder afgedrukte fragment gaat het om de vraag in welk opzicht de these van het beschavingsoffensief de geschiedenis van het sociaal werk te kort doet. Het fragment is afkomstig uit de inleiding. Het IISG zal in het najaar de handelseditie van het proefschrift uitgeven.

Sociale opvoeding van wie?

Wie zich verdiept in het ontstaan van het sociaal werk in Nederland, komt er al spoedig achter dat sinds de jaren tachtig van deze eeuw de these van het 'burgerlijk beschavingsoffensief' toonaangevend is in de geschiedschrijving van het sociaal werk. Geïnspireerd door Verlichtingsidealen gaan sociaal bewogen burgers zich, volgens de benadering van het beschavingsoffensief, in de loop van de negentiende eeuw intensief met de 'verheffing' van hun minder fortuinlijke medeburgers bemoeien. Daarnaast zijn angst voor de groeiende politieke bewustwording van de arbeidersklasse en de behoefte aan een beter opgeleid, een gezond en gedisciplineerd arbeidsleger, belangrijke drijfveren voor de burgerij om zich intensief met de levenswijze van de vierde stand te gaan bemoeien.

Het samentrekken van het sociaal werk met andere verlicht-liberale initiatieven onder de noemer van beschavingsoffensief laat echter geen ruimte om verschil te maken tussen de zelfvoldane weldadigheid van vroeg-negentiende eeuwse verlichte filantropie en de schuldbewuste laat-negentiende-eeuwse aanpak van de sociale kwestie, die onder invloed van nieuwe sociaal-wetenschappelijke denkbeelden over de samenhang tussen mensen en hun maatschappelijke omgeving tot stand kwam. Het vooruitstrevend-liberalisme van Thorbecke en vervolgens van Van Houten verbleekte in confrontatie met een garde van jonge liberalen die vanwege hun preoccupatie met de sociale kwestie ook wel als sociaal-liberalen worden aangeduid. Het is dit sociaal-liberalisme en zijn buitenlandse equivalenten, dat Mercier en andere sociaal-werkpioniers in de richting van een wetenschappelijke benadering van de sociale kwestie stuwde.

De hang naar wetenschappelijkheid in het sociaal werk wordt genegeerd, terwijl sociale hervormers in het algemeen en de sociaal-werkpioniers in het bijzonder de wetenschappelijke aanpak van het armoedevraagstuk hoog in hun vaandel hadden staan. Door aan deze aspiraties voorbij te gaan, komt men niet meer toe aan de vraag hoe een natuurlijke affiniteit met en een wetenschappelijke aanpak van de sociale kwestie zich met elkaar laten rijmen.

Het tweede bezwaar van de beschavingsoffensief-these is dat het de tegenstelling tussen klassen en seksen tot uitgangspunt neemt, zodat niet meer onderzocht wordt hoe aan de klassen- en seksenverhoudingen vorm en betekenis wordt gegeven. Daardoor blijft onderbelicht op welke manier het sociaal werk en de sociaal-liberale hervormingsbeweging waar het uit voortgekomen is, hebben bijgedragen aan de herdefiniëring van sociale verhoudingen tussen mannen en vrouwen, arm en rijk, staat en burger. In dit opzicht bestaat er een opvallende continuïteit tussen de beschavingsoffensief-these en marxistisch geïnspireerde geschiedenissen van het sociaal werk. Omdat sekse geen onderwerp van conceptuele reflectie is in marxistisch onderzoek naar sociaal werk, ontbreekt ook het besef dat het formuleren van professionele aspiraties in een specifiek, aan de professies ontleend idioom voor vrouwen in het sociaal werk op zijn zachtst gezegd opmerkelijk is. Alleen Parry en Parry merkten in hun onderzoek naar het sociaal werk in Engeland terloops op dat het sociaal werk zich aanvankelijk aan de klassieke professies¹ spiegelde en tegelijkertijd een beroep deed op religieuze en huiselijke waarden. Het sprak voor de auteurs vanzelf dat de voorkeur van sociaal-werkpioniersters voor het professionalisme verband hield met hun klassepositie, terwijl zij de religieuze en huiselijke oriëntatie aan het vrouw-zijn van sociaal werksters in spé relateerden. Het bezwaar van dit patroon, dat steeds terugkomt in de theorievorming over vrouwenberoepen, is dat klasse en sekse als het ware bij voorbaat worden ingelezen: de onderzoeker trekt eigenbelang, professionalisme en wetenschappelijkheid direct samen met klasse, en altruïsme, religie, het persoonlijke en het sociale met vrouwelijkheid, zonder te onderzoeken in welke context en met welke invulling deze begrippen verschijnen.

Evenals de beschavingsoffensief-benadering bouwde menige marxistische analyse van de ideologische grondslagen van het sociaal werk aan het eind van de jaren zestig voort op de oude socialistische aversie tegen liberale inmenging in de sociale kwestie: het sociaal werk als zachte heelmeeester van kapitalistische kwalen. Onderzoek naar het ontstaan van het sociaal werk in Nederland bleef dan ook voor een groot deel gevangen in de negentiende-eeuwse scepsis over de 'individualisering van armoede'. Vooral sociale hervormsters zijn geportretteerd als 'grandes dames', met stellige ideeën over het gebrek aan moraliteit in de volksklasse. Door deze scepsis blijft aan het oog onttrokken dat collectieve sociale zorg en individuele hulpverlening in het sociaal-liberale denken in el-

1. N. Parry en J. Parry, 'Social work, professionalism and the state', in: N. Parry, M. Rustin en C. Satyamurti (red.), *Social work, welfare and the state*. Londen (Hutchinson) 1979.

kaars verlengde liggen: zonder goede collectieve voorzieningen was individuele hulp zinloos, terwijl omgekeerd de verhoging van de levensstandaard de volksklasse niet automatisch meer zelfredzaamheid bracht:

‘Individualism was by no means a simple creed feeding a belief in self-interest and self-help. Indeed, by the early twentieth century, individualism in the sense of holistic social work with the individual in his or her family context, undertaken with the aim of producing a fully participative citizen, could even coexist with a measure of state collectivism.’²

Vooruitstrevend-liberalen gaven een eerste aanzet tot sociale regelgeving en brachten tevens een veranderingsproces op gang, waarin ook burgerlijke bestedingspatronen en (vrouwelijke) levensstijlen ter discussie kwamen te staan. Vanuit dit gezichtspunt bezien richtte het sociaal werk zich niet alleen op de opvoeding van ‘de mingegeoden’, maar evenzeer op het aankweken van sociaal gevoel in eigen kring. Voor het idee dat volksopvoeding ook en misschien wel in de eerste plaats zelfopvoeding en onderwerping aan de ‘tucht van de niet-vrijblijvende arbeid’ vergt, bestaat in de notie van het beschavingsoffensief geen ruimte.

De opleiding tot sociaal werk is een duidelijke exponent van de opvoeding tot sociale verantwoordelijkheid in eigen kring.

2. J. Lewis, *Women and social action in Victorian and Edwardian England*. Aldershot (Edward Elgar) 1991, p. 1.

Verslagen van bijeenkomsten

Babs Boter en Isabel Hoving

The point of theory

Internationaal congres

Amsterdam, 10-13 januari 1993

In haar befaamde artikel 'The Race for Theory'¹ somt de Afrikaans-Amerikaanse critica Barbara Christian de gevolgen van de 'theorie-wedloop' venijnig op: intimidatie van buitenstaanders, monddood maken van velen, devaluatie van vele vormen van kennis. Theorie is volgens haar verworden tot een verbruiksartikel dat mede bepaalt of men aan een academische instelling aangenomen wordt en promotie kan maken, en of men überhaupt wordt gehoord. Dat het wantrouwen tegen theorie wijdverbreid is, hoewel niet altijd even politiek gemotiveerd, bleek uit enkele reacties op de oproep voor het congres 'The Point of Theory'. Mieke Bal en Inge Boer van het Belle van Zuylen Instituut in Amsterdam, de initiatiefneemsters van het congres, kregen van potentiële sprekers te horen dat ze niet wisten wat ze met theorie aan moesten, of dat ze er tegen waren, of er zelfs 'als de dood voor'.

In haar oratie 'Als de dood, theorie en het avontuur van de wetenschap', waaromheen het congres was georganiseerd, legde Mieke Bal uit dat zij en haar collega bij 'theorie' zeker *niet* dachten aan autoritaire en bedreigende algemene regels voor het bedrijven van wetenschap, maar aan 'een wat rommelig ogend samenspel van interdisciplinaire perspectieven uit de taalkunde, de literatuurwetenschap, de psychoanalyse, het feminisme, marxisme, structuralisme, deconstructie, antropologie en sociologie' (programmaboekje p. 5). Een samenspel dus, geen compleet en kant en klare 'vreemde taal' (oratie p. 22), of misschien zelfs 'geheimtaal' (ibidem, p. 23), die beheerst moet worden. Theorie is 'geen taal, geen ding, geen geheel. Het is een manier van omgaan met onderzoeksobjecten' (ibidem, p. 23).

Dat er uiteindelijk toch veel personen bereid bleken om over theorie te spreken blijkt wel uit het programmaboekje dat als een Sinterklaascatalogus van een warenhuis een heerlijke verscheidenheid liet zien aan wetenschappers, onderwerpen en ideeën over theorie. Maar juist door die verscheidenheid was het verbazingwekkend dat het aantal zwarte sprekers zo goed als beperkt was gebleven tot één: Arjun Appadurai, hoogleraar in de antropologie en Zuidaziatische Studies aan de University of Chicago. Mieke Bal hoorde later van congresgangers dat het 'toch zo leuk was dat deze zwarte meneer ook was gekomen'. Wij vinden het eerder spijtig dat er niet meer zwarte sprekers te beluisteren waren, te meer omdat het congres zichzelf als 'crosscultural' en 'intercultural' had aangekondigd (programmaboekje p. 5).

De eerste sessie van het congres was zelfs expliciet gewijd aan het overschrijden van culturele grenzen. Antropologe Joke Schrijvers, de eerste spreekster, is van mening dat theorie omwille van theorie 'pointless' is (p. 14). Een Indiase activiste citerend zei zij: 'If knowledge does not lead to change it's of no use.' Volgens Schrijvers gaat het erom theorieën te creëren die 'to the point' zijn voor vrouwen uit 'het Zuiden', wier ervaringen en kennis vaak als niet ter zake doende worden beschouwd voor de wetenschap. Onder meer vanwege de vervreemdende en overheersende werking van (witte, westerse) theorie kan de dialoog tussen verschillende culturele wetenschappelijke praktijken moeilijk zijn, en is deze in veel opzichten nog niet werkelijk op gang gekomen, meende Schrijvers. Als antwoord op Boers lezing over 'boundary blurring', 'cultural crossdressing' en 'ethnic transvestism' in de achttiende-eeuwse schilderkunst sprak Schrijvers zich uit voor een tweerichtingsverkeer. Het gaat er volgens haar niet alleen om grenzen te overschrijden naar 'de ander' toe, maar ook om 'de ander' de westerse academische grenzen te laten overschrijden. Verschillende vormen van kennis zouden met elkaar in contact *en* botsing moeten komen.

Aandacht voor het visuele vormde een rode draad door het congres heen. Johannes Fabian, antropoloog aan de Universiteit van Amsterdam, pikte de draad op die bij Inge Boer was blijven liggen,

en legde uit hoe hij theorie in relatie tot het visuele definieerde. Hij had *teoria* in het Grieks-Engelse woordenboek opgezocht en vond daar twee belangrijke, hiërarchisch verschillende betekenissen van theorie: aan de ene kant de blik, het plezier van de kijker, en het onderzoek, en aan de andere kant het schouwspel, de vertoning, de optocht. Theorie gaat daarom volgens Fabian niet alleen om 'vision', zoals de filosoof Richard Rorty beweert, maar ook om 'performance'. En wetenschappers moeten zich niet alleen bezighouden met beschouwingen, maar daarnaast ook met confrontaties. Fabian leek net zoals Schrijvers naar 'contact en botsing' te verlangen. Hierdoor kan de onnodige en onwenselijke scheiding tussen theorie en praktijk worden doorbroken.

Het thema van de blik stond eveneens centraal in de lezing van Kaja Silverman, hoogleraar retoriek- en filmwetenschap aan de Universiteit van Californië in Berkeley. Zij sprak over de film *Blade Runner*, die velen van ons de avond ervoor hadden kunnen bekijken. In haar gebruik van het Lacaniaanse model van de 'gaze' en 'look' bleek een blinde vlek te bestaan wat differentie betreft: zij suggereerde dat de belangrijke tegenstelling in de film, namelijk die tussen mensen en hun 'replica's', raciale en seksuele differenties overschaduwde en zelfs verouderd en achterhaald maakt. En dat terwijl er in de film een overduidelijk raciaal/etnisch bepaalde stereotypering bestaat.

Met haar overigens goed opgebouwde analyse leek zij (theoretische) punten te willen scoren met een film die precies bij haar theorie was gezocht. Hiermee maakte zij de tekst ondergeschikt aan de theorie, wat nou juist *niet* de 'point of theory' is. Verder bood haar presentatie geen ruimte voor vragen: alles werd wel erg definitief gesteld. Heel anders was dat bij de lezing van Marianne Hirsch, hoogleraar Frans en vergelijkende literatuurwetenschap aan het Dartmouth College, die haar lezing over het autobiografische subject in familiefoto's juist eindigde met allerlei zeer spannende en stimulerende vragen.

Silverman en Hirsch verwezen beiden, meer of minder kritisch, naar Lacans model van de blik ('look' en 'gaze'). De psychoanalyse was op het hele congres prominent aanwezig: deze twistappel

heeft zich blijkbaar ontwikkeld tot een stimulerend oriëntatiepunt. Eén sessie was speciaal aan het onderwerp gewijd. Het nut van een psychoanalytisch perspectief op zich bleek hier niet meer verdedigd te hoeven worden. Er werden veeleer verschillende psychoanalytische benaderingen tegen elkaar afgewogen. Toch bleek uit de discussies – vooral die tussen Maaïke Meijer en Joost Baneke – hoe zinvol psychoanalytische begrippen kunnen zijn voor de praktijk van de interpretatie zelf (als onderdeel van theoretische reflectie): het concept van de overdracht (transference) kan de criticus bijvoorbeeld helpen de persoonsgebonden aard van de eigen interpretaties te begrijpen. De psychoanalyticus Joost Baneke 'las' Rembrandts schilderij 'De blindmaking van Samson' op de wijze van Mieke Bal, maar hij zag er andere dingen in dan zij. Door literaire bronnen op het beeld te betrekken kon hij op de agressieve houding van Delilah wijzen, en dus het thema van de problematische man-vrouwverhouding in het schilderij lezen. Maaïke Meijer kon zijn interpretatie goed als voorbeeld gebruiken in haar eigen lezing. Als gefascineerd lezeres van Shoshana Felman pleitte zij voor een psychoanalytische manier van lezen waarbij de uiteindelijke interpretatie de vorm krijgt van een persoonlijk verslag van wat er tijdens het interpretatieproces gebeurt. De criticus kan zich dan beter bezinnen op de manier waarop overdracht haar eigen interpretatie stuurt. Baneke zou zich dus moeten afvragen waarom hij er zoveel belang aan hecht Delilah als almachtige castrerende vrouw te zien, terwijl Mieke Bal aan dat punt voorbij gaat. Het was een mooi en leerzaam praktijkvoorbeeld.

Muziekwetenschapper Joke Dame, actief op een nog nauwelijks ontgonnen terrein, sloot de sessie af met een aardige lezing over de vrouwelijke stem. Deze wordt in de muziekwereld zowel met de vagina geassocieerd als met de fallus. Dame opende het zicht op een derde mogelijkheid, met behulp van reflecties over lesbisch fetisjisme en het onderscheid tussen fetisj en fallus (Grosz en De Lauretis). Ze stelde voor de relatie tussen zangeres en stem onder de noemer van een (opnieuw gedefinieerd, niet-fallisch) fetisjisme te plaatsen. De zangeres hoeft zo niet meer te worden beschouwd als een pathologisch geval, maar als vrouwelijke *hysterica*,

een interessante positie die Dame met plezier bereflecteerde.

De kunsthistoricus Stephen Bann liet in zijn lezing zien hoe de psychoanalyse gebruikt kan worden om een beter inzicht te krijgen in de wijze waarop het begrip geschiedenis opnieuw wordt ingevuld. Het door hem aangeroerde thema van de conceptualisering van geschiedenis is heel actueel. Traditionele concepten van geschiedenis worden op dit moment juist vanuit postkoloniale en zwarte hoek onder vuur genomen. Het was aardig geweest als de intercultureel georiënteerde conferentie meer aandacht had kunnen wijden aan de manier waarop dat gebeurt. Die kwestie kwam wel ter sprake in het geëngageerd verhaal van (witte) Deborah Cherry en Jane Beckett over de zwarte kunstenaar Lubaina Himid, in de sessie 'Texts as Events'. Hun bijdrage ging onder meer in op de nieuwe definities die concepten als 'tekst', 'geschiedenis' en 'theorie/praktijk' in een postkoloniale context krijgen. Voor de interpretatie van exposities als die van Himid gebruikten zij onder meer visies van de veel gelezen Gayatri Spivak, Mae Gwendolyn Hendersons model voor de literaire expressie van zwarte vrouwen, Toni Morrisons 'rememory', Stuart Halls anti-nostalgische opvatting van het verleden als inspiratie voor de toekomst. Himid geeft de geschiedenis vorm als een nadrukkelijk veelvoudig samenstel van fragmenten, flarden en brokstukken van de Diaspora. Als zij het verleden citeert doet zij dat niet om postmoderne of nostalgische redenen. De herinnering wordt daarentegen ingezet om strategieën en identiteiten voor de toekomst te vormen. De levendige discussie ging in op de aard van de kritische dialoog die Himid wenst, ook met witte feministen. Om die dialoog te verwezenlijken, is het nodig dat witte vrouwen onder ogen zien dat zij (mede)verantwoordelijk zijn voor het buitensluiten van zwarte vrouwen. Misschien zou 'whiteness' net zo zeer bereflecteerd moeten worden als 'otherness', wat helaas niet steeds vanzelfsprekend gebeurt.

De internationale theorievorming over postkoloniale en/of zwarte culturele praktijken heeft nog niet geleid tot een revolutie in de Nederlandse reflectie over theorie. Daarom was de aanwezigheid van Arjun Appadurai des te verheugender: als sym-

pathiserend tegenhanger van de Mieke Bal van 'Als de dood' sprak hij vanuit een postkoloniaal perspectief over het nut van theorie. Appadurai stelde voor een aantal cruciale vragen te stellen om zicht te krijgen op niet-westerse vormen van theorie, zoals: is het onvermijdelijk theorie vast te verbinden aan representatieve praktijken als lezen en schrijven, of kan men ook naar de organisatie van stilte kijken, of naar dans? Kan de westerse theorie haar 'anderen' identificeren als een kritische component van haar eigen praktijk, en zo een einde maken aan haar traditie die anderen *uit te vinden* in plaats van te erkennen?

Deze oproep om andere theoretische praktijken te onderkennen lijkt ons net zo relevant voor feministische academici als voor anderen. Vrouwenstudies heeft een traditie van radicale zelf-reflexiviteit, zoals ook op deze conferentie bleek. De vraag is welk perspectief feministische wetenschappers willen toelaten als radicaliserende factor: voor de een (Dame, Hoogland) is dat het lesbische, voor de ander (Appadurai, Schrijvers) de culturele ander, het Zuiden. Waarschijnlijk zullen deze en andere perspectieven *elkaar* voortdurend op hun blinde vlekken moeten blijven wijzen, en is dat de weg om de kritische, zelf-reflectieve beweging van het bedrijven van theorie te bevorderen. De kracht van de conferentie lag in het samenbrengen van zoveel spreeksters, die elk vanuit een bereidheid tot zelf-reflexiviteit spraken, maar tegelijkertijd de beperktheid van hun blik moesten blootgeven door als fragment in een veelzijdiger tekst gelezen – of gezien, geproefd, gevoeld – te worden.

Noot

1. Barbara Christian, 'The Race for Theory', in: *Cultural Critique* 6 (1989), pp. 51-63. Ook in: Gloria Anzaldúa (red.), *Making Face, Making Soul. Haciendo Caras: Creative and Critical Perspectives by Women of Color*. San Francisco (Aunt Lute Foundation Books) 1990, pp. 335-345.

Recensies

Sabine Severiens en Geert ten Dam

Sex differences in cognitive abilities

Diane F. Halpern

Hillsdale, New Jersey (Lawrence Erlbaum Publishers) 1991

308 blz., ong. f 130,-

Ergens boven aan de ranglijst van de meest aangehaalde boeken op het terrein van vrouwenstudies psychologie is ongetwijfeld *The psychology of sex differences* van Maccoby en Jacklin te vinden.¹ Alhoewel de studie uit 1974 dateert, wordt er nog regelmatig naar verwezen. Meestal worden Maccoby en Jacklin ten tonele gevoerd om te betogen dat er weliswaar sekseverschillen in vaardigheden bestaan, maar dat de verschillen tussen personen van *dezelfde* sekse veelal groter zijn dan die tussen de seksen als groep. Een 'magische verdwijntruc', zo typeert Carol Hagemann-White sociaal-psychologisch onderzoek naar sekseverschillen. Uit het overzichtswerk van Maccoby en Jacklin valt volgens haar over de afgelopen twintig jaar duidelijk een afname te lezen van 'het aantal gebieden waarop verschillen van enige praktische significantie tussen meisjes en jongens tot ongeveer vijftien jaar als bewezen kunnen worden beschouwd; terwijl op de resterende gebieden de grootte van de gevonden verschillen vermindert'.²

Achttien jaar na dato heeft *The psychology of sex differences* een opvolger gekregen in *Sex differences in cognitive abilities* van de hand van Diane Halpern. In dit overzichtswerk wordt het verrichte onderzoek op het gebied van sekseverschillen in cognitieve vaardigheden behandeld. Het boek wordt door Halpern als volgt ingekaderd: kan sekse-ongelijkheid zoals die tot uiting komt in het onderwijs of op de arbeidsmarkt wellicht voor een deel verklaard worden door een verschil in cognitieve vaardigheden tussen de seksen? De centrale vraagstelling van het boek is

niet minder ambitieus. Met haar project beoogt de auteur antwoord te geven op de vraag in hoeverre cognitieve vaardigheden aangeboren of aangeleerd zijn. Halpern beperkt zich voornamelijk tot onderzoek naar sekseverschillen in verbale vaardigheden, ruimtelijk-visuele vaardigheden en algebraïsche of rekenkundige vaardigheden. Deze drie typen vaardigheden kwamen namelijk uit het overzichtswerk van Maccoby en Jacklin naar voren als die waarop de grootste sekseverschillen gemeten waren.

Na een verantwoording van de opzet van de studie en een mooi uitgebalanceerd hoofdstuk over het verantwoord omgaan met 'empirisch bewijsmateriaal', bespreekt Halpern de resultaten van onderzoek naar cognitieve vaardigheden. Cognitieve vaardigheden worden door haar gedefinieerd als theoretische constructen die de onderliggende dimensies van intelligentie representeren. Het verrichte onderzoek laat geen eenvoudige antwoorden toe op de vraag hoe groot de verschillen tussen vrouwen en mannen op al die intelligentietesten nu eigenlijk zijn. Allereerst zijn er geen sekseverschillen wat de totaalscores op intelligentietesten betreft. Dit behoeft echter niemand te verbazen, aangezien de testen zo worden geconstrueerd dat ze niet differentiëren naar sekse. Onderzoek waarin de verschillende *deelt*testen gebruikt zijn, laat het volgende beeld zien. Gemiddeld genomen scoren vrouwen iets hoger op testen voor verbale vaardigheden. Opvallend is echter vooral het verschil in spreiding van scores. In vergelijking met vrouwen zijn er meer mannen met taalstoornissen (bijvoorbeeld stotteren of dyslexie) en meer mannen met briljante verbale kwaliteiten. Mannen hebben dus een grotere spreiding van scores dan vrouwen. Testen die ruimtelijk-visuele vaardigheden meten, laten sekseverschillen zien op een aantal aspecten van dit brede begrip: mannen scoren hoger op mentaal roteren, ruimtelijke perceptie en ruimtelijk-temporele taken. Grote sekseverschillen in algebraïsche of rekenkundige vaardigheden worden alleen gevonden bij zeer intelligente jongeren (in het voordeel van jongens). Bij de gemiddelde groep zijn de gemeten verschillen aanzienlijk kleiner. Al met al ontkomt ook Halpern er niet aan te constateren dat wat betreft cognitieve vaardigheden de ver-

schillen tussen vrouwen onderling groter zijn dan die tussen vrouwen en mannen.

Het verrichte sociaal-psychologische onderzoek in de tijd overziend, vraagt Halpern zich af of de verschillen tussen de seksen kleiner zijn geworden. Haar indruk is van wel, maar ze wijst tegelijkertijd op allerlei haken en ogen die het beeld vertroebelen. Hier stuiten we op een van de sterkere punten van dit overzichtsboek: de lezer wordt geen moment toegestaan eenduidige conclusies te trekken. De 'magische verdwijntruc' van Hagemann-White wordt door Halpern wat aardser ingevuld. Gewezen wordt bijvoorbeeld op de veranderingen in het publicatiebeleid van sociaal-wetenschappelijke tijdschriften in de afgelopen tien tot vijftien jaar. Had vroeger een artikel meer kans door een redactie geaccepteerd te worden indien statistisch significante onderzoeksresultaten konden worden vermeld, tegenwoordig is dat minder het geval. Ook onderzoeken waaruit bijvoorbeeld geen sekseverschillen blijken, komen voor publicatie in aanmerking. Een afname van de gepubliceerde sekseverschillen kan dus te wijten zijn aan een toename van artikelen waarin geen melding kan worden gemaakt van significante sekseverschillen. Ook de testen zelf zijn in de loop van de tijd veranderd. Een voorbeeld betreft de SAT-V, een Amerikaanse verbale-intelligentietest. Mannen zijn het op deze subtest steeds beter gaan doen. Ze halen de laatste twintig jaar zelfs hogere scores dan vrouwen. Maar in de test zijn steeds meer verbale analogieën opgenomen en dit zijn volgens Halpern precies de verbale vaardigheden waar mannen beter in zijn dan vrouwen.

In een poging het nature-nurture-debat te beslechten laat Halpern in de volgende hoofdstukken een groot aantal biologische en psychologische verklaringsmodellen de revue passeren. Balanceerend tussen de twee polen van het debat, waakt Halpern er zorgvuldig voor evenveel aandacht te besteden aan de biologie als aan de psychologie. Degenen die geïnteresseerd zijn in allerlei biologische theorieën (de rol van genen, hormonen en vooral van de hersenen), psychologische concepten en testen, komen in dit deel van het boek ruimschoots aan hun trekken. De hoofdstukken voorzien de lezer van allerlei empirisch materiaal dat is verzameld vanuit het ene dan wel het andere per-

spectief. Ook de vele inconsistenties worden niet onder tafel geschoven. We geven twee voorbeelden van het type onderzoek – biologisch en psychologisch georiënteerd – waar het in dit boek om gaat.

Een resultaat dat in onderzoek vaak is bevestigd (vooral in 'intelligente' populaties), zijn de interacties tussen links- en rechtshandigheid, sekse en scores op testen voor ruimtelijke en verbale vaardigheden. Linkshandige mannen blijken lager te scoren op ruimtelijke vaardigheden, maar hoger op verbale-vaardigheidentesten dan rechtshandige mannen. Precies het tegenovergestelde geldt voor vrouwen. Linkshandige vrouwen scoren hoger op ruimtelijke vaardigheden maar lager op verbale vaardigheden dan rechtshandige vrouwen. Het links- dan wel rechtshandig zijn geeft aan welke hersenhelft de dominante rol vervuld en blijkbaar bepaalt de interactie tussen sekse en de dominantie van hersenhelften op welk type vaardigheden hoger gescoord wordt. In ieder geval een deel van de gevonden sekseverschillen kan dus biologisch verklaard worden, aldus Halpern. Tegelijkertijd is de verklaringskracht van biologische factoren beperkt. Uit onderzoek blijkt dat ruimtelijke vaardigheden onderwezen kunnen worden. Meisjes die met ruimtelijk (jongens)spiegelgoed spelen, scoren even goed op testen voor ruimtelijke vaardigheden als jongens.

Aan het eind van het boek ontwikkelt de auteur een biopsycho-sociaal perspectief ter verklaring van de gevonden sekseverschillen. Het gaat om een complex model waarin omgevingsfactoren interacteren met biologische factoren. Het toetsen van dit model is een bijna onmogelijke opgave. Gegeven de onontwarbare kluwen van biologische en psychosociale elementen stelt Halpern voor het nature-nurture-paradigma te verlaten en te kiezen voor een nieuw paradigma. Het zou bijvoorbeeld interessant kunnen zijn meer onderzoek te verrichten naar de cognitieve processen zelf. Van een dergelijk paradigma worden echter ternauwernood de contouren zichtbaar.

Gaandeweg *Sex differences in cognitive abilities* ging ons vooral het gebrek aan theoretische diepgang opbreken. Zo genuanceerd als Halpern met 'empirische bewijslast' omgaat, zo weinig reflectief worden theoretische concepten behandeld.

Duidelijk wordt dit met name daar waar het begrip socialisatie aan de orde is. Juist binnen vrouwenstudies zijn de afgelopen decennia scherpe discussies gevoerd rond dit begrip. Van de gevoerde debatten is echter niets in *Sex differences in cognitive abilities* terug te vinden. Het rolbegrip wordt gebruikt alsof de adequaatheid van dit begrip voor het analyseren van sekseverschillen nooit ter discussie is gesteld. En alhoewel Halpern meermalen stelt dat verschillen tussen vrouwen onderling groter zijn dan tussen de seksen, verschijnt vrouwelijkheid (en mannelijkheid) als een eenduidig fenomeen. Op het niveau van het empirisch onderzoek is het jammer dat Halpern – behalve leeftijd en intelligentie – niet meer aandacht heeft besteed aan variabelen als opleiding, etniciteit, schoolklimaat en dergelijke. Dit had wellicht interessante interactie-effecten aan het licht kunnen brengen.

Een laatste opmerking betreft de relevantie van Halperns studie voor onderwijsonderzoek naar sekse-ongelijkheid. De auteur zelf zoekt de relevantie vooral in de bijdrage die onderzoek naar sekseverschillen in cognitieve vaardigheden kan bieden aan de exacte-onderwijs carrière van meisjes. De ondervertegenwoordiging van vrouwen in de wiskunde is Halpern een doorn in het oog. Van de hoogbejaafde jongeren in de Verenigde Staten kiest 22% van de vrouwen en 42% van de mannen een carrière in de wiskunde of bèta-wetenschap. *'This is a sad and distressing statistic because the United States cannot maintain its role as world leader in science and technology without increasing the number of talented individuals who pursue careers in these areas.'* (p. 218) In feite beschouwt Halpern meisjes zelf als het probleem. Zij maken ongewenste keuzes en beheersen bepaalde cognitieve vaardigheden onvoldoende. Halpern had vanuit haar constatering dat het onderwijs een belangrijke rol kan spelen in de cognitieve ontwikkeling van meisjes en jongens, meer werk moeten maken van de analyse van de processen in het onderwijs die deze ontwikkeling sturen. Uit het verrichte vrouwenstudies- en emancipatie-onderzoek weten we dat juist in het onderwijs allerlei elementen aanwezig zijn, zoals de houding en verwachting van de docent, de interactie in de klas, de inhoud van het onderwijs, die voor meisjes en jongens verschillend uitpakken.

Als we meer zicht willen krijgen op de cognitieve ontwikkeling van meisjes en jongens op school, dan moeten juist deze elementen daarbij worden betrokken. Dit is tot nu toe te weinig gebeurd. Halperns boek voorziet niet in deze lacune. Het biedt daarentegen wel een handzaam overzicht van recent empirisch onderzoek naar sekseverschillen in cognitieve vaardigheden. Gezien de omvang van dit onderzoeksterrein is dit geen geringe prestatie.

Noten

1. E.E. Maccoby en C.N. Jacklin, *The psychology of sex differences*. Stanford (Stanford University Press) 1974.
2. C. Hagemann-White, 'Geslacht en gedrag', in: *Socialisties-feministische Teksten 11* (1989), p. 33.

Sylvia Lammers

Van sekse naar gender in de psychologie

Psychologie en sekse

Titia Top en José Heesink (red.)

Houten/Zaventem (Bohn Stafleu Van

Loghum) 1992

211 blz., f 39,90

De psychologie is niet de meest spraakmakende discipline binnen vrouwenstudies hier ten lande. Vanwege de nadruk op het individu en de harde methodologie in deze discipline keerden onderzoeksters zich in het verleden vaak naar andere sociale wetenschappen, terwijl ook veel feministische psychologen zich liever met de praktijk bezighielden dan met onderzoek. Pas in de jaren tachtig is hier dan ook psychologisch vrouwenstudiesonderzoek van de grond gekomen. Dit onderzoek is sterk geïnspireerd door Amerikaanse tradities. In de Verenigde Staten zijn de laatste jaren bundels verschenen van interessant en vernieuwend werk van psychologen op het terrein van vrouwenstudies.¹ In Nederland is nu ook een soort 'state of the art' op het gebied van psychologie en sekse uitgebracht.

De seksevraagstukken in de psychologie komen in het boek per subdiscipline aan de orde. Na de inleiding van Top en Heesink openen Noordenbos en Willemsen met een beschrijving van de discussie rond methodologie in de tweede feministische golf. Van de oorspronkelijke (zeker nu vaak pijnlijk naïef overkomende) methodische postulaten is overgebleven – zo stellen de auteurs – dat men zich in de psychologie meer bewust is geworden van sekse-gerelateerde aspecten en dat men in vrouwenstudies een breed scala aan methoden gebruikt. Deze conclusie lijkt mij wat al te gepolijst. Zo wordt bijvoorbeeld niet besproken dat men in de psychologie met haar ‘physics envy’ onderzoek waarin men geen kwantificerende methode gebruikt bijna niet gefinancierd krijgt.

Van Strien behandelt twee instrumenten om mannelijkheid en vrouwelijkheid te meten, het eerste van Terman en Miles uit de jaren dertig, het tweede de in de jaren zeventig ontwikkelde Bem Sex Role Inventory. Bem construeerde begrippen van mannelijkheid en vrouwelijkheid die niet elkaars tegengestelde zijn en beide onafhankelijk zijn van biologische sekse. Van Strien stelt dat de mate waarin iemands zelfbeeld door deze mannelijkheid of vrouwelijkheid wordt gekleurd een relevantere variabele kan zijn dan iemands (biologische) sekse. Helaas komt slechts een deel van de discussie rond dit instrument en de hiermee verbonden begrippen – die in de Verenigde Staten sterk omstreden zijn – aan de orde.

Vervolgens bespreekt Duindam socialisatietheorieën over de wijze waarop ‘meisjes meisje worden en jongetjes jongetje’, met een accent op de theorie over de reproductie van het moederen door Nancy Chodorow, en bespreekt in dit licht opvoedingsadviezen.

Op het gebied van de sociale psychologie volgen drie artikelen. Eerst bespreekt Willemsen cognitieve aspecten van sekse, met name attributies, attitudes en seksestereotypen. In tegenstelling tot andere auteurs in het boek meent Willemsen dat seksestereotypen – de verwachtingen over de eigenschappen en kenmerken van mannen en vrouwen, verwachtingen die zich ook uitstrekken over taken, beroepen, opleidingen, bezigheden, enzovoort – voor vrouwen niet negatiever zijn dan voor

mannen. We weten meer positieve kenmerken voor mannen te bedenken (!), dat is alles, zo stelt zij. Vrugt en Schabracq gaan in op de rol van non-verbale communicatie bij seksestereotyperingen en -discriminatie. Dit soort onderzoek geniet mijns inziens ten onrechte minder bekendheid dan dat naar sekse-gerelateerde cognities. Het blijkt dat mensen vaak nonverbaal sekse-discriminerend gedrag vertonen, ook al zeggen ze er progressieve opvattingen en goede bedoelingen op na te houden. Vervolgens bekijkt Komter de verhouding tussen macht en stereotypen vanwege het hardnekkige geloof in sekseverschillen die er volgens onderzoek niet zijn. Seksestereotiepe denkbeelden omtrent waar vrouwen en mannen wel of juist niet goed in zijn dienen als rechtvaardiging voor bestaande ongelijkheid in arbeidsverhoudingen, volgens de auteur. Ze bepleit om het onderzoek naar seksestereotypen, dat zich vooral bezighoudt met inhoud en waarheidsgehalte, meer te richten op processen van ontstaan en functioneren van opvattingen omtrent sekse in een bepaalde context. Vloet behandelt hierna de psychologische mechanismen achter seksspecifieke keuzen in het onderwijs aan de hand van een aangepast model van Eccles. In dit model hebben maatschappelijke factoren, schoolfactoren, buitenschoolse factoren en leerlingfactoren een plaats. Er is al veel kennis over deze mechanismen, zo stelt de auteur, maar niettemin wordt het probleem nog te vaak bij de meisjes zelf gelegd. Ook schiet volgens haar het emancipatiebeleid in deze te kort.

Born geeft een informatief overzicht van seksevraagstukken in de personeelspsychologie. Deze benadering is vooral pragmatisch gericht op het opheffen van de achterstandspositie van vrouwen. Meyer vat, in haar hoofdstuk over organisatiepsychologie, ‘sekse’ op als een term die niet alleen verwijst naar concrete mannen en vrouwen, maar ook als sociaal gegeven dat in de dagelijkse interactie wordt ge(re)produceerd. Zij behandelt onder andere de asymmetrische evaluaties van mannelijkheid en vrouwelijkheid in de cultuur van de organisatie en de reflectie over organisatie en sekse beïnvloed door constructionistische benaderingen. Het laatste hoofdstuk, van Van Mens-Verhulst, gaat over gender-specifieke ontwikkelingen in de klini-

sche psychologie. Ook zij geeft een grondig overzicht van de verschillende sekse-gerelateerde aspecten van (psychisch) ziek worden, hulp zoeken en hulp bieden, en bespreekt de stand van zaken in de vrouwenhulpverlening. Klinische psychologie wordt geleidelijk een sekse- en gender-bewuste tak van wetenschap, zo concludeert de auteur optimistisch.

De bundel kenmerkt zich door degelijkheid en helderheid, en bevat veel informatie. De uitstekende inleiding en epiloog van de redactrices Top en Heesink dragen in belangrijke mate bij aan de waarde van het boek. In de inleiding doen zij de geschiedenis van het psychologisch onderzoek naar sekse uit de doeken. De conclusie uit dit onderzoek halverwege de jaren zeventig was dat er erg weinig psychologisch sekseverschil is te vinden. In de epiloog stellen zij belangrijke kwesties aan de orde: kennis theoretische ontwikkelingen, met name de opkomst van het constructivisme, de discussie over gelijkheid en verschil, verschillende posities met betrekking tot de rol van seksestereotypen, en de psychologische mechanismen die ongelijkheid in stand houden. Zij beschrijven hoe men in de psychologie aanvankelijk sterk gericht was op het bestuderen van verschillen tussen mannen en vrouwen in persoonlijkheid, vaardigheden en gedrag. Langzamerhand werd echter duidelijk dat de vraag naar sekseverschillen zeer complexe antwoorden opleverde, en dat sekse niet de simpele variabele was die zij eerder verondersteld werd te zijn. Ook zocht men naar individuele, persoonsgebonden variabelen om sekse-gerelateerde verschijnselen te verklaren. Zo zou bijvoorbeeld 'angst voor succes' de lage scores van vrouwen op testen voor prestatie-motivatie verklaren. Dergelijke verklaringen leidden echter snel tot 'blaming the victim'. Door deze ontwikkelingen gingen feministische wetenschappers steeds meer onderkennen dat 'sekse' in belangrijke mate bepaald is door en betekenis krijgt in de historische en sociaal-culturele context. Op dit belangrijke punt, de verschuivende conceptualisering van sekse in de psychologie, hadden Top en Heesink mijns inziens echter duidelijker kunnen zijn. Met name in de socialisatiebenadering, waarin niet sekseverschillen op zich maar de seksespecifieke persoonlijkheid centraal staat – als produkt

van de socialisatie in een min of meer vast patroon van sekserollen – heeft men weliswaar 'oog' voor de sociaal-culturele context, maar dat neemt niet weg dat 'sekse' hier nog altijd geldt als een (intra)psychische kwaliteit van het individu. Deze benadering verschilt in dit opzicht dus niet van het sekseverschillenonderzoek. De zogenaamde 'genderbenadering', die in deze bundel in veel artikelen duidelijk aanwezig is, breekt juist met de gedachte dat sekse primair een eigenschap is van individuen. Gender is hier een eigenschap van systemen en wordt gelokaliseerd in de sociale interactie. Deze opvatting van sekse is voor de psychologie veel minder vanzelfsprekend dan voor andere disciplines. Zij staat immers averechts tegenover de psychologische traditie om verschijnselen als intrinsiek aan het individu te zien.

Verder is er in het boek enige verwarring rond terminologie. In het Angelsaksische taalgebied wordt onderscheid gemaakt tussen 'sex', sekse in biologische zin, en 'gender', sekse in psychologische, sociale en culturele zin. Helaas lopen biologische en andere aspecten regelmatig hopeloos door elkaar, zodat het onderscheid vaak niet houdbaar is. Voor Nederland komt daar het probleem van de vertaling bij. In veel teksten gebruikt men 'sekse' voor het biologische onderscheid en 'geslacht' voor het sociaal-culturele. Gelukkig doen Top en Heesink het precies andersom, 'geslacht' heeft inderdaad veel meer een biologische connotatie dan 'sekse'. Verwarrend is dat Van Mens-Verhulst en Duindam in het boek toch de omgekeerde terminologie aanhouden.

De degelijkheid van de betogen in het boek heeft als nadeel dat er soms wat weinig vlees en bloed in zit en ook zijn prikkelende uitspraken er niet te dik in gezaaid. De nadruk ligt ook vrij sterk op sociale psychologie en 'pragmatische' gebieden als opleiding en arbeid. Niettemin wordt een goed beeld gegeven van wat de psychologie in Nederland aan vrouwenstudies te bieden heeft en andersom. Dit maakt het boek zeer geschikt voor bijvoorbeeld inleidend vrouwenstudiesonderwijs psychologie, waar tot nu toe weinig Nederlandstalige teksten voor bestonden.

Noten

1. Zie bijv. R.K. Unger (red.) *Representations. Social constructions of gender*. New York (Baywood Publishing Company) 1989; R.T. Hare-Mustin en J. Marecek (red.) *Making a difference. Psychology and the construction of gender*. New Haven/Londen (Yale University Press) 1990; R. Unger en M. Crawford, *Women and Gender. A Feminist Psychology*. Philadelphia (Temple University Press) 1992.

Jacqueline Soetenhorst en Majone Steketee
Vrouwenhulpverlening en psychiatrie
 Nelleke Nicolai
 Amsterdam (SUA) 1992
 352 blz., f 39,90

Psychiater en psychotherapeute Nelleke Nicolai beschrijft in haar boek *Vrouwenhulpverlening en psychiatrie* de theoretische uitgangspunten en praktische mogelijkheden van vrouwenhulpverlening in de ambulante psychiatrie. 'Zelf geloof ik dat er tussen individuen grotere verschillen bestaan dan tussen de seksen', zo stelt zij in haar inleiding. Maar zij laat hier direct op volgen dat het gender-aspect – omschreven als machtsverschillen tussen mannen en vrouwen, en de psychologische geslachtsidentiteit – een verstrekende invloed heeft op het vóórkomen, beleven en uiten van problemen (p. 15). Dit is typerend voor de stijl van dit boek, waarin de auteur een juiste balans heeft gevonden tussen afstand en betrokkenheid bij de problemen en klachten van vrouwen.

Het boek bestaat uit vier delen. Deel I behandelt de theoretische inzichten die over de betekenis van het sekseverschil voor het 'zelfgevoel' zijn ontwikkeld. In deel II wordt dit zelfgevoel, dat bij meisjes en vrouwen door een gebrek aan spiegeling uit de directe omgeving beschadiging kan oplopen, nader uitgewerkt. In deze praktijktheorie zijn de centrale elementen uit de vrouwenhulpverlening verwerkt. Voortbordurend op het werk van Kohut en Brody formuleert Nicolai als centrale stelling voor haar boek dat 'veel problemen en klachten van vrouwen te maken hebben met de verinnerlijking van een

maatschappelijk geminacht zelf, en dat die klachten of problemen mede te beschouwen zijn als strategieën of pogingen om dit maatschappelijk (en door het gezin gemedieerde) tekort aan spiegeling te overwinnen en te komen tot een samenhangend zelfgevoel' (p. 71). Nicolai introduceert de termen het 'afgesplitst' en 'verboden zelf'. Dit slaat op een zelfgevoel dat volgens de heersende opvattingen niet mag, zoals boosheid en eigenzinnigheid bij vrouwen. Bij mannen horen gevoelens van passiviteit, zwakte en onzekerheid tot dit domein van 'het verboden zelf'.

Nicolai onderscheidt drie typen factoren die leiden tot klachten: ten eerste klachten als gevolg van gebeurtenissen die op een seksspecifieke manier verinnerlijkt zijn, ten tweede klachten ontstaan door conflicten tussen zelfopvattingen op intra-psychisch niveau, en tenslotte klachten door de manier waarop vrouwen omgaan met beschadiging van hun zelfgevoel, met krenkingen, pijn en verlies. Zij proberen deze ervaringen te verwerken tot een samenhangend zelfgevoel. In deel III beschrijft Nicolai de praktijk van vrouwenhulpverlening (nu feministische therapie genoemd). Deel IV behandelt specifieke thema's zoals anorexia, seksueel misbruik en de moeder-dochterrelatie. De handhaving van het zelfgevoel, in Nicolais concept een meer-voudig iets in relatie met anderen en met de buitenwereld, is de rode draad door deze thema's.

Niet duidelijk is waarom vrouwenhulpverlening in deel III opeens feministische therapie heet. Gebeurt dit met het oog op een vertaling in het Engels? Het boek is daar zeker geschikt voor en de markt lijkt ook gunstig. Nederland ligt vóór op het gebied van de vrouwenhulpverlening in de psychiatrie en verschillende landen (Duitsland, Verenigde Staten, Oosteuropese landen) hebben grote belangstelling. Nicolai heeft een boek geschreven dat zijn mannetje staat, zowel in theoretisch opzicht als in praktische zin. *Vrouwenhulpverlening en psychiatrie* is met vaart geschreven. Het leest als een trein. Lastige problemen, zoals de verhouding tussen biologische bepaaldheid en socialisatietheorieën, worden elegant opgelost. Biologische en anatomische feiten op zich bepalen niet wat iemand wordt, aldus Nicolai, maar de manier waarop deze individueel en in socio-culturele context betekenis

krijgen (p. 47). Verrassend is de observatie dat biologische feiten meestal als onveranderbaar worden voorgesteld, in tegenstelling tot socio-culturele invloeden. Dit is ten onrechte, want de grootste veranderingen zoals de verlenging van de levensverwachting en de bestrijding van kinderloosheid, liggen nu juist op medisch-biologisch gebied, terwijl de machtsverhouding tussen de seksen onwrikbaar vast lijkt te liggen. Ook de vaktheorie wordt helder en trefzeker weergegeven. Hier is iemand aan het woord die het vak beheerst en met verstand van zaken schrijft. Vrouwen met problemen kunnen van deze inzichten profiteren, wanneer dit boek gebruikt gaat worden in de psychiatrie. Psychotherapeuten, vrouwen en mannen, kunnen hun voordeel doen met dit boek. De afweer van mannenbolwerken tegenover vrouwenhulpverlening – levensgroot aanwezig in de psychiatrie – is een aspect waar Nicolai overigens aan voorbij gaat. Ook de intramurale psychiatrie wordt niet aangeroerd, terwijl veel vrouwen daar uiteindelijk in terechtkomen. Het zou jammer zijn wanneer vrouwenhulpverlening, als feministische therapie, geassocieerd blijft met ambulante hulpverlening en dus uitsluitend geschikt wordt gevonden voor minder zware vrouwenproblematieken. Vrouwenhulpverlening is een van de praktijken waarin het feminisme uit de jaren zestig lijkt te overleven. Zorg is een van de meest wezenlijke activiteiten in de samenleving en in Nederland houden we erg van de zorgzame samenleving. Is het toevallig dat in deze zorg-optiek de feministische visie standhoudt, terwijl op andere gebieden, zoals de arbeidsverhoudingen en de politiek, het feminisme geen voet aan de grond krijgt? Wellicht hebben we hier te maken met een overlevingsstrategie van het feminisme.

Heleen van Luijn

Moeders en vaders, scheiden en delen.

Constructies van gelijkheid in de verdeling van het ouderschap na echtscheiding

Margreet Wegelin

Dissertatie Universiteit van Amsterdam

1990

248 blz.

Wanneer een moeder betaald werk heeft en daarvoor niet fulltime de kinderen verzorgt, wijzen rechters de voogdij over de kinderen liever niet aan haar toe. De vader daarentegen heeft bij rechters een streepje voor wanneer hij betaald werk heeft en een nieuwe vriendin zonder baan, aldus Wegelin in haar proefschrift over verdeling van ouderschap na echtscheiding. Haar centrale vraag luidt: 'Welke betekenis wordt gegeven aan gelijkheid in de verdeling van het moeder- en vaderschap na echtscheiding in Nederland tussen 1970 en 1990?' Aanleiding voor deze vraag was commotie over de wetgeving rond bezoekenregeling en voogdij in de jaren zeventig en tachtig. Veranderende visies op (on)gelijkheid tussen moeders en vaders zijn hier waarschijnlijk verantwoordelijk voor. Wegelin concentreert zich daarom op het concept 'gelijkheid'. Haar doelstelling is: 'het gelijkheidsbegrip van zijn vanzelfsprekendheid ontdoen en zicht krijgen op de wijze waarop dit begrip onderdeel is van machtswerkingen bij het vormgeven aan de verhouding moederschap-vaderschap na echtscheiding' (p. 8).

Uitgangspunt is dat gelijkheid en ongelijkheid geen 'natuurlijke' categorieën zijn, maar dat hun betekenis wordt geconstrueerd in maatschappelijke praktijken. In navolging van Hall gaat zij uit van een ideologie-theoretisch perspectief dat maatschappelijke betekenisgeving beschrijft als circulatiemodel van kennisinhouden die zich bewegen tussen verschillende maatschappelijke niveaus. Wegelins analyse vindt plaats op drie maatschappelijke niveaus: wetenschappelijke kennis over ouderschap na scheiding en principes van verdeling van ouderschap; visies en praktijken van deskundigen betrokken bij scheiding (rechters, maatschappelijk werkers bij Raden voor de Kinderbescherming); en visies en praktijken van ouders en kinderen.

ming en echtscheidingsbemiddelaars) en visies en praktijken van cliënten van scheidingsconsulenten.

Haar probleemstelling leidt tot vragen als: over welk soort ouderschap gaat het, in hoeverre gaat men hierbij uit van een gelijke verdeling tussen moeders en vaders, is 'eerlijk delen' noodzakelijk, kerwijs delen op basis van gelijke rechten of zijn ook andere morele verdeelprincipes denkbaar en is er verschil tussen betekenisgeving aan 'gelijkheid' op wetenschappelijk niveau, in professionele en in ouderlijke praktijken?

Op het niveau van de wetenschappelijke kennis (hoofdstuk 2 en 3) geeft zij eerst een overzicht van de belangrijkste theorieën over moederschap en vaderschap na echtscheiding in de jaren zeventig en tachtig. Eén stroming van sociologische theorieën wijst op ouderlijke zorgtaken die moeten worden vervuld na echtscheiding. In dit opzicht bestaat een duidelijke ongelijkheid tussen de seksen. Andere (bio-psychologische) theorieën benadrukken de emotionele relatie tussen gescheiden ouder en kind en stellen dat beide ouders hierin gelijk zijn. Wegelin stelt zich vervolgens de vraag in hoeverre de ethiek van de bestaande rechtspraak bij scheiding te kort schiet. Zij vergelijkt daartoe twee morele oriëntaties: de oriëntatie van recht en de oriëntatie van *care*. De eerste oriëntatie claimt vaststaande criteria voor recht en is van universele aard, de tweede is contextueel: criteria voor juist handelen zijn afhankelijk van de situatie. Verdeling van ouderschap op basis van 'recht-doen' veronderstelt gelijkheid tussen vaders en moeders. Verdeling op basis van 'goed-doen' veronderstelt deze gelijkheid niet noodzakelijk, maar houdt rekening met de behoeften van het kind (en/of de ouder) en de zorg die elke ouder in staat is te geven. Omdat het terrein van het familierecht gedomineerd wordt door *relations of care*, suggereert Wegelin dat het elegantier is om een oriëntatie van *care* te praktiseren dan vast te houden aan de heersende oriëntatie van 'recht-doen'. Abstracte 'gelijke rechten' op voogdij of bezoekregeling zou men moeten verlaten ten gunste van de vraag hoeveel zorg een ouder feitelijk aan het kind geeft.

In hoofdstuk 4 onderzoekt zij visies en praktijken van deskundigen. Rechters, Raden voor de Kinderbescherming en scheidingsbemiddelaars

gaan uit van gelijkheid tussen (biologische) vaders en moeders. Bij voogdij wijst men op dezelfde emotionele relatie van beide ouders met hun kinderen, bij bezoekregelingen op het recht op gezinsleven, gelegitimeerd door bloedverwantschap. Feitelijke uitspraken en adviezen laten echter ook ongelijkheden zien: men hanteert verschillende standaarden voor mannen en vrouwen als ze thuis weggaan zonder de kinderen; wanneer ze buitenshuis werken en wanneer sprake is van een nieuwe partner. Rechters en Raden voor de Kinderbescherming gaan bij de verdeling van ouderschap uit van het principe van 'recht-doen'. Bij bemiddeling ligt de nadruk meer op het principe van 'goed-doen'. Omdat nog steeds vooral vrouwen de zorg voor kinderen voor hun rekening nemen, zou men, aldus Wegelin, juist niet mogen uitgaan van gelijkheid tussen ouders op basis van bloedverwantschap en de 'mogelijke' emotionele relatie met het kind. Deze betekenisgeving houdt geen rekening met de feitelijk ongelijke situatie tussen moeders en vaders.

Visies en praktijken van ouders zelf heeft Wegelin onderzocht aan de hand van literatuur (hoofdstuk 5) en bij veertig cliënten die in 1983 deelnamen aan een Amsterdams bemiddelingsproject en 37 cliënten van de Amsterdamse Raad voor de Kinderbescherming uit 1981-1982 die nog geen bemiddeling kregen (hoofdstuk 6). Bemiddeling wordt aangeboden wanneer ouders het oneens zijn over de voorlopige verblijfplaats van de kinderen en/of de omgangsregeling. Gescheiden moeders en vaders benoemden het ouderschap grotendeels gelijk, ondanks het grote verschil in zorg tijdens het huwelijk. Het werd vooral benoemd als emotionele ouder-kindrelatie en in minder mate als opvoedings- en verzorgingsrelatie. Wegelin veronderstelde dat bemiddeling, die de gezamenlijke verantwoordelijkheid van beide ouders benadrukt, gelijkheid tussen ouders zou aanmoedigen. Dit bleek niet het geval: gescheiden ouders werden nauwelijks beïnvloed in houding en gedrag door visies van bemiddelaars. Verder werden de ethieken van 'recht-doen' en 'goed-doen' in rechtspraak en bemiddeling door ouders hetzelfde ervaren: bij beide komt zowel 'goed-doen' als 'recht-doen' aan de orde. Moeders waren in beide interventies vaker teleurgesteld dan vaders. Zo werd in de bemiddeling

‘goed-doen’ vooral gewaardeerd door vaders, terwijl moeders dit juist beschouwden als eenzijdig gericht op de situatie van de man.

Een laatste vraag gaat over wederzijdse beïnvloeding tussen niveaus (hoofdstuk 7). Gescheiden ouderschap wordt op alle niveaus primair benoemd als gevoelsrelatie tussen ouder en kind waarin beide ouders als gelijk naar voren komen. Verschil is er wat betreft de zorgdimensie van het ouderschap: op het niveau van wetenschappelijke theorie is deze dimensie aanwezig, bij deskundigen daarentegen grotendeels niet. Ook ten aanzien van de morele oriëntaties treft zij verschillen aan. Wegelin concludeert dat minder sprake is van een continue stroom van informatie van het ene naar het andere niveau dan volgens een ideologisch-theoretisch perspectief verwacht wordt. Er bestaan deels autonome betekenisstructuren, omdat elk niveau betekenis in een circuit kan organiseren dat niet beschikbaar is voor anderen. Het nieuwe van Wegelins benadering is dat zij deze betekenisstructuren beschouwt als ‘machtsruimten’. Hiermee wijst zij op tweezijdige machtswerking: het betekenis geven zelf en het begrenzen van de mogelijkheid dat nieuwe betekenisgeving binnendringt in leef- of werkomgeving van de betreffenden. Dit is door ideologie-theoretici niet als zodanig uitgewerkt. Met name de eigen dynamiek van het professionele circuit – in deze studie het meest invloedrijk – krijgt in het ideologisch-theoretisch perspectief nog te weinig aandacht, aldus Wegelin.

Is Wegelin er nu in geslaagd haar doelstelling te bereiken? Zij heeft op verschillende niveaus aangetoond dat gescheiden ouderschap wordt voorgesteld als gevoelsrelatie van ouder en kind, gelegitiemd door de bloedband waarin beide ouders als gelijk naar voren komen. De sociaal-materiële benadering van ouderschap (met aandacht voor zorgaspecten) komt als ondergeschikt naar voren. Zij spreekt in dit verband van psychologisering en biologisering van het gescheiden ouderschap. Bovendien toont ze aan dat in feitelijke uitspraken en adviezen van deskundigen – ondanks het uitgangspunt van gelijkheid – verschillende standaarden worden gehanteerd voor mannen en vrouwen, welke zijn terug te voeren op opvattingen over goed moeder- en vaderschap. Daarnaast laat ze zien dat

rechters en Raden voor de Kinderbescherming met name uitgaan van het verdeelprincipe van ‘recht-doen’ en dat er deels autonome betekenisstructuren bestaan. Wegelin geeft op overtuigende wijze aan dat van psychologisering en biologisering van het gescheiden ouderschap waarin beide ouders als gelijk naar voren komen, een duidelijke machtswerking uitgaat. Zowel de voorstelling van gelijkheid tussen ouders als het feitelijk hanteren van verschillende standaarden voor mannen en vrouwen, pakken in de praktijk nadelig uit voor vrouwen.

Deze studie heeft een grote maatschappelijke relevantie die niet beperkt blijft tot het terrein van het gescheiden ouderschap. De inzichten vormen een waardevolle bijdrage aan de huidige discussie over omgangsrecht in het kader van voortplantingstechnologie. Heeft een zaaddonor bijvoorbeeld recht op omgang op basis van bloedverwantschap? In dit verband is het interessant dat Wegelin zich afvraagt of haar bevindingen niet passen binnen de algemene tendens om menselijke relaties te psychologiseren en biologiseren.

Wegelin stelt zich tenslotte de vraag waarom een uitgangspunt van gelijkheid tussen de seksen momenteel zo’n succesformule is en het benoemen van ongelijkheden niet. Heeft dit te maken met de tweede feministische golf? Zij laat zien welke prijs betaald moet worden om deze symmetrie te bereiken; ouderschapstaken waarin moeders en vaders juist wel vaak verschillen (verzorging en opvoeding), vallen weg als relevante criteria. Ondergronds blijven sekseverschillen op deze terreinen echter doorwerken in de feitelijk gehanteerde maatstaven van deskundigen.

Riet Paasman

Getting personal. Feminist occasions and other autobiographical acts

Nancy K. Miller

New York/Londen (Routledge) 1991

164 blz., f 40,40 (paperback)

Een boek waarin een feministische wetenschapster schrijft over het ‘persoonlijke’ en zelf ‘persoonlijk’

wordt? Twintig jaar nadat de slogan 'het persoonlijke is politiek' hèt uitgangspunt werd voor een feministische houding? En terwijl deze slogan ook al veelvuldig kritisch tegen het licht is gehouden?¹ Kennelijk heeft de vraag wat specifiek is voor het feminisme en voor een feministische wetenschap nog steeds belang. In *Getting Personal* geeft romaniste en Professor of English Nancy Miller, onder andere bekend van onderzoek naar autobiografieën van vrouwen, een jaren-negentig-vervolg aan 'het persoonlijke is politiek' uit de jaren zeventig.

De impuls voor het boek ligt in Millers ervaring dat feministische onderzoekers zich er in de jaren tachtig steeds meer tegen hebben verzet te moeten spreken als feminist en als representant van een groep beschouwd te worden. Haar verklaring is, dat het woord 'feministisch' hen niet meer bindt aan een politieke beweging, maar aan een wetenschappelijke houding, waardoor de representativiteit van dat woord kwestieus is geworden. Overigens acht Miller de nadruk die het feminisme van jongs af legde op het persoonlijke niet vreemd aan deze ontwikkeling. Aan de andere kant brengt Miller het verzet van feministen om als feminist te spreken in verband met de toenemende aanvallen op het feminisme – een soort van wetenschappelijke misogynie uitgeoefend door zowel mannen als vrouwen – in de institutionele context: congressen en discussies in tijdschriften. Miller ziet ook dit laatste als inherent aan het feminisme zelf: het zaait verwarring in zijn pluralisme en weigert een hegemoniaal en eenheids-feminisme te zijn. Wat dat betreft is representativiteit niet alleen een probleem vóór feministen, maar ook een probleem binnen het feminisme: hier is het een kwestie van zelf-representatie.

De bouwstenen voor de meeste hoofdstukken liggen in de 'feminist occasions', congressen en symposia waar Miller in de jaren tachtig lezingen gehouden heeft. Deze lezingen vormen de kern van de hoofdstukken. Miller plaatst ze in een context, voorziet ze van meer of minder uitvoerig kritisch commentaar of commentariërende noten en laat ze soms contrasteren met uitspraken van anderen. De thematiek is rijk en representatief voor de onderwerpen die vrouwenstudies in de jaren tachtig bezighielden: de verhouding tussen feminisme en

'mannelijke' theorie; de vraag wat studenten vrouwenstudies moeten weten; persoonlijke aspecten in de keuze voor een bepaald onderzoek; de vraag in welk opzicht feministische wetenschap de vigerende methoden en theorieën heeft beïnvloed; de vraag waar gender, etniciteit en cultuur elkaar raken; distantie en betrokkenheid; de vraag hoe je als feminist doceert.

Miller spreekt hier als representante van vrouwenstudies die de discussies kent en de verschillende standpunten en visies kan beoordelen. Tegelijk belichten deze hoofdstukken ook Millers visie op feministische wetenschap. Waar ze in de ik-vorm vertelt, zich kritisch uitspreekt over sommige benaderingen, commentaar levert op debatten en haar eigen strategieën, soms iets toevoegt tussen haakjes, zich ironisch distantieert van haar eigen denken en handelwijze van enige jaren eerder, kortom, vormgeeft aan haar hoofdstukken, daar spreekt ze persoonlijk. In de narrativiteit van de tekst laat ze zien waar ze staat en roept ze een beeld op van zichzelf.

Omdat het basismateriaal ligt in Millers eigen ervaringen, valt het boek te lezen als een autobiografisch verslag van de ontwikkeling in haar denken in de jaren tachtig. Maar het geeft ook de geschiedenis van de feministische wetenschap weer, gemetaforiseerd in Millers geschiedenis als wetenschapster. In dit opzicht maakt zij haar *Bildung* representatief voor de ontwikkeling van de feministische wetenschap. Anekdoten fungeren daarbij als representatieve gebeurtenissen.

In deze mengeling van representatief en persoonlijk schrijven fungeert de autobiografische act als strategie. Het particuliere moet tegenwicht bieden aan de abstractie die de postmoderne crisis van de representatie en de angst om te 'spreken als' en te 'spreken voor' met zich meebrengt. Miller wil zichzelf als een feministisch wetenschapster doen kennen, maar ook haar visie als 'persoonlijk' onderscheiden van die van anderen. Toch geeft het minst autobiografische hoofdstuk, het eerste, het beste weer wat Miller vindt van het persoonlijke en hoe het zich verhoudt tot het representatieve. Dat is een paradox: vanuit haar opzet autobiografisch te schrijven heeft Miller een niet-autobiografisch, niet-opzettelijk persoonlijk geschreven tekst nodig

om haar visie op die kwestie uit de doeken te doen.

Het persoonlijk-wetenschappelijk schrijven, 'personal criticism', leidt volgens Miller tot een expliciet autobiografische daad. Het is een weloverwogen stap om tot zelf-figuratie te komen. Op het verschil tussen autobiografische en persoonlijke wetenschap gaat Miller niet in, op de aard en het effect van persoonlijk schrijven des te meer. In dit eerste hoofdstuk onderzoekt Miller de vraag hoe het persoonlijke zich verhoudt tot de theorie.

Uitgangspunt is het essay van Jane Tompkins 'Me and My Shadow'.² Het essay is spraakmakend geweest omdat het, als wetenschappelijk artikel, de aanwezigheid en de positie van de schrijfster – letterlijk, hoe ze aan haar bureau zit en wat ze van daaruit ziet – als persoon in de tekst op de voorgrond plaatst. Reacties op dit essay geven Miller reden om te denken dat het persoonlijk schrijven van Tompkins haar wetenschappelijke autoriteit – in de ogen van de lezers – ondermijnt. Haar conclusie is, dat 'persoonlijk' spreken en schrijven een andere – geringere – autoriteit oplevert dan spreken en schrijven als iemand in een bepaalde positie, 'positioneel' spreken en schrijven.

Dat verschil in autoriteit hebben de feministen uit de jaren zeventig met 'het persoonlijke is politiek' ter discussie gesteld. Volgens Miller worden het feminisme en de conventionele wetenschap nog steeds gekenmerkt door dat verschil. Maar ook binnen de feministische wetenschap is het aanwezig: ondanks de nadruk in de feministische theorie op de subjectieve ervaring hebben de vooraanstaande wetenschapsters in het bestaande academische 'positionele' jargon geschreven. Door 'Me and My Shadow' en andere persoonlijke essays te analyseren probeert Miller de vraag naar de gespannen relatie tussen het persoonlijke en autoriteit, die tegelijk een vraag naar de relatie tussen het persoonlijke en theorie is, op te lossen. Volgens haar is Tompkins' essay persoonlijk, maar op een andere manier dan meestal wordt bedoeld. Het geeft weliswaar een beeld van de schrijfster, maar levert een bijdrage aan de theorie waar het ingaat op de effecten van een denkwijze waarin het 'privé-leven' en het 'louter persoonlijke' worden afgesplitst van het conventionele academische discours. Miller ziet het als een illustratie van de 'identity politics' in de he-

dendaagse wetenschap. Daarin wordt het persoonlijke aspect benadrukt, maar tevens als een burgerlijke zelf-representatie bekritiseerd, waardoor ook de representativiteit van 'spreken als' problematisch wordt.

De feministische wetenschap heeft, in haar eis om de kwestie van subjectiviteit opnieuw vorm te geven, aan deze ontwikkeling in belangrijke mate bijgedragen. Het subject is in een nieuwe verhouding komen te staan tot zichzelf en tot de autoriteit, niet *van*, maar *in* de theorie. Dat betekent niet dat de theorie op zich bekritiseerd moet worden, maar dat de praktijk van de theorie, de wijze waarop theorie tot stand komt, betwistbaar is. Hier kan volgens Miller het 'persoonlijke' zich manifesteren, opdat de theorie verpersoonlijkt wordt en het persoonlijke getheoretiseerd. Zo trekt Miller de slogan 'het persoonlijke is politiek' via de jaren tachtig door naar het heden: het persoonlijke is ook het theoretische, het is deel van het theoretisch materiaal.

Getting Personal is een waardevolle, zij het niet altijd gemakkelijk te lezen bijdrage aan de vraag waar feministische wetenschapsters van nu zich voor gesteld zien: wat maakt feministische wetenschap specifiek en wat voegt zij toe aan de bestaande wetenschap. Miller laat met 'het persoonlijke is theorie' zien dat (feministische) onderzoekers hun autoriteit kunnen ontleen aan zichzelf, zich bewust van de noodzaak in wetenschap van posities van gender, etniciteit, klasse, tijd, plaats, verschil en identificatie, distantie en betrokkenheid, kortom, van het tonen van engagement.

Het boek is van dit alles een voorbeeld. Het is echter de vraag, of het wijs is het begrip 'personal criticism' te verbinden aan dan wel te identificeren als een autobiografische vorm van schrijven. De paradox dat Miller een niet-autobiografisch hoofdstuk nodig heeft om de relatie tussen het persoonlijke en de theorie te beschrijven wijst daar op. Door het persoonlijke te identificeren als het autobiografische maakt ze het toch weer tot een kwestie van inhoud: vertellen over jezelf, over privé-zaken.

Alles wat iemand zegt en doet is 'persoonlijk': gesigneerd door het individu, door de persoon(lijkheid) die spreekt en handelt. De gebruikelijke interpretatie van de slogan 'het persoonlijke is politiek'

gaat aan die gedachte voorbij. Het verzelfstandigen van het adjectief 'persoonlijk' tot 'het persoonlijke' heeft het tot een inhoud gemaakt en de referent in de persoonlijke levenssfeer gelegd. De adjectieve betekenis 'gekenmerkt door iemands identiteit' is zo op de achtergrond geraakt. Het zijn de resten van die inhoudelijke interpretatie die doorschemeren in Millers autobiografische schrijfwijze. Het doet aan de kwaliteit van het boek niet af, maar vormt wel een inbreuk op de kracht van haar argument voor persoonlijke wetenschap.

Noten

1. In Nederland legde Mieke Aerts de bron voor de discussies over deze slogan bij een verschil tussen twee typen feministische politiek: een politiek gebaseerd op 'het vrouwelijke zelf' en een politiek van strijd tegen 'het vrouwelijke zelf'. Mieke Aerts, 'Het persoonlijke is politiek. Een poging tot herdenken', in: *Te Elfder Ure* 39, 29 (november 1986), nr. 1, pp. 78-107.
2. Het artikel werd herdrukt in Linda Kauffman (red.), *Gender and Theory. Dialogues on Feminist Criticism*. New York/Oxford (Basil Blackwell) 1989.

Katja van Vliet

Well-being and sexuality in the climacteric.
A survey based on 6622 women

Anna Oldenhavé

Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht
(Leidschendam Drukkerij Excelsior) 1991
205 blz.

'Het revolutionaire elan uit de zeventiger jaren is bij een deel van Vrouwenstudies wat verzand in het filosoferen over de eigenaardigheden van het vrouwelijk wezen. Het is zinvol om een groter deel van het Vrouwenstudies-budget te besteden aan empirisch onderzoek ten aanzien van sociale, psychologische of medische problemen van vrouwen', aldus stelling 13. Of je het nu met die stelling eens bent of niet, feit is dat Anna Oldenhavé (gedeeltelijk onbetaald) een indrukwekkend grootschalig empi-

risch onderzoek heeft verricht naar het welzijn van vrouwen in de overgang in de vorm van een cross-sectionele epidemiologische studie bij 6622 vrouwen in de leeftijd van 39-60 jaar uit de gemeente Ede.

Het onderzoek richt zich op de relatie tussen de fase in de overgang en respectievelijk typische overgangsklachten (opvliegers, zweten, vaginale droogheid), a-typische klachten (bijvoorbeeld gespannenheid, moeheid, prikkelbaarheid, hartkloppingen) en enkele aspecten van seksualiteit (plezier in seksualiteit, pijn bij de gemeenschap). Oldenhavé onderscheidt dertien categorieën van vrouwen in de overgang van nog regelmatig menstruerend (maar al met typische overgangsklachten), via onregelmatig menstruerend (premenopauze) tot niet meer menstruerend (één tot meer dan tien jaar geleden, postmenopauze). Daarnaast heeft ze ook aandacht besteed aan klachten en seksualiteit bij vrouwen zonder baarmoeder.

Hoewel nergens zo expliciet geformuleerd, lijkt het streven van Anna Oldenhavé met dit onderzoek af te rekenen met het stereotiepe beeld van vrouwen in de overgang als zeurderige types met vele vage klachten die last hebben van een 'lege-nest-syndroom' en met wetenschappers en gezondheidszorgers die verklaringen voor al die vage klachten in psychosociale factoren zoeken.

Onder andere aan de hand van interviewfragmenten uit een eerder kwalitatief onderzoek van Oldenhavé, krijgen we in het eerste hoofdstuk een heldere en levendige beschrijving van de klachten en problemen in de overgang en hoe vrouwen daarmee omgaan. Hierbij besteedt ze ook aandacht aan de arts-patiëntrelatie. Niet alleen de vrouwen in kwestie zitten met klachten die ze soms niet beter kunnen omschrijven als 'ik voel me niet zo goed de laatste tijd', maar ook artsen zitten ermee, omdat dergelijke klachten moeilijk te diagnosticeren en dus te behandelen zijn.

Uit de in het tweede hoofdstuk beschreven literatuur komt naar voren dat de typische overgangsklachten wel, maar de a-typische klachten niet aan de overgangsfase gerelateerd zijn. Aangezien deze klachten blijkbaar niet door hormonale veranderingen verklaard kunnen worden, zijn in het verleden psychosociale oorzaken gezocht.

In tegenstelling tot de eerste hoofdstukken zijn de resultaten saai en soms wat minder helder beschreven in de vorm van in het proefschrift opgenomen artikelen. Een belangrijk resultaat is dat a-typische klachten indirect wel blijken samen te hangen met de overgang, namelijk met het vóórkomen en de ernst van de typische overgangsklachten, met name bij vrouwen die nog (regelmatig of onregelmatig) menstrueren. Vrouwen die rapporteren meer last te hebben van opvliegers en zweten, hebben dus ook meer last van vermoeidheid, gejaagdheid, hoofdpijn enzovoort. Hieruit concludeert Oldenhavé dat de ernst van de typische overgangsklachten negatieve invloed heeft op het welbevinden. Overigens is de mate van welbevinden uitsluitend negatief gedefinieerd, namelijk door de afwezigheid van klachten. In ieder geval wordt duidelijk dat de overgang voor sommige vrouwen nauwelijks gepaard gaat met klachten, terwijl andere vrouwen soms jarenlang last kunnen hebben van zowel typische als a-typische klachten. Zo worden opvliegers en zweten door 87% van de vrouwen in de late premenopauze en de vroege postmenopauze gerapporteerd. Deze klachten komen echter ook al voor bij 41% van de nog regelmatig menstruerende vrouwen en nog steeds bij 57% van de vrouwen die tien jaar of langer geleden voor het laatst hebben gemenstrueerd.

Een tweede belangrijk resultaat heeft betrekking op vrouwen zonder baarmoeder. Uit de literatuur blijkt dat deze vrouwen in vergelijking met leeftijdgenoten veel meer klachten rapporteren. Ook in het onderzoek van Oldenhavé hebben vrouwen zonder baarmoeder, met name in de jongste leeftijdsgroep, meer last van zowel typische als a-typische klachten dan de groep met de 'normale' overgang. De verschillen in de rapportage van *a-typische* klachten blijken echter grotendeels verklaard te worden door de veel hogere prevalentie van *typische* overgangsklachten bij de groep zonder baarmoeder. Vrouwen zonder baarmoeder voelen zich volgens Oldenhavé dan ook slechter (dat wil zeggen rapporteren meer a-typische klachten), omdat ze in ernstiger mate en op jongere leeftijd typische overgangsklachten hebben. Hoewel men in het algemeen geneigd is te denken dat een baarmoederverwijdering met behoud van een of beide eierstokken

niet leidt tot een vervroegde overgang, suggereert Oldenhavé dat dit wellicht wel het geval zou kunnen zijn. Aangezien het hier echter een cross-sectioneel onderzoek zonder hormoonspiegelbepalingen betreft, kan op deze hypothese geen antwoord gegeven worden. Nader onderzoek is echter wel gewenst, te meer omdat uit de literatuur blijkt dat vrouwen zonder baarmoeder ook meer risico lopen op hart- en vaatziekten en botontkalking.

De resultaten aangaande seksualiteit in de overgang zijn niet duidelijk afwijkend van ander onderzoek. Minder plezier in seksualiteit, pijn bij het vrijen en vaginale droogheid worden vaker gerapporteerd naarmate men in een latere fase van de overgang is. Vrouwen zonder baarmoeder rapporteren meer pijn bij de gemeenschap en beleven iets minder plezier aan seksualiteit, maar dat laatste verschil was betrekkelijk klein.

Wellicht in haar angst in de valkuil van 'het zal wel psychisch zijn' te trappen, legt ze in haar conclusies naar mijn smaak te sterk de nadruk op de invloed van de overgang als biologisch proces op het welbevinden. Ze is van mening dat het door haar gevonden biologisch raamwerk de basis dient te zijn voor nader onderzoek, ook van socio-demografische en psycho-sociale factoren.

Ik heb enige moeite met haar conclusies. Ten eerste suggereert ze een causaal verband tussen typische en a-typische klachten. Dat er een samenhang bestaat is evident en het lijkt logisch dat je van vaak wakker worden door vele opvliegers per nacht vermoeid raakt, maar op grond van een cross-sectionele retrospectieve studie kun je niet concluderen dat vrouwen zich slechter voelen (dat wil zeggen meer a-typische klachten rapporteren), omdat ze meer typische overgangsklachten hebben. Voor hetzelfde geld kun je de omgekeerde redenering ophangen: vrouwen die zich in het algemeen al slechter voelen hebben, als ze in de overgang komen, meer last van typische overgangsklachten.

Ten tweede heeft ze slechts subjectieve en retrospectieve gegevens verzameld, dus gegevens die per definitie niet alleen door biologische, maar ook door cognitieve en sociale factoren beïnvloed zijn, bijvoorbeeld door opvattingen over de menopauze.

Niettemin doet ze zinnige en concrete aanbevelingen. Zo adviseert ze terughoudendheid bij baar-

moederverwijderingen, de meest voorkomende operatie bij volwassen vrouwen. Ook doet ze de aanbeveling aan artsen om bij de presentatie van atypische klachten te informeren naar (vaak niet spontaan gerapporteerde) typische overgangsklachten en menstruatieproblemen, deze te behandelen en het verband met de gepresenteerde klachten voor de patiënt te verduidelijken. Volgens Oldenhave begrijpen vrouwen dan beter waarom ze zich zo slecht voelen, dan bij de gebruikelijke verklaring 'het zal de overgang wel zijn...'. Haar grootschalige onderzoek is dan ook een stap op weg naar een beter begrip van vrouwen met (overgangs)klachten.

Anneke Smelik

Male Subjectivity at the Margins

Kaja Silverman

New York/Londen (Routledge) 1992

447 blz., f 43,05

Kaja Silverman heeft een consistent wetenschappelijk oeuvre opgebouwd waarin ze op creatieve wijze aan de hand van literaire teksten en films psychoanalytische opvattingen over het subject onderzoekt en radicaal herziet vanuit een feministisch perspectief.¹ In *Male Subjectivity at the Margins* bouwt Silverman voort op een aantal centrale stellingen in haar denken. Een daarvan luidt dat het gemis waardoor elk subject gekenmerkt wordt in de westerse cultuur afgewenteld wordt op het vrouwelijk subject: '... female subjectivity represents the site at which the male subject deposits his lack' (p. 46). Dit structurele tekort benoemt Silverman in navolging van de lacaniaanse psychoanalyse met de term 'castratie'. De symbolische orde ziet het vrouwelijk subject als gecasteerd, dat wil zeggen dat vrouwelijke subjectiviteit wordt gerepresenteerd in termen van gemis, andersheid ('alterity') en onderwerping aan de blik ('specularity'). De dominante ideologie vereist van het mannelijk subject dat hij zijn castratie ontkent en de fictie onderschrijft dat penis en fallus samenvallen.

Een andere categorie die Silverman uitgebreid aan de orde stelt, is het fantasmatische (naar Laplanche & Pontalis). In haar theorievorming benadrukt Silverman het belang om in ideologiekritiek juist het fantasmatische niveau te analyseren. Hoewel zij in *Male Subjectivity at the Margins* uitdrukkelijk te kennen geeft het psychische in relatie tot het sociale te willen onderzoeken, blijft de historische werkelijkheid toch op de achtergrond. Dit uit zich in herhaaldelijk terugkerende zinsconstructies aan het begin of het einde van een hoofdstuk, waarin Silverman 'zich haast' om aan te geven de sociale werkelijkheid niet uit het oog te willen verliezen. Zo stelt ze in de stukken over de filmmaker R.W. Fassbinder dat ze heus niet de historische relatie met het Duitse fascisme wil ontkennen, maar dat het er haar er toch meer om gaat hoe hij identiteiten in zijn films deconstrueert (p. 129). Als Europeaan lijkt het mij echter onmogelijk om de films van Fassbinder buiten de geschiedenis van het nazisme te kunnen begrijpen. Dit is slechts een voorbeeld van de manier waarop Silverman 'libidinale politiek' vrijwel uitsluitend op het niveau van het fantasmatische opvat. Daarmee geeft zij een bijna absoluut primaat aan het psychische in het proces van subjectiviteit. En hoewel ik op mijn beurt het belang van het fantasmatische niet wil ontkennen, voel ik mij toch wel eens gevangen in het psychoanalytische kader van dit boek.

In *Male Subjectivity at the Margins* exploreert Silverman mannelijke subjectiviteit die zich niet richt naar de fallische norm en zich dus blootstelt aan castratie, gemis, andersheid en de blik. In feite continueert zij haar speurtocht naar alternatieve vormen van vrouwelijke subjectiviteit uit haar vorige boek *The Acoustic Mirror*, maar dan nu gelokaliseerd in het marginale mannelijk subject.

Na een toegankelijk hoofdstuk over het effect van oorlogstrauma's op representaties van mannelijkheid in Hollywoodfilms, volgt een theoretische reflectie op het binnen de feministische filmtheorie centrale begrip 'de blik', toegepast op enkele films van Fassbinder. Met behulp van Lacans notoir complexe concept van 'le regard', onderscheidt Silverman 'the gaze' van 'the look', wat ik hier vertaal met 'de blik' en 'het oogpunt'. Het oogpunt is het individuele perspectief, terwijl de blik alomte-

genwoordig is en gelijkgeschakeld kan worden aan abstracties als de fallus of een alziende God. Ook hier geldt weer dat alle subjecten aan de blik zijn onderworpen, maar dat dit wordt verhuld door uitsluitend vrouwen object te maken van het oogpunt. Het (mannelijk) oogpunt lijkt bovendien samen te vallen met de blik: '...the male look both transfers its own lack to the female subject, and attempts to pass itself off as the gaze' (p. 144). Door blik en oogpunt te ontkoppelen zou de eerste ontdaan kunnen worden van de connotaties van mannelijkheid, macht en beheersing. In de films van Fassbinder gebeurt dit door stelselmatig het mannelijk subject tot beeld te maken en hem alle aanspraken op een almachtige blik te ontzeggen.

Silverman ontmantelt de blik verder door de aandacht te verleggen naar het beeld, de categorie die in Lacans schema's bemiddelt tussen het subject en de blik. Volgens haar is het van cruciaal belang dat het beeld de herkenbare drager vormt voor ideologie. Feministische cultuurpolitiek kan in Silvermans visie dan ook beter op het niveau van beeldvorming bedreven worden, dan in vergeefse pogingen om de blik te bemachtigen (die immers net als de fallus aan niemand toebehoort, hoewel beide wel onlosmakelijk verbonden zijn met de mannelijke positie).

Een belangrijk deel van *Male Subjectivity at the Margins* handelt over mannelijk masochisme. Deze vorm van subjectiviteit is volgens Silverman subversief, omdat de mannelijke masochist het verlies en gemis als voorwaarden voor een culturele subjectiviteit niet ontkent, maar juist overdreven ten toonstelt. De masochist onmaskert traditionele mannelijkheid als een vorm van oplichting. In zijn weigering om opgenomen te worden in de fallische orde, vertoont de mannelijke masochist een radicale negativiteit.

Hoe ver dit kan gaan blijkt uit sommige films van Fassbinder, zoals *Berlin Alexanderplatz*, waarin mannelijke subjectiviteit dermate ondermijnd wordt dat de mannelijke personages rampzalig hun ondergang tegemoet gaan in een masochistische extase. Deze vaak symbolische maar soms ook letterlijke voorstellingen van verminking en castratie, denaturaliseren mannelijke subjectiviteit. Hierdoor kunnen andere verlangens opkomen zoals homo-

seksuele of sadomasochistische, en wordt identificatie mogelijk met de Ander; in veel van Fassbinders films figureert een vrouw of een vertegenwoordiger van een etnische minderheid in de hoofdrol.

Deze subversieve verlangens en identificaties ziet Silverman als onderdeel van een libidinale politiek, zoals Fassbinder die verbeeldt in zijn films, maar die ook terug te vinden is bij een figuur als Lawrence of Arabia en in het literaire werk van Marcel Proust. In het hoofdstuk over Proust werkt Silverman een aantal freudiaanse modellen voor mannelijke homoseksualiteit nader uit, die alle afwijken van het geijkte oedipale patroon. Zo is er bij voorbeeld in het 'Leonardo model' sprake van verlangen naar en identificatie met de (fallische) moeder. De 'vrouwelijkheid' in mannelijke homoseksualiteit is te herkennen in metaforen van herinnering en oraliteit in *A la recherche du temps perdu*. Maar nog het meeste valt deze psychische constellatie af te lezen aan de voorstellingen van lesbische seksualiteit in de romancyclus. Met deze wat wonderlijke constructie van mannelijk genot neigt Silverman er toe om het ideaal van vrouwelijkheid in (marginale) mannen te plaatsen. Het is uiteraard van feministische belang om mannelijke subjectiviteit aan een kritische analyse te onderwerpen, maar hier ligt toch het gevaar op de loer van wat Tania Modleski 'het feminisme zonder vrouwen' heeft genoemd.²

Silverman komt door het leesplezier in deze lesbische vrijage tot de utopische conclusie dat mannen veel te winnen hebben bij de ontmanteling van de fallus en de bevrijding uit het keurslijf van conventionele mannelijke subjectiviteit. Dit optimisme komt bij mij echter nogal wrang over na in de andere hoofdstukken gelezen te hebben over zo veel pijn, verwondingen en zelfs vernietiging van het mannelijke marginale subject. Dit vaak tragische lijden geeft eerder aan dat het mannelijk subject juist veel te verliezen heeft wanneer hij de fallus als betekenaar van macht, voorrecht en eenheid teniet doet.

Silvermans kracht ligt in de complexiteit en subtiliteit van haar argumentatie en in de vergaande herziening van psychoanalytische concepten waarmee zij vrouwelijkheid en mannelijkheid decon-

strueert. Zij levert hiermee fundamentele bijdragen aan feministische theorievorming en aan homostudies. Uit *Male Subjectivity at the Margins* blijkt hoe ver de psychoanalyse opengebroken kan worden voor kritische herzieningen, maar het naar mijn gevoel misplaatste optimisme van het boek verwijst misschien wel naar de grenzen van de psychoanalyse als theoretisch kader.

Noten

1. K. Silverman, *The Subject of Semiotics*. New York/Oxford (Oxford University Press) 1983, en K. Silverman, *The Acoustic Mirror. The Female Voice in Psychoanalysis and Cinema*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 1988.
2. Tania Modleski, *Feminism Without Women. Culture and Criticism in a 'Postfeminist' Age*. New York/Londen (Routledge) 1991.

Titia M. Bos

De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis

Marianne Braun

Amsterdam (Het Spinhuis) 1992

443 blz., f 49,50

‘Als één man misdoet, wordt veroordeeld één man, dit is recht, waar één vrouw zich te buiten gaat, wordt aansprakelijk gesteld de vrouw, heel de seks – dat is onrecht. (...) In de laatste jaren hebben heel wat bankiers, kassiers en notarissen misbruik gemaakt van vertrouwen – wanneer steltet, Gij, Excellenties, voor, geen man nu meer toe te laten tot het bankiers- of kassiersbedrijf, tot het notarisambt?’

Hoe herkenbaar dit citaat over statistische discriminatie van vrouwen ook mag zijn anno 1993, deze klacht werd geuit in 1904. Het ging toen om een wetsvoorstel dat vrouwenarbeid in kroegen en taplokalen gedeeltelijk uitsloot. Wilhelmina Drucker en Theodora Haver vonden dat het voorstel een

ontoelaatbare aantasting van de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt impliceerde en schreven boven aangehaalde zinsnede in een open brief aan de ministers die het wetsvoorstel hadden ingediend.

Het is een van de vele voorbeelden uit het materiaal van de vrouwenbeweging rond de eeuwwisseling dat Marianne Braun in haar proefschrift, *De prijs van de liefde*, bijeengebracht heeft. Marianne Braun promoveerde vorig jaar op deze studie van de politieke discussies over het huwelijksvermogensrecht in de periode van 1870 tot 1922. Het onderzoek bevindt zich op het grensgebied tussen politicologie en rechten: de juridische vormgeving van het instituut ‘huwelijk’ was in de beschreven periode onderwerp van felle kritiek vanuit de destijds actieve vrouwenbeweging en vormde de aanleiding tot intensieve parlementaire debatten. De uitgangssituatie in 1870 was de huwelijkswetgeving uit het Burgerlijk Wetboek van 1838 volgens welke de man het hoofd van de echtvereniging is en de vrouw bij het sluiten van het huwelijk van rechtswege handelingsonbekwaam wordt verklaard.

Het onderzoek van Marianne Braun heeft geresulteerd in een boeiende beschrijving van het huwelijksrecht in de periode tussen 1870 en 1922 met de positie van vrouwen en de strijd van de vrouwenbeweging als centrale oriëntatiepunten. Ze noemt het zelf een historisch verslag van het politieke avontuur dat het huwelijk als rechtsinstelling teweeg bracht in het Nederland van die tijd.

Braun formuleerde de volgende drie onderzoeksvragen:

- Wat waren de rechtsgevolgen van de huwelijkswetgeving van 1838 en hoe belangrijk waren die voor de toenmalige Nederlandse rechtsorde?
- Met welke inzet en machtsmiddelen, en tegen welke maatschappelijke achtergronden werd het feministische protest tegen de huwelijkswetgeving van 1838 gevoerd?
- Wat was de politieke reikwijdte van dit verzet en van de reacties daarop in de formele politieke sfeer?

Marianne Braun plaatst het conflict over het huwelijksrecht in het kader van de toenmalige maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. Ze be-

handelt dan ook niet alleen onderwerpen als de rechtspositie van vrouwen, het feministische rechtsgevoel en de gehuwde vrouw als moeder, maar ook onderwerpen als de sociale kwestie, het gezin en de grenzen van de staatsbemoeienis, het eigendomsrecht en het recht op betaalde arbeid en het staatsburgerschap.

Braun verbindt de discussies over het huwelijksrecht met die over het recht op betaalde arbeid van vrouwen en het vrouwenkiesrecht, de andere onderwerpen waarop de vrouwenbeweging zich richtte. Braun beschrijft de invloed van de vrouwenbeweging uit die tijd op deze maatschappelijke deelterreinen als verschillende politieke 'openingen' voor kritiek op het huwelijksrecht.

In de eerste plaats was er de rechtstreekse kritiek op het huwelijksrecht vanuit de liberale beginselen van vrijheid en gelijkheid en de toepasselijkheid van 'mensenrechten' op vrouwen. De tweede politieke opening voor kritiek op het huwelijksrecht vormden de sociale kwestie en de discussies over het recht op betaalde arbeid van vrouwen. Met de industrialisatie werden vrouwen in toenemende mate van belang als arbeidskrachten. Het loon vormde veelal een onmisbare aanvulling op het gezinsinkomen binnen de nieuwe industriële arbeidersklasse. Deze financiële inbreng in het gezin had invloed op de machtsverhoudingen thuis. Vrouwen uit de midden- en hogere klassen konden eveneens economische onafhankelijkheid verwerven door betaalde arbeid te verrichten voor zover ze kozen voor een zelfstandig bestaan. Deze veranderende positie van vrouwen in het economisch leven wilde de vrouwenbeweging wel verzilverd zien in wetgeving: de onderschikking van vrouwen aan mannen in het huwelijksrecht kon niet ongewijzigd blijven als getrouwde vrouwen door het verrichten van betaalde arbeid economisch onafhankelijk konden zijn. De eis voor het vrouwenkiesrecht vormde de derde ingang voor de feministische kritiek op het huwelijksrecht. Om de ongelijke positie van vrouwen binnen het huwelijk op te heffen, was het vrouwenkiesrecht noodzakelijk, zodat vrouwen langs die weg invloed zouden kunnen krijgen op de wetgeving. Tenslotte kon niet worden verwacht dat mannen, waaronder de mannen in het parlement, goedschiks bereid zou-

den zijn hun bevoorrechte positie in het huwelijksrecht op te geven. Het vrouwenkiesrecht vormde in die zin dus een voorwaarde voor verandering van het huwelijksrecht.

Marianne Braun maakt op een overtuigende manier duidelijk dat de feministische invalshoek een eigensoortige inbreng in de politieke discussies van die tijd heeft opgeleverd. Daarbij mocht de feministische inbreng in de discussies zich verheugen in wisselende coalitiegenoten in het parlement. In de parlementaire debatten over het huwelijksrecht stond het huwelijk in gemeenschap van goederen als geldende wettelijke regeling centraal. Het huwelijk op huwelijkse voorwaarden was zeker in die tijd een uitzondering. Als men bij Braun leest dat er al in 1904 is gesproken over alternatieve stelsels van het huwelijksvermogensrecht, kan men zich slechts verbazen over de standvastigheid van sommige instituties. Toen is namelijk al gepleit voor de algehele scheiding van goederen als het gangbare wettelijk stelsel in het huwelijksrecht.

Het politieke debat over het huwelijksvermogensrecht dat vanaf het midden van de vorige eeuw regelmatig op de parlementaire agenda staat, is als onderwerp van studie niet gemakkelijk. Het vereist een multidisciplinaire benadering, waarbij een combinatie van (vrouwen)geschiedenis, politicologie en rechtswetenschap moet bijdragen aan groter inzicht in de manier waarop in Nederland de vermogensrechtelijke verhouding tussen echtgenoten gereguleerd is. Marianne Braun concludeert dat het feminisme als vierde stroming – naast de liberale, confessionele en sociaal-democratische – in het politieke krachtenveld de uitkomst van die strijd mede bepaald heeft. Maar ze constateert aan het slot ook dat de geschiedschrijving zoals zij die heeft bekritiseerd, niet verleden tijd is, zolang de 'algemene' vaderlandse geschiedenis in feite nog steeds 'mannengeschiedenis' is. Ze plaatst haar proefschrift *De prijs van de liefde* primair in het kader van vrouwengeschiedenis en komt vanuit deze invalshoek tot een interessante speurtocht over de grenzen van verschillende wetenschapsgebieden heen.

Het proefschrift van Marianne Braun vormt een waardevolle bijdrage tot de kennis over de wijze

waarop gender-relaties binnen het huwelijksrecht vorm hebben gekregen. Het gaat over het huwelijksvermogensrecht in de periode tussen 1870 tot 1922, tegen de achtergrond van economische en politieke ontwikkelingen. Deze periodisering is vanuit haar invalshoek, namelijk de vrouwengeschiedenis, verklaarbaar en acceptabel, omdat in die periode een expliciete inbreng vanuit de vrouwenbeweging op de politieke discussies aanwijsbaar is. De regeling van de hoeksteen van de samenleving, de machtsverhoudingen en de vermogensrechtelijke betrekkingen daarbinnen, is echter onderwerp van een voortgaand debat dat, gelet op het nu geldend huwelijksrecht, ook vandaag nog niet is afgerond.

Summaries

Marrie Bekker, *Femininity in particular. From sex to a differentiated concept of gender-identity*

When Women's Studies were introduced into psychology, the importance of studying sex as a social category was emphasized. In this article it is argued that this variable is still useful in psychological research, for instance with respect to attribution processes and interpersonal behaviour. However, in psychological studies of intrapersonal phenomena, such as the development of sex-specific, psychological symptoms, a new conceptualization of gender identity is needed which expresses individual differences among women and men as well as the subjective experience of being male or female. This is illustrated by results of a study of agoraphobia, autonomy and gender. Some problems with the measurement of gender identity are discussed, and suggestions are given for measuring this concept in a more differentiated way.

Susan Condor, *Thinking about sex as a social category*

The article addresses some contemporary discourses concerning gender categories and human nature. The author starts with a brief consideration of 'cultural' representations of gender. Taking the case of current debates concerning 'transsexualism', the suggestion is made that social representations of gender are largely ambiguous, characterised by doubt and contradiction. In the article academic psychology is considered as a particular sub-set of late modern discourses on the existence of gender distinction. The suggestion is made that although academic psychologist may project an air of certainty, in fact, psychological debates about 'sex differences' reflect the doubts, ambiguities and uncertainties of the wider culture of which they are a part.

Naomi Ellemers, *Social identity and gender: the dilemma of successful women*

This article addresses the question under what circumstances people identify themselves as members of their gender category. First, a general theoretical argument will be presented, which is based on a theory of social identity. From this argument it follows that the tendency to identify with one's gender category can be related to different strategies that people may undertake to improve their social status. Furthermore, a fundamental distinction can be made between individual strategies on the one hand (which people use to achieve a higher status individually), and collective strategies on the other hand (directed at social change. It is often assumed that, if only sufficient members of deprived social groups would gain a higher status individually, this would improve the position of their group as a whole. Closer analysis of the individual mobility strategy, however, reveals that this is not necessarily the case. Laboratory experiments show that individual mobility attempts result in decreased ingroup identification. This is one of the mechanisms by

which attempts at individual mobility may lessen the chances to achieve social change. The implications of these theoretical insights are illustrated with data about social identifications by male and female university professors in the Netherlands.

Agneta Fischer, Caroline van Frankenhuyzen, Krystyna Rojahn en Tineke Willemsen, *The persistence of sex as a social category; a socio-cognitive view*

In this article we argue against the radicalist relativism of some postmodern views on gender and defend the salience and persistence of sex as a social and psychological category. Despite the justified postmodern assumption that sex is highly context-specific, it still is a dominant social category in Western society. Moreover, though there is great variability both among women and among men, there are also shared features that should not be ignored. We propose a prototypical definition of sex as a social category, which means that the content of masculinity and femininity is represented by prototypes, illustrative of cultural examples.

We defend a socio-cognitive perspective of gender, implying that sex is a social construct and that we have knowledge, norms and rules concerning this construct. It is embedded in our language and in other social practices and constitutes our selves and identities and our social life. This is so because the content of categories forms expectations about the way men and women should be, think, feel or behave in different social interactions. These expectations exert an influence on the behaviour of men and women which, in turn, leads to the confirmation of our beliefs.

Lidy Schoon, *The female body as a historical battlefield. Gender, body, politics and history*

This article discusses four recent publications in which *the body* appears as a new historical and political category. For Women's Studies this is an interesting development because an analysis is given of how physical sex differences have been constructed in the past. Historicization shows how the eighteenth-century concept of the body developed in close connection with social, political and economic problems. Furthermore, definitions of physical phenomena cause a political struggle for power. This occurs e.g. in obstetrics, in which a certain definition of pregnancy and childbirth is codified either as a clinical or as a domestic event.

Annelies van Vianen en Karin van der Velde, *Moving on to a management position: a matter of ambition?*

This study focuses on existing sexdifferences within management and within vertical career mobility. Some theoretical explanations of these differences are discussed, with behaviour and motivation theories as the basis for the present study. The influence of different variables, such as outcome expectancies, perceived self-efficacy, subjective norms, work-role salience and perceived motivating job charecteristics are examined.

Data have been gathered in a Dutch government institution. It is hypothesized that the motivation for a managerial job is less for females than for males, which can be explained by the variables under study. Perceived self efficacy is the main influencing factor of intention to a mangerial job. In this study, no differences in perceived self-efficacy between men and women have been found. However, although the organization has an affirmative action program, less women than men have a managerial position. It can be concluded that organizations with an affirmative action program positively influence the ambition for a managerial position of female employees, but sexdifferences in career mobility nevertheless exist. More efforts have to be made to enhance real career opportunities for female employees.

Gegevens over de auteurs

Marrie Bekker (1955) studeerde psychologie en werkt als universitair docente vrouwenstudies aan de Katholieke Universiteit Brabant.

Susan Condor is verbonden aan het Department of Psychology van de Lancaster University in Groot-Brittannië.

Geert ten Dam (1958) werkt als universitair hoofddocente bij het Instituut voor de Lerarenopleiding van de Universiteit van Amsterdam. Zij promoveerde op een onderzoek naar sekseverschillen in volwasseneneducatie.

Naomi Ellemers (1963) studeerde psychologie in Groningen, waar zij in 1991 promoveerde op een proefschrift getiteld: *Identity management strategies. The influence of socio-structural variables on strategies of individual mobility and social change*. Momenteel is zij als universitair docente verbonden aan de vakgroep Sociale Psychologie van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Agneta Fischer is werkzaam als post-doc bij de vakgroep Sociale Psychologie van de Universiteit van Amsterdam.

Caroline van Frankenhuyzen is toegevoegd docente bij de vakgroep Sociale Psychologie van de Universiteit van Amsterdam en werkt tevens als trainster bij het Bureau Toegepaste methodiek te Den Haag.

Krystyna Rojahn is AIO bij de vakgroep Sociale Psychologie van de Universiteit van Amsterdam.

Lidy Schoon (1950) is politicologe en als toegevoegd onderzoekster verbonden aan het Belle van Zuyleninstituut, onderzoeksinstituut voor Vrouwenstudies aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel rondt zij haar proefschrift af over betekenisgeving van sekse in de oprichting van Nederlandse gynaecologie (1845-1915).

Karin van der Velde is als managing consultant verbonden aan De Factor in Bloemendaal, gericht op advisering en training ten behoeve van ontwikkeling en effectiviteitsverbetering van individuen, teams en organisaties.

Annelies van Vianen is als universitair docente werkzaam bij de vakgroep Arbeids- en Organisatiepsychologie van de Universiteit van Amsterdam.

Tineke Willemsen is hoogleraar bij de vakgroep Vrouwenstudies van de Katholieke Universiteit Tilburg.